

خدا آفرین

تورکجه-فارسی
فرهنگی، اجتماعی، علمی

آبان ۱۴۰۲- شمارگان مسلسل ۲۱۸- سال بیستم قیمت ۱۰۰۰۰۰ تومن

Gazze halkının, özellikle de masum çocukların" gaspçı Siyonistler tarafından öldürülmesini kınıyoruz.

We condemn the killing of the people of Gaza especially innocent children by the usurping Zionists.

کشتار مردم غزه بخصوص کودکان بی گناه به دست صهیونیستهای غاصب را محکوم میکنیم.

إننا ندين قتل سكان غزة، وخاصة الأطفال الأبرياء، على يد الصهاينة الغاصبين.

شماره مسلسل ۲۱۸-آبان ماه- سال ۱۴۰۲ - ۸۸ صفحه

مدیر مسئول سردبیر و صاحب امتیاز:

دکتر حسین شرقی دره جک (سوی تورک)

خبرنگاران: علی محمدنیا

تانای شرقی دره جک

ویراستار: سمیه ستاری فر

مدیر سایت: مهندس فرید ستاری فر

زمینه مجله:

فرهنگی؛ مسایل اجتماعی؛ معلومات عمومی؛ طنز و سرگرمی سالم

روش مجله:

آموزشی؛ تحلیلی؛ خبری؛ اطلاع رسانی؛ پژوهشی

گستره توزیع: آذربایجانهای شرقی غربی؛ اردبیل؛ تهران

آدرس چاپخانه: تهران چهار راه خانقاه پاساژ گوهری نسب چاپ ارسباران/۳

نشانی مجله تهران خیابان وصال شیرازی پلاک ۷ طبقه سوم واحد ۵

تلفن: ۰۹۱۹۲۲۸۱۹۱۶ / ۶۶۴۶۰۸۹۵-فاکس: ۶۶۴۹۳۰۸۴

نحوه ارسال مقاله:

تایپ شده بصورت word به ایمیل یا آدرس ماهنامه به زبانهای ترکی و فارسی

جهت معرفی آثار دو نسخه همراه با توضیح مناسب ارسال نمایید.

اشتراک ماهنامه: شش ماه ۷۵۰۰۰۰ و یکساله ۱۴۰۰۰۰۰ هزار تومان

به شماره کارت بانک شهر ۷۰۰۷۸۶۴۷۹۳۸۹ به نام حسین شرقی دره

جک واریز نمایید.

KHUDAFARIN

Cultural and social monthly magazine managing Director
and chief Editor: Dr. HOSSEIN SHARGHIDAREHJAK (SYTURK)

XUDAFƏRİN

Aylıq Elmi, İctimai, mədəni Dərgi
Təsisçi və Baş Redaktor: Dr. HÜSEYN
ŞƏRQİDƏRƏCƏK (SOYTÜRK)
Say 218 kəsim- 2023, Tehran
tiraj: 500

www.khudafarin.ir

Telegram: <https://t.me/xudafarindergisi>
khudafarin@yahoo.com

خداآفرین 218 Xudafərin

ایچینه کیلر:

- آذربایجان (ایران) تورکلرینه گوز اوجو باخیش -----۲
- سلسله سخنان دکتر عبدالغفار بدیع در باره فلسفه ملی-اسلامی ترکان-۱۲
- گ. آذربایجان اولوسال حرکاتی و ادبی مدنی محیط -----۲۷
- قدیم ژاپن مدنیتی -----۳۵
- آتروپاتنا مدنیتی -----۳۹
- معرفی ۱۰ کتاب ارزشمند ترکی -----۴۴
- بختیار و اهاب زاده و صمد وورغون -----۴۵
- جایگاه و تأثیر قوم سکایی در تاریخ و شاهنامه فردوسی -----۵۲
- حکایه لر - اویکولر -----۷۰
- شعیریمیز -----۷۶

کشتار مردم غزه بخصوص
کودکان بی گناه به دست
صهیونیستهای غاصب را
محکوم میکنیم.

آذربایجان (ایران) تورکلرینه گۆز اوجو باخیش

Azərbaycan (iran) türkləri göz ucu baxış.

(ایرانین شیمالی شرقی)؛ (۳ گونئی و

مرکزی تورک یوردلاری.

شیمالی قرب، یاخود آذربایجان اراضی سی ۱۷۰ مین کیلومتر مربع تشکیل ائدیر. بورادا یاشایان تورکلر سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ساحه لرده باشقا تورکلره گۆره داها چوخ اینکیشاف ائتمیشلر. ایراندا یاشایان تورکلرین اوجده دؤردو بو بؤلگه ده دیر کی، بو دا ۲۵ میلیون اینسان دئمک دیر. تبریز شهرینین ۴ میلیون اهالی سی ۱۰۰ ده یوزو تورکلر، تهران شهرینین ایسه ۳ ده بیر تورکلر دیر. زنجان دئیلن شهردن قربه دوغرو تاریخی اراضی آذربایجان آدلانیر. زنجان دان شرقه دوغرو قزوین، قم، تهران، همدان مرکزی ایالتلر آدلانیر. اونون تاریخی آدی ایسه عراقی-عجم دیر. آذربایجانین گونئینده و جنوب قریبده تورکلر کوردلره سرحد دیر. کوردلر ایسه تورک دیلینی اونسیت دیلی کیمی ایستیفاده ائدیرلر. آستارا، هشتپر و انزلی شهرلری تالش و تورکلردن عبارت دیر. تالیشلار دا کوردلر کیمی تورک دیلیندن ایستیفاده ائدیرلر.

تهران، کرج، ساوه و قم بولگه لرینده تورکلره یاناشی فارسلا دا یاشایرلار. بو اراضیلرده ایسه تورکلر فارس دیلینی بیلیرلر.

ایرانین شیمالی قریبده کی تورکلرینین فورمالاشماسیندا اساس قدیم تورک ائللریندن آوشار، بایات، بیدیللی، بایین دیر، قیپچاق و خلج تورکلری اوستونلوک تشکیل ائدیر. بونلارلا یاناشی تکهلی، شاملی، زوالقدر، وارساق، چپه نی، کنگرلی، آیریم، قاراپاق، اینانلی، اوسانلی، ایسپیرلی،

Sorumlu müdür və baş yazar:

Dr. Hüseyin Şərqiđərək (Soytürk)

مدیر مسئول و سردبیر:

دکتر حسین شرقی دره جک (سوی تورک)

ایران اراضی سی نین دؤردده بیرینی چؤللوک و یاشانیلماز اراضی تشکیل ائدیر. یاشانیلان یئرلردن دؤرد ده بیر، یعنی ۳۰۰ مین کیلومترمربع بؤیوکلوکده بیر اراضی تورکلرین یوردودور. بو آذربایجان جومهوریتینده دؤرد دفعه بؤیوک، تورکییه نین ایسه ۴۰٪ دئمک دیر. ایران تورکلری ایسه اؤلکه نین تخمیناً اوجده بیرینی تشکیل ائدیر. دئمک اولار کی، ۸۵ میلیون اهالی سی اولان ایرانین ۴۰-۳۵ میلیونو تورکلر تشکیل ائدیر. تورکلره یاناشی ۳ میلیون یاخین کورد، تات، لور، گیک و تالیش دا تورک دیلینی بیلرک ایستیفاده ائدیرلر. ایراندا یاشایان تورکلر اساساً ۳ بؤیوک ساحه ده یئرلشیرلر: (۱) آذربایجان اراضی سی (ایرانین شیمالی قریب)؛ (۲) خوراسان

طایفا لاری ایشتیراک ائدیرلر. بونلار ایسه ۵۲ مین کو. کیلومتر اراضی ده مسکونلاشمیشلار.

گونئی و اورتا ایران تورکلری. بو تورکلر ۵ طایفادان عبارتدیرلر: (۱) قاشقایلار؛ (۲) خمسه لیلر؛ (۳) خوزیستان تورکلری؛ (۴) کیرمان تورکلری؛ (۵) ایصفاهان تورکلری.

قاشقایلار فارس، چاهارماحال بختیاری، کوهکیلویه و بویوراحمد ایالتلرینده یاشاییرلار. بیر قیسملری ایسه بوشهر و خوزیستاندا یاشاییرلار.

اونلارین ترکیبینده ایسه قایی، آوشار، بایاد و خلج طایفالاری واردیر. خمسه لیلر فارس ایالتینین شرقینده اوسانلی و اینانلی طایفالارینین ترکیبینده یاشاییرلار. خوزیستان تورکلری ایسه

ایرانیین رامهورموز و شوشتر شهرلرینده، آغاجئری، آوشار و لئرکی طایفا لاریندان عبارت اولاراق یاشاماقدادیرلار. کیرمان تورکلری ایسه آوشار و بیچاق چی ائللریندن عبارت دیر و بافت، سیرجان و جیروفت بؤلگه لرینده یاشاییرلار. اورتا ایران تورکلری ایسه اراک شهرینین گونئیینده، ایصفاهان شهرینین یاخینلیغیندا فریدن و شادقان بؤلگه لرینده یاشاییرلار و عموماً بایاد ائلیندنیرلر. بو تورکلر چوخ قدیم زامانلاردان بورالاری اؤزلرینه مسکن ائتمیشلر. بونلارین مسکونلاشدیغی اراضی ایسه تخمیناً ۶۵ مین کو کیلومتر دیر.

قره گؤزلو، بورچالی، آغقویونلو، قارا قویونلو، روملو، اوستاجلی و باشقا ائللرین آدمی چکمک اولار.

قید ائتمک لازیم دیر کی، عراقی عجمده تاتلار دا تورکلشک تورک میللتینه داخیل اولموش دور.

بونا باخمایاراق، قبیچاق و خلج تورکلرینین اؤزونمخصوص لهجه لری قورونوب ساخلانیلمیش دیر.

خلج تورکجه سینده دانیشان طایفالار قم، تفریش، سلفچئکان و اراک شهرلرینده و کندلرینده یاشاماقدادیرلار.

آذربایجاندا تورکلرین ۹۹٪-ی موسلمان دیر. دئدیکلریمیزدن باشقا تورکمن تورکلری ایرانین شیمالی-شرق اراضیلرینده یاشاییر. اونلارین اراضی سی ۲۳ مین کو. کیلومتر دیر، سایلاری ایسه ۱ میلیون دان چوخ دور و تورکمنیستان، ائله جه ده افغانیستان کیمی اؤلکه لرله سرحد دیر.

خوراسان تورکلری ایسه ۲ میلیون دان چوخ نوفوسا صاحب دیر. عمومیتله ایرانین افغانیستان سرحدلرینده اولان درگز، شیروان، بوجنورد، نیشابور،

ایسفراین و توربت حیدریه شهرلرینده یاشاماقدادیرلار. همچینین فیندیریسک و رامیان ماحالینین اهالی سی ده تورک دور. بورادا یاشایان اهالی تورکمن تورکجه سینین قاریشیغی ایله آذربایجان تورکجه سینین قاریشیغیندان عبارت بیر دیلده دانیشیر. ایرانین خوراسان ایالتینین تورکلرینین دانیشدیقلاری دیلی اؤزبک تورکلرینین دیلینه یاخین دیر.

خوراسان تورکلرینین تشکیلینده گرایلی، تیمورتاش، جیغاتای، جلایر، قارشیقوزئی، آوشار، بایات، اوستاجه، اجیرلی، کنگرلی و قاراگؤزلولر

یئرلشمه‌لری التصاقی دیلی‌لی خالقلارلا یاناشی
چوخ اوزون تاریخی مسافه قطع ائتمیش دیر.

نهایت، آذربایجان عموم مدنیتین تاریخی
اینتیباھی دؤورو، یعنی ۱۲-۱۳-جو عصرلردن
باشلایارق نظری اساسلارلا اوزه چیخمیش دیر.

آذربایجان‌دا موختلیف تورک سویلو طایفالارین
دؤولت قرومالاری آذربایجان خالقینین قدیم
تاریخه مالیک تورک خالقلاریندان بیری
اولماسینین گؤستریجی‌سی دیر. اورتا عصرلردن
فورمالاشماغا باشلایان آذربایجان-تورک اولوسو
(میلیتی) اؤزونمخصوص زنگین مدنیتی ایله بو
اراضیلرده یاشایان دیگر ائتنیک طایفالاری اؤز
تأثیری آلتینا سالاراق عموم تورک آذربایجان
مدنیتی فورماسیندا بیرلشدیرمیش دیر.

بو آرادا آذربایجانین ان قدیم ائپوسو (عمومتورک
دونیاسی ائپوسو) بیرینجی مین ایلیین
اوراتالاریندان یارانماغا باشلامیش دیر و بو دا دده
قورقود ائپوسودور. تورکمنلر، آنادولو تورکلری،
آذربایجان تورکلری بو ائپوسو مشترک مدنی
وارلیق کیمی قبول ائتمکده دیرلر. دده قورقود
ائپوسو اوغوز تورکلرینین شرقدن قربه آخینی ایله
یارانمیش دیر.

بو ائپوس‌دا تصویر اندیلن تاریخی حادثه‌لر ۷-
۱۱-جی عصرلر تاریخی جوغرافیاسیندا دئمک
اولار کی، آذربایجان اراضی‌سیندن کنارا
چیخمامیش دیر. کیتابین دیلی آذربایجان
تورکجه‌سینده قورونوب ساخلانمیش دیر.

بو کیتاب‌دا یئرلی و گلمه قیپچاق تورکلری ایله
اوغوز تورکلرینین سیاسی، معنوی، ایدئولوژی
علاقه‌لری اؤز عکسینی تاپمیش دیر.

۱۷-جی عصرلردن باشلایارق عمومی آذربایجان
ادبیاتینین اینتیباه دؤورو دئموکراتیک اساسلار
اوزرینده قورولموش گوجلو ائتنوکولتورولوژی

اورتا ایران تورکلرینین دیلی دئمک اولار کی،
آذربایجان تورکجه‌سینین موختلیف شیوه‌لریندن
سایبلا بیلر، آنجاق فارس دیلینین تأثیری بورالاردا
داها گوجلو اولموش دور.

طبیعتجه زنگین اولان آذربایجان و دیگر تورکلرین
یاشادیغی اراضی زامان-زامان اصل تورکلر
طرفیندن توتولموش و هله ده بو گون اؤزلرینی
تورک حساب ائدرک یاشاماقدادیرلار.

اردبیل، زنجان، خمسه، ابهر، تاروم، خوررمدره،
قزوین، همدان، اسد آباد، سونقور، ساوه، اراک،
زرنده، قیدار، شهرکورد، ایصفاهان، شیروان،
سرویلایت، نیشابور، مشهد، درگز، بوجنورد،
داشلیبورون، تهران، تبریز، شهریار، کرج، لواساناد،
اهر، اورمییه، مشکین (خیاو)، موغان، گرمی، بيله
سوار، اصلاندوز، آستارا، هشتبر، میانا، قره‌چیمین،
جولفا، مرنده، ماک، ماراغا، خوی، خدافرین، کلیر،
گرمادوز، هوراند، قاراداغ و دیگر شهرلر دئمک
اولار کی، تورکلرین چوخ یاشادیغی شهرلردن دیر.
عموماً آذربایجان تورکلری ایران‌دا آپاریجی تورکلر
حساب اولونورلار و ایران اراضیسینده یاشایان
باشقا تورکلر بونلارا بؤیوک قارداش گؤزو ایله
باخیرلار. ایران‌دا چوخ سایدا تورک توپونیم‌لری
ایله تانیماق‌دادیر. دئمک اولار کی، بوتون ایران
اراضی‌سینده تورک یئر آدلاری داغ و طایفه
آدلارینا راست گلمک مومکون دور. بو دا قدیم
تاریخه مالیک دیر.

آککئتلر، لولوبیلر، قوتتیلر، هوریلر، کاسیپیلر،
اوستلر بو اراضیلرده یاشایاراق اؤز ایزلرینی
بوراخمیشلار. آذربایجان قدیم زردوشت اینانجینا
گؤره مقدس مکان کیمی دیگر خالقلار طرفیندن
زیارتگاه کیمی ایستیفاده اولونموش دور. موختلیف
ائتنیک طایفه و قوملرین آذربایجانا گلیب

عصرین ۸۰-۹۰-یئلرین ده میلی لیک ادبیات دا کیفیته چئوریلیمیش دیر. آنجاق آذربایجان تورک ادبیاتی بیر دیگربیندن فرقلی اولاراق ایکی سوسیال-سیاسی بؤلگه ده، یعنی قوزئی و گونئی ده تظاهر ائدیردی. هر ایکی سی بیر خالقین یارادیجیلیق انرژیسینی عکس ائتدییردی. آنجاق موختلیف اجتماعی-سیاسی شرایطلرده داوام ائتدینه گوره ایدئولوژی فرقلر اورتایا چیخیر. لاکین اراضی فونوندا باخدیق دا هر ایکی طرفده یارانان ادبیات آذربایجان ادبیاتی ایدی. ادبیاتینی، دیلینی، میلی کیملیینی تا قدیملردن اؤز ژنلرین ده داشییان آذربایجان تورک لری شونیستلر ایشغالین دا اولدوقدا بئله، تاریخی تفککورونو ادبیات دا اینکیشاف ائتدیرمینی با جارمیش دیر. آذربایجان تورکلرین ادبیاتی، دیلی ایکی فرقلی بؤن ده اینکیشاف ائدرک قوزئی ده ۱۹۹۱-جی ایله اؤز مستقیلیینی قازاناراق داها دقیق اینکیشاف یولونا قدم قویموش دور. لاکین دنیا اینسانین بیر چوخونون بیلمدی فاکتی، یعنی بؤلونموش آذربایجان حقیقتلری خالقین میلی شعورون دا اینکیشاف ائتمک ده دیر. اونا گوره کی، خالق باشقا ایداره ائتمه سیستمی ترکیبلرین ده یاشاسا دا اؤز تاریخینی، دیل و ادبیاتینی لیاقتله یاشاتماغی با جارمیش دیر.

گوجه مالیک دیر. رئالیست بدیعی- ائستتیک ایدراکین اساس مئتودولوگیاسی بورادا فورمالاشمیش دیر. آذربایجان ادبیاتینین، یعنی تورک ادبیاتینین پرئدمتتی ایسه دئمک اولار کی، آذربایجان جوغرافیاسین دا یاشایان آذربایجان اینسانین حیاتینی دیر. درین کئچمیشه، زنگین تاریخه، یوکسک مدنیه، گوجلو دؤولتره مالیک اولان آذربایجان خالق میلی-معنوی دیرچلیشه بوتؤو میللت اولاراق آدیم آتمیش دیر.

بو دا ۱۹-جو عصرین اوللرینه قدر آذربایجان عموم جغرافیاسین دا خالقین یارادیجیلیق ایمکانلارینین نوماییش ائتدیریلمه سین ده و پئرسپئکتیوینین معینلشمه سین ده مهم رول اوینا بیر.

۱۹-جو عصرین سونو آذربایجان تورک دیلی ایکی ایستیقامت ده اؤز ادبیاتینی و یارادیجیلیق یولونو داوام ائدرک عینی دیل و عینی روحو یاشاتماق دا ایدی.

آرتیق ایران-روسیا محاربه لریندن سونرا گولوستان و تورکمنچای موقایله لری ایله ۲ یئره پارچالانان آذربایجان خالق و اراضی سی (قوزئی طرفی روسیایان ترکیبینه ده، گونئی ایسه ایرانین ترکیبینه ده) سیاسی-مدنی حیاتینی داوام ائتمک مجبوریتینه ده قالدی.

۲۰-جی عصرین اوللری آذربایجان دا ایستر قوزئی، ایستر سه ده گونئی ده بیر چوخ معاریف چی مرکز لر یارانماغا باشلادی:

موللانصرالدین چیلر، فیوضات چیلر میلی ایدئیالار اوغرون دا و آذربایجان، هم ده تورکچولوک اوغرون دا موباریزه آپاردیلار. قوزئی ده اؤتن

کتاب و مطبوعات اورقانی نشر ائتدیره بيلمهدی. اوسته‌لیک مختلیف سرانجام و فرمانلارلا، تورک دیلینه تحقیر کومپانییالاری ایله بو دیلی یوخ ائتمه‌یه جهد ائتدیلر. لاکین ۱۹۷۹-جو ایلدن باشلایان خالق حرکاتی ایران‌دا شاه رژیمینی دئوردی و یئنی بیر ایران ایسلام جمهوریتی یاراندی. بو حاکمیتین ۲ ایل مدتینده تورک دیلینه وئردی میدان نتیجه‌سینده یوزلرله کتاب، ژونال و قزئت نشر ائدیلدی. چوخ تأسف کی، بو آزادلیغین عمرو اوزون سورمدی. یئنه تورکجه کتاب و نشرله

گونئی ده دیلی مین ایلردیر کی، خالق و میلی دؤولتلر طرفیندن ایستیفاده اولونموش دور. ان قدیم دؤورلریندن تورک یوردو اولماسینا دایر سون دؤورلرده بیر چوخ فاکتورلار اوزه چیخیب و قیمتلی اثرلر یازیلیمیش‌دیر. قوزئی اؤز موستقیللیینی یئنی‌دن الده ائتمیش و دونیادا اینفورماسییا و کومونیکاسییا ساحه‌سینده جدی ایرلیلیشلر الده ائدرک، هانسیسا دوزگون اولمایان قره‌ضلی تبلیغاتین اوستونون آچیلماسینا داها تئز شرایط و ایمكان یارادیر. ایران (آذربایجان و دیگر ایران تورکلری) تورکلری

محدودیت قویولدو. اوزون مدت خالقین موباریزه‌سی نتیجه‌سینده یئنی‌دن یاواش-یاواش آنا دیلینین اینکیشاف اسینتی‌سی باشلادی. یوزلرجه طلبه درگیلری و علمی اجتماعی ادبی درگیلر، شعر توپلولاری، ادبی-مدنی ساحه‌ده کیتابلار ایشیق اوزو گورمه‌یه باشلادی. قوزئی ده نشر اولونان کیتابلانن اسکی ایفبایا چئوریلمه‌سی گونئی ده یئنی دن تاریخی-ادبی بیرلشمه‌یه سبب اولدو. حال-حاضرده گونئی ده یوزلرله یازار، شاعر، سیاستچی، تنقیدچی، علم آداملاری آذربایجان تورکجه‌سینده یازیب یاراتماقدادیرلار.

آنا دیلرینین تدریسی مرکزی دؤولت طرفیندن یاساق اولماسینا باخمایاراق، اونو بو گونکو ادبی دیل سوییه‌سینه قدر گتیریب چیخارتماغی باجارمیش‌دیر. محمد رضا پهلوی دؤنمی ۱۹۴۵-جی ایلدن سونرا، یعنی میلی آذربایجان حکومتینین بیر ایلیک عمرون دن سونرا تورک دیلینین قاداغان ائدیلمه‌سی، تورکجه یازیب اوخومانین سوچ سایلماسی تخمیناً ۵۰ ایل بو دیلده دانیشان اینسانلارا بو گونلری یاشاتدی. دئمک اولار کی، ۱۹۴۵-۴۶-جی ایلردن سونرا ایران‌دا یاشایان تورکلر اؤز دیلرینده هئج بیر

گونئی ده ۳۵ میلیون دان آرتیق آذربایجان تورکونو فارسلاشديرماق مقصدی گودموشلر. بئله ليکله ۵۰ ایل مدتین ده آذربایجانین فارسلاشديريلماسی نظرده توتولوردو. قوزئی دن اسن کولک آذربایجان تورکلرینین باشی اوستون دن قارا بولودلار چکيلدی و حقیقت گونئی اؤزونو گؤسترمه یه باشلادی. بویوک آذربایجانلی عالیم و تدقیقاتچی، مرحوم پروفیسور محمد تاغی زهتابی موختلیف منبع لری آراشديراراق چوخ قیمتلی "ایران تورکلرینین اسکی تاریخی" نی یازمیشلار. او، آروپالی، بیر چوخ باشقا خالقلارین تدقیقاتچیلار و آرخئولوقلارینین کشفلرینه اساسلانا راق بئله بیر وئرسیا ایرلی سورور کی، تورکوستان، آذربایجان، زاقروس داغلاری، ایکی چایاراسی و اطراف اراضیلر واحد مدنیّت تأثیری آلتمیندا اولموش دور. بونو داها چوخ همین اراضیلر ده تاپیلیمیش واحد مدنیّت قالیقلاری ثبوت ائدیر.

آذربایجانین قدیم تورکلرین مسکنی اولماسینا ایسلام عالیملری و تاریخچیلری ده ایشاره ائتمیشلر. عرب تاریخچی سی ابن هشام اؤز اثرین ده یازیر: "دؤورن خلیفه سی عبیده سوال وئیر کی، تورک و آذربایجان ندير؟ عبید ده جاوابین دا دئدی: - آذربایجان قدیم دن تورکلرله مسکون بیر اؤلکه دیر". آذربایجان دا تورکلرین یاشاماسینا عرب-فارس تاریخچیلریندن ابو علی محمد بلعمی ده ایشاره ائتمیش دیر. ابو علی محمد بلعمی "تاریخی بلعمی" آدلی اثرینین ۴۲- جی صحیفه سین ده آذربایجانین تورکلرین یاشادیغی یئر اولماسینا ایشاره ائدیر.

آذربایجان دا چوخ قدیم لردن آذربایجان تورکجه سی مؤوجود اولموش و دیلیمیز بیر چوخ ساحه لرده ایشلدیلیمیش دیر. آذربایجان تاریخی

اونلاردان ان اؤنده گلنلری اوستاد شهربار، محمدعلی فرزانه، محمدتاغی زهتابی کیریشچی، سوی تورک، علیرضا صراف، م. گونئی لی، پروفیسور دوکتور حسین صدیق دوز- گون، ائل اوغلو، باریشماز، سؤنمز، منزوری، اسماعیل هادی، ووقار نعمت و اونلارلا دیرلی بیلیک، علم و مدنیّت خادیم لرینین آدلارینی چکمک مومکون دور. حال-حاضر دا مشهور "وارلیق"، "خدافرین"، "آذربایجان" کیمی مطبوعات اورقانلاری آذربایجان تورکجه سینین یارادیجیلیغینی اینکیشاف ائتدیرمک ددیرلر.

بوتون دونیا تورکلرینین بیلمه سی لازیم دیر کی، بیز تورکلر بورادا - ایران دا (آذربایجان) و ایرانین باشقا اراضیلرین ده یاشاییریق و هر گون تورک گنجلیگی میلی اؤزونودرک شعورنا ییلنرک تورک دونیاسی ایله گئنیش ساحه لرده علاقه قورماقدادیرلار.

ایران شهیرلر گونئی تورکلرینین سون دؤورلر ده گلیب بورالاردا مسکن سالماسینین باش وئرمسینی سؤیلمه یه چالیشیرلار. پهلوی دؤوروندن شووینیزم ایران دؤولتینین رسمی دؤولت سیاستینه چئوریلیمیش و مقصدیونلو اولاراق بیر سیرا شخصلر طرفیندن آذربایجان تاریخی اویدورمالارا و تحریفه معروض قالمیش دیر. تحریفچیلرین دئدینه گؤره سلجوقلارین ۱۱- جی عصرده آذربایجانا گؤچمه سی ایله آذربایجانلی تورکلشديرمیشلر. اونلار تورک دیلینین آذربایجان دا یاییلماسینی ۷۰ ایلیک قارقویونلو و آغقویونلولارین حاکیمیتی دؤورو ایله باغلایر. بو جور اویدورولموش فیکیرلری تبلیغ ائدنلر آز دئییل دیر. اونلاردان احمد کسروینی، جاواد شیخ الاسلامینی و محمود افشاری گؤسترمک اولار. بو تیپ شووینیسترلر

بویو ختایی، صایب تبریزی، شیخ قاسیم انوار، حقیقی، وحیدی تبریزی، قووسی تبریزی و بیر چوخ مشهور شاعرین یئتیشدی اراضی اولموش دور. عینی زاماندا نظره آلماق لازیم دیر کی، شاه اسماعیل صفوی دؤورونده تبریز آذربایجانین پایتاختی اولارکن آذربایجان تورکجهسی هله او دؤورده رسمی دؤولت دیلی اولموش دور.

آذربایجاندا زامان-زامان آذربایجان شعرى و نثرینه عایید چوخ بؤیوک شاعرلر و یازیچیلار میدانا چیخمیش،

دیلمیز و مدنیتیمیزه چوخ قیمتلی اثرلر تۆوهفه ائتمیشلر. دیلمیز و ادبیاتیمیزلا بیرباشا باغلی اولان فوضولینین تورکجه «دیوان»ی بیرینجی دفعه اولاراق ۱۸۲۸-جی ایلده تبریز شهرینده چاپ ائدیلیمیش دیر.

«تبریز شهرینده بؤیوک آذربایجان شاعری فوضولینین "دیوان" ۱۸۲۸-جی ایلده باشقا گئنه بو شهرده ۱۸۳۱-۱۸۴۹-۱۸۵۴ و ۱۸۵۷-جی ایلرده ده چاپ ائدیلیمیش دیر. آذربایجاندا آذربایجان تورکجهسینده هله ۱۹-جو عصرین بیرینجی یاریسیندان کیتابلارین نشر ائدیلیمهسی دیلمیزین اهمیتی و آذربایجانین تبریز باشدا اولماقلا، اؤنجولو اولماسیندان و خالقیمیزین دیلمیزین قورونماسینا اهمیت وئرمسیندن ایرلی گلیر.

آذربایجاندا مشروطه اینقیلابی و اینقیلاب عرفه سینده آذربایجان تورکجهسینده بیر چوخ قزتلر نشر ائدیلیر، ضیالیلاریمیز و آیدینلاریمیز طرفیندن خالقا معاصر و موترقی فیکیرلر آشیلانیردی. همین دؤورده ده "آذربایجان" قزتی

تبریزده ۱۹۰۷-جی ایلده و آنا دیلی ایسه همین شهرده ۱۹۰۶-جی ایلده "عدالت" قزتینین علاوهسی اولاراق نشر ائدیلیردی.

۱۸۹۳-جو ایلده تبریزده روشدیه طرفیندن یئنی اصوللا تاسیس ائدیلیمیش و ساواد تعلیمینده معاصر متدلاردان ایستیفاده اولونان موظفیه آدلی ایلک معاصر ایتیدای مکتب آچیلیمیش دیر. شیخ محمد خیابانی حرکاتی دؤورونده ده آذربایجاندا آذربایجان تورکجهسی گئنیش شکلده ایستیفاده ائدیلیردی.

حرکاتین باشچیسی شیخ محمد خیابانی اودلو چیخیشلارینی آذربایجان تورکجهسینده آپاریردی. همین دؤورده چوخلو قزتلر و ژورناللار بوراخیلیردی.

آذربایجان دئموکرات پارتیاسینین اورقانی اولان "تجدد" قزتی همین دؤورده بوراخیلماغا باشلادی. بوندان علاوه "آزادیستان" و "ادب" ژورناللاری دا نشر ائدیلیردی.

آذربایجان تورکجه‌سی حاقین‌دا بئله بیر قرار قبول ائتدی:

۱. "بو گون‌دن اعتباراً آذربایجان‌دا، آذربایجان دیلی رسمی دؤولت دیلی اعلان اولونور..."

۲. بوتون ایداره‌لر (دؤولت، میلی، تیجارت و ایجتیماعیت) اؤز ایشلرینی آذربایجان دیلین‌ده یازماغا مجبور‌دورلار..."

۱ ایل مدتین‌ده آذربایجان تورکجه‌سین‌ده چوخلو اثرلر و درسلیکلر چاپ ائدیله‌دی. آذربایجان تورکجه‌سین‌ده اونیوئرسیئت (دانشگاه)، مکتبلر، تئاتر، موسیقی اورکستری و س. آچیلدی. "آز بیر زامان‌دا تبریز و آذربایجانین ویلایت مرکزله‌رین‌ده

آنا دیلین‌ده یئنی قزئت و مجموعله‌ر نشر ائدیلمه‌یه باشلادی. تبریز شهرین‌ده آذربایجان میلی مجلسینین اورقانی "آزاد میلیت"، آذربایجان همکارلار اتفاقینین اورقانی "قبه"، آذربایجان دئموکرات گنجلر تشکیلاتینین اورقانی

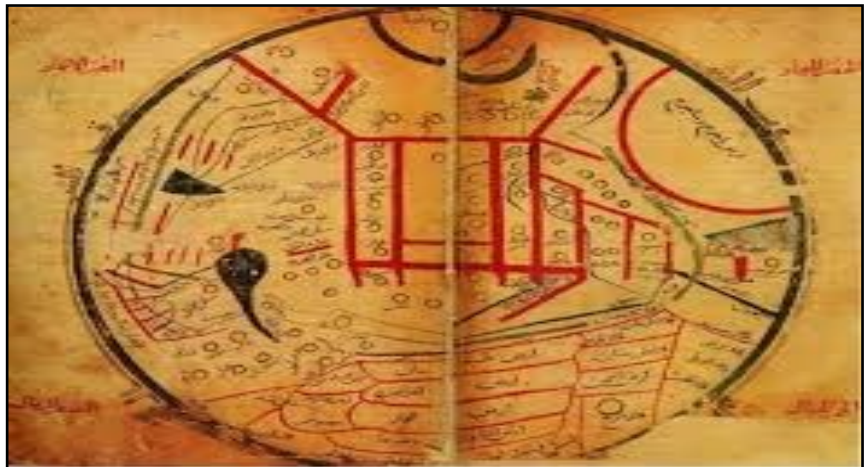
"جاوانلار"، "یئنی شرق"، "فریاد"، اردبیل شهرین‌ده "جوؤدت"، اورمیا شهرین‌ده "اورمیا"، زنجان شهرین‌ده "آذر" قزئتلری، تبریز شهرین‌ده "شفق"، "دئموکرات"، آذربایجان شاعرلری جمعیتینین اورقانی "گونش"، "آذربایجان"، "مدنیت، میانادا" "وطن" و س. مجموعله‌ری گؤستریمک اولار.

۱۹۴۶-جی ایل آپریلین ۷-ده بازار گونو اساسی قویولموش تبریز رادیوسو هر گون گون اورتادان سونرا ساعت ۴-ده اورتا دالغا ۳۱۰ مترده ایلک دفعه وئریلیشه باشلادی. آذربایجان‌دا همین دؤورده آذربایجان تورکجه‌سین‌ده دؤولت هیمنی

آذربایجان خالق گولستان و تورکمنچای موقابله‌لری ایله ایکییه پارچالاندیق‌دان سونرا بیر-بیریندن فرقلی طالع یاشامالی اولدولار.

۱۹۲۵-جی ایلده اینگیلتره دؤولتینین ال آلتیسی اولان رضا خان تدریجاً دؤولت چئوریلیشی نتیجه سین‌ده ایران‌دا شاه اولدو.

بئله لیکله، تورک سولاله‌سی اولان قاجار دؤولتی شووینیست سیاستی یئری‌دن پهلوی سولاله‌سی ایله عوض ائدیله‌دی. رضا (میر پنج) شاه حاکمیته گلدی‌کن سونرا مرکزله‌شمیش دؤولت یارادیله‌دی و ایرانشهری شووینیزمی دؤولتین آنا سیاست خطینه چئوریلدی. ایران آدلاندینلان اؤلکه‌نین هر

طرفین‌ده یاشایان آذربایجان تورکلرینین دیلی یاساق ائدیله‌دی. آذربایجانلیلار تورک اولمالارینا گؤره تحقیر، تعقیب و تضییقه معروض قالیردی‌لار. آذربایجان دیلی بوتون مکتبلردن، رسمی اورقانلاردان، تئاتر، اینجه صنعت، علم و س. ساحه‌لردن زورلا اوزاقلاشدیریله‌دی.

پیشورینین باشچی‌لیغی ایله میلی آزادلیق حرکتی باشلاییر و ۱۹۴۵-۴۶-جی ایلده ۲۱ آذر حرکتی ایله میلی حکومت قورولور. تخمیناً بیر ایل مدتین‌ده داوام گتیرن همین حکومت آذربایجان‌دا میلی زمین‌ده چوخلو ایشلر گؤردو، آذربایجان‌دا قورولموش آذربایجان میلی حکومتی

۵۰ ایلیک پهلوی رژیمی دؤورون ده آذربایجان خالق خالق اؤز دوغما یوردو آذربایجان دا دؤزولمز تضيقلره معروض قالدی. هئچ کیمین بیر دنه ده اولسون آذربایجان تورکجه سین ده کیتاب چاپ ائتدیرمه یه حاقی یوخ ایدی. آغیر شرایطده آذربایجان دیلی و مدنیتینه چوخ بؤیوک ضربه لر وورولدو. اما بئله آغیر شرایطده ده آذربایجانین قیرتلی اوغول و قیزلاری هر زامان خالق معاریفلندیرمه یه و دیلیمیزه عایید گیزیل شکلده اثرلر یازیب-یایماغا باشلادیلار. حتی، آذربایجان ادبیاتینین ۲۰-جی عصرده گؤزل شاه اثری اولان شهریارین "حیدر بابایا سلام" اثری ده بو دؤورده یازیلدی. بولود قاراچورلو (سهند) آذربایجان موباریزه شعرینه میثیلسیز توهفه لر وئردی. "سازیمین سؤزو" کیمی دیرلی اثرلر ده محض بو دؤورده یازیلیب یاییلدی. جاببار باغچابان، صمد بهرنگی، نصرت الله فتحی، محمدعلی محزون، محمدعلی فرزانه، یدالله مفتون امینی، حبیب ساهیر، سؤنمز، حسین صدیق و علی تبریزی کیمی شاعر و یازیچیلار قئید ائتدیمیز محدودیتلره رغما آذربایجان تورکجه سینده اثرلر یاراداراق گیزیل شکلده چاپ ائدیپ یایردیلار. ۱۹۷۹-جو ایل ایسلام اینقیلابی باش توتدوقدان سونرا ایران ایسلام جمهوریسینین آنا یاساسینین ۱۵-جی ماده سینده اساساً ایران دا یاشایان میللتلر فارس دیلی ایله یاناشی اؤز دیلرینده تحصیل آلا بیلرلر. لاکین بو ماده و عینی زامان دا ایرانین آنا یاساسینین ۱۹-جو ماده سینده نظره آلینمیش خالقلارین حقوقلارینین برابرلیگی تامین اولمادی و ایندییه کیمی ده همین ماده لر ایجرا ائدیلمیر. تهران، تبریز، اردبیل، اورمیه، زنجان شهرلرینده موختلیف درگیلر، قزئتلر نشر اولونماغا باشلادی.

یارادیلدی. آذربایجان میلی هیمنینی خالقیمیزین قوجامان و موباریز شاعری سید مهدی اعتماد ناطق یازمیش، موسیقی سینی ایسه جاهانگیر جاهانگیرزاده بستله میش دیر. همین میلی هیمن بئله دیر:

ای وطنیم آذربایجان،
 ابدی اودلاردان نیشان،
 آدلی، شانلی کئچمیشیم وار.
 سن بؤیوتدون قهرمانلار،
 قوجا شرقین چیراغیسان،
 آزادلیغین بایراغیسان.
 تاریخ بویونجا یادیگار،
 افتیخارلی آثارین وار.
 سن سن بیزه آنا وطن
 سن سن بیزه نعمت وئرن.
 سن سن بیزه روح روان،
 یاشا-یاشا، آذربایجان!

تأسفلر اولسون کی، همین عرفده قریله-شرق بلوکونون دونیانی پایلاشماسی ایله آذربایجانین باغمسیزلیغینا سون قویولدو. پهلوی اوردوسو یئنی دن ۱۹۴۶-جی ایله آذربایجانا گوردی. و اوللکیندن ده داها سرت و شووینیستجه سینه آذربایجان خالقینا و اونون دیلی و مدنیتینین اینکیشافینا مانع اولدو. پهلوی رژیمی آذربایجان تورکجه سینین بوتون علم، مدنیت، اینجه صنعت و رسمی دؤولت اورقانلاریندا یاساق ائتدی. آذربایجان تورکجه سینده یازیلیب، یارایدیلیمیش بؤیوک بیر مدنیتی همین دیلده اولان کیتابلارین کوتلوی شکلده یاندیریلیب آرادان آپاریلماسی ایله محو ائتمه یه چالیش دیلار.

معاریفچی ایشلری ایله دیلیمیزین یاساق اولماسی ایله یارانمیش بوشلوغو دولدورماغا چالیشیرلار. آذربایجانین موختلیف شهرلرینده ادبی درنکلر و اوجاقلار دا فعالیت گؤستریر. البته، همین اوجاقلارین ادبی ایجلاساری ائولرده و هفتهنین بعضی گونلرینده ایزن آلیناراق مدنیت مرکزلرینده کئچیریلیر. آذربایجاندا سون زامانلار دیلیمیز، ادبیاتیمیز و تاریخیمیزله باغلی چوخ قیمتلی اثرلر ده یازیلیمیش و نشر ائدیلمک اوچون ایجازه گؤزلییر. آذربایجان تورکجه سینین ایشلنمه دایره سی گئت-گئده گئنیشله نیر. اجتماعی-سیاسی، اقتصادی و مدنی زمینده بوتون ساحه لری احاطه ائتمه یه دوغرو اینکیشاف ائدیر. سوسیال مئدییا دا دیلیمیزدن گئنیش میقیاسدا استفاده اولونور. تورک دیللی اولکه لر و توپولوقلارا درین مدنی - علمی و کولتورال باغلار یارانیر. آچیلیمیش اوزگورلوک پنجره سیندن چوخ ثمره لی استفاده اولونور. واتساپ - تلگرام - فیس بوک و یوتوبدان ادبیاتیمیزین اویره نیلمه سی و یایلماسی اوچون چوخ فایدا لانییر. گنج لر قونشو تورک دیللی اولکه لرین موسیقی و دیگر دیل پتانسیلریندن استفاده ائدیرلر. حال حاضریدا تورک دیلینده مکتب اولماسا بئله بو دیل رسمی فارس دیلیندن گئری قالمیر. بوتون ساحه لرده او جمله دن ایدمان (ورزش) تیجارت و توریزم کیمی ساحه لرده یاییقیندیر. تورک دیلی ایران دا سونموش اوجاغین کولونون آلتینداکی کوزه بنزه ییر. ملایم بیر مه اسینتیسسی ایله آلولانییر و یئنی دن بوی گوسترییر. بونون دا سببی خالقین ژنلریندن گلیر. نه قدر محدودیتلرله یوخ ائتمه یه چالیشیلسادا یئنه درین کوکلر اوزریندن گویرمه یه باشلاییر.

"وارلیق"، "دده قورقود"، "اولکر"، "کوراوغلو"، "گونش"، "اینقیلاب یولوندا" و "یولداش" کیمی درگیلر نشر ائدیلمیدیر. بو درگیلرین بعضیلرینین عمرو قیسا اولدو. ائله اولدو کی، بیر سایه ایشیق اوزو گوردو. شاهلیق رژیمین شووینیست سیاستی یئنی فورمادا باش قالدیردی و مختلیف واسطه لرله تورک دیللی مطبوعاتین گئنیش وسعت آلماسینا ایمکان وئرمه دی.

آذربایجان دیلی شیفاهی دانیشیق دیلی فورماسیندا بوتون آذربایجان شهرلرینده عمومی اونسیت واسطه سی اولماق دان علاوه ایالت رادیو، تلویزیونلاریندا ایشله دیلیر و سون زامانلار دیلیمیزده چاپ اولان کیتاب و نشرلرین سایه نیسبتا چوخالماقدا ایدی آنجاق قارباغین آزادلیغیندان سونرا گئنه ده اولکه ده تورکجه کیتابلرین یایملاری محدودلاشدیریلدی. آذربایجان تورکلرینین ایراندا فارسلا ساری نیسبتینی نظره آلساق دیلیمیزین قات-قات تضييقلره معروض قالماسینا شاهد اولاریق. ۲۰۲۲-جی ایل بوتون چیخان کیتابلارین ۳-۵ فیزی آذربایجان تورکجه سینده اولموش دور. همین ایل ۱۵ مین آدا کیتاب چاپ ائدیلب کی، اونلاردان یالیز ۳۰۰-او آذربایجان تورکجه سینده دیر.

اورادا نشر ائدیلن قزئتلردن بعضیلری بونلاردان عبارت دیر: "پیام نو"، "مهدی آزادی"، "اومید زنجان"، "مبین"، "صاحب"، "ندای آذربایجان"، "امین"، "شمس تبریز"، "خدا آفرین"، "فجری آذربایجان"، "میثاق"، "احرار"، "آذربایجان". بونلارین بیر چوخونون نشری دایاندریلیمیش دیر. دیلیمیز و مدنیتیمیزله باغلی آذربایجانین گنج نسلی چوخ عزملی و اساسلی شکلده تدقیقاتلار آپارماغا جان آتیرلار و

سلسله سخنان دکتر عبدالغفار بدیع در باره فلسفه ملی-اسلامی ترکان

معرفتی چهارگانه (۱). مناسبت با خود و خویشتن ۲. مناسبت انسان با دیگر انسان ها ۳. مناسبت با طبیعت یا چئوره و ائورن و کائنات ۴. مناسبت با ماوراءالطبیعه یا امر قدسی همان الله (حکمت نامیده می شود در حقیقت اگر فلسفه تدبیر نظری باشد حکمت تدبیر عملی و دادن برنامه است. زیرا پاره ای از دوستان منتقد و بیکار من به من ایراد می گیرند که شما خیلی از فلسفه جدید غرب انتقاد نکن از دارایی ها و میراث خودتان در میان آورید ما خود نیز در این اندیشه بودیم که از یکی از موارث معرفتی خود سخن گوئیم در این نوبت از قوتادوغوبیلیک رونمایی می کنیم بیلیک یعنی حکمت، قوتادغو یعنی سعادت، قداست، تبرک و دولت (به عنوان نمونه ما می گوئیم : یئنی ایلینیر قوتلو اولسون یعنی مبارک باشد) از منظر اتیمولوژی قوتادغو از قوت یا کوت گرفته شده در عربی قدس از قوت گرفته شده در فارسی پهلوی واژه خدا همان خدای بوده که در زبان دری به خدا تبدیل شده و یای آن حذف گردیده است.

هر دو از قوتای گرفته شده یعنی خدای همان قوتای بوده در اشعار فارسی هم خدای آمده :
برد کشتی آنجا که خواهد خدای*
وگر جامه بر تن درد ناخدای

قوتای یعنی مقدس. در زبان انگلیسی دو کلمه good و God به معنی خوب و خدا هر دو از قوت گرفته شده به معنی مقدس. قوتادغوبیلیک یعنی حکمت های مقدس، حکمت هایی که آدمی را به سعادت می رساند به این معنا که اگر آن حکمت ها را در زندگی به کار ببرید شما به

حکمت ملی (تورکی اسلامی) ۱ قوتادغو بیلیک حکمت نامه جهان تورک

ای گوژوم ، یاتمادهی،
گل داهی بیدار اول، اول
خواب غفلتدن اویان بیر
گئجه هوشیار اول، اول
بو قده ر غنچه کیمی
پرده ده قالدین، بسدیر
بیر زامان هم آچیلیب
شاهید بازار اول، اول
عشقی، عاشیقلیغی منع
ائیلمه زاهید، بالله
عاغلینی باشینا بیغ،
عاشق بیر یار اول، اول

از ابوالقاسم نباتی آغاز کردیم یکی از موضوعات مکتب ملی تورکی اسلامی، حکمت ملی تورکی اسلامی است حکمت در حقیقت همان فلسفه عملی است مجموعه قواعد محکم و خلل ناپذیر انسان در نگرش تغییری عملی به محملهای

اثر دیوان اللغات را به پایان می برد. البته تدوین آن بدیهی است به سال های پیش از گردآوری قوتادغوبیلیک بر می گردد. به عنوان مثال چندین حکمت برایتان می آورم:

انساندان انسانا چوخ فرق وار

فرق بیلیکده دیر، سؤزوم ده بو حاققادیر**

دونیادا بیلیکدن عزیز نه وار؟*

کیمه بیلک سیز دئسه لر،

اونو سؤیموش اولورلار

هاردا ادراک اولسا،

اوردا اولوق اولار*

کیمده بیلک اولسا، او، بؤیوک اولار

دیل عقله و بیلگه ترجماندير*

انسانی نورا بویویان دیلین، قدرنی بیل

کمالین بزه گی دیل، دیلین بزه گی سؤزدور*

انسانین بزه گی اوز، اوزون بزه گی ایسه گؤزدور

تورکان، اسلام را به دلیل مفاهیم مشترک چون

ظلم ستیزی و عدالت خواهی و ... پذیرفتند تمام

وارلیق و تراشان را کریمانه به جهان اسلام تقدیم

داشتند فی الواقع میراث معرفتی تورکان را به

جهان اسلام در ۵ حوزه می توان طبقه بندی کرد:

۱. فلسفه ۲. حکمت ۳. عرفان و مولتی

کولتورالیسم ۴. متدولوژی علم ۵. فنون حکمداری

نخست از فلسفه شروع کردیم ما فلسفه خودمان

را می بایست پیدا می کردیم فلسفه پیشران و

سعادت و فضیلت می رسید. با یک جمله می توان سالیان سال زندگی کرد این اثر از یوسف خراسانی یا خاص حاجب یا یوسف بالاساغلو است در ۶۶۴۵ بیت تماما به تورکی سراسر حکمت کتابی رمان گونه که در فاصله اندکی پس از شاهنامه فردوسی ۶۰ سال بعد به رشته نظم و نثر در آمد. اگر شاهنامه فردوسی افسانه و حوادث غیرواقعی و غیرحقیقی است قوتادغوبیلیک کتابی است که در فنون مدیریت، سبک معیشت، سرریز از نظریه های علمی و فهم فلسفی است. با تاسف این کتاب توسط شعوبیه کلاسیک به محاق برده شده است. به این کتاب شاهنامه تورکی هم گفته می شود اما چنین قیاس و مقایسه ای صحیح نمی نماید زیرا افسانه را با حکمت چه کار ؟ ۷۳ سال پس از درگذشت فارابی یوسف خراسانی در ترکستان غربی، ۴۱۲ ه.ق در شهر باسالاغون نزدیک کاشغر متولد شده است. قوتادغوبیلیک پس از سنگ نبشته های اورخون، از قدیمی ترین دست نوشته های تورکی به شمار می آید ۴۶۲ ه.ق در سن ۵۰ سالگی تدوین و تصنیف این اثر سترگ را به پایان می برد. دولت قره خانیان که سامانیان را منقرض کرده بودند به جهان تورکی اسلامی، دو تحفه بزرگ، میراث گرانقدر بر جای گذاشته اند اولی قوتادغوبیلیک دومی دیوان اللغات. محمود کاشغری تنها سه سال پس از این

عقب ران معارف است می تواند اجتماع انسانی را به عقب راند می تواند پیش ببرد مثل طناب می ماند می توان به ته چاه رفت و در آنجا ماند و رشته طناب شناسی باز کرد نهایت هم انسان تلف گردد و هم طناب پوسیده شود هم می تواند از ته چاه ظلمت و ارتجاع و عقب ماندگی با طناب فلسفه بیاید خورشید ترقی و کمال به عیان بیند:

به تعبیر مولانا:

مر رسن را نیست جرمی ای عنود *
چون تو را سودای سر بالا نبود

***

استقلال عقلانیت فارسی و تعریف اسلام شعوبی فارسی معاصر در همین راستاست. ما از اسلام ملی تورکی؛ مولفه ها، شاخصها، اهداف و غایات و ... آن سخن خواهیم گفت. اسلام ملی تورکی، اسلام محمدی معرفت اندیش و حقیقت اندیش است که متدولوژی تفسیری و تبیینی حضرت محمد بن عبدالله (ص) را دست کم در سه محمد تورک (ابونصر محمد فارابی، جلال الدین محمد مولانا، محمد بن علی بن ملکداد شمس تبریزی) می توان یافت. اسلام ملی تورکی در مقابل اسلام شعوبی قرار دارد. یکی از اصناف اسلام شعوبی، اسلام فارسی مجوسی هندی است. به تعبیری دقیقتر نزد تورکان مسلمان، اسلام صبغه تورکی و نزد عربهای مسلمان، اسلام صبغه عربی، نزد اهل الفرس؛ اسلام، شعوبی مجوسی هندی است. این که اسلام شعوبی چه مولفه هایی دارد با اسلام ملی تورکی چه فرقی می کند موضوع سخن ما در سلسله مباحث اسلام ملی خواهد بود. اسلام ملی تورکی یک اسلام اعتدال اندیش، معرفت اندیش، حقیقت اندیش و صلح اندیش است. زیرا شریعت اسلام توسط توره تورکان نرم و لطیف، فاقد عبوسیت و خشونت می شود. اسلام شعوبی اسلام ثنویت گرا، تحریف اندیش، قشری اندیش و دولت اندیش و وارونه بین است. اسلام فارسی مجوسی هندی با پاره کردن نامه پیامبر اسلام و استناد به آیه معروف قرآن قوام پیدامی کند: «أنا جعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا ان اکرکم عندالله اتقیکم. ما شما را شعب شعب (ملت با تسامح) قبيله قبيله قرار دادیم تا همدیگر را بشناسید همانا گرامیترین شما نزد الله باتقواترین شماست. شعوبیان یعنی، منتسبان به کلمه شعب در آن آیه که گفتند قرآن، شعب را بر قبيله مقدم کرده و بنا به یک قاعده بلاغی، تقدّم، اراده فضل را

عقب ران معارف است می تواند اجتماع انسانی را به عقب راند می تواند پیش ببرد مثل طناب می ماند می توان به ته چاه رفت و در آنجا ماند و رشته طناب شناسی باز کرد نهایت هم انسان تلف گردد و هم طناب پوسیده شود هم می تواند از ته چاه ظلمت و ارتجاع و عقب ماندگی با طناب فلسفه بیاید خورشید ترقی و کمال به عیان بیند:

به تعبیر مولانا:

مر رسن را نیست جرمی ای عنود *
چون تو را سودای سر بالا نبود

اسلام ملی (تورکی) ۲

اسلام ملی، اسلامی است که از منشور مولفه های هویت یک ملت (زبان، تاریخ، جغرافیا، توره یا کولتور یا فرهنگ) عبور کرده و خود به یک مولفه هویتی تبدیل می گردد. اسلام ملی می تواند صبغه تورکی، عربی، اردویی (پاکستانی)، فارسی هندی مجوسی و ... داشته باشد. فی المثل کوششهای دکتر حسن حنفی، نصر حامد ابوزید، محمدارکون، عبدالجباری و دیگران در استقلال عقلانیت عربی و تعریف اسلام عربی معاصر، کوششهای محمد امین رسول زاده، احمد آقاوغلو، یوسف آقچورا، حسن بیگ زردابی، علی بیگ حسین زاده، توپچی باشی، اسماعیل گاسپیرالی، زکی ولیدی توغان، یاشارنوری اوژتورک، مصطفی اسلام اوغلو، بدیع الزمان، نجم الدین اربکان و ... در استقلال عقلانیت تورکی و تعریف اسلام تورکی معاصر، کوششهای حسین نصر، بازرگان، شریعتی، سروش و ملکیان و ... در

قسطنطنیه را فتح کرد همه اهل شهر را آزاد کرد. چون تورکها و عربها پیش از اسلام برای جنگیدن قانون داشتند که بعدها در یاسای چنگیز نیز تبلور یافت و آن این بود: کسانی که در جنگ شرکت نکردند حقّ تعدّی به آنان نیست، نباید کودکان، زنان سالخورده، عالمان و راهبان را کشت. اسلام تورکی، اسلام عربی پس از فتح و استقرار یک وظیفه مهمّ داشتند و آن عبارت بود از حفظ جان، مال، دین، زبان و منافع مردم.

لطفاً به ما ملحق شوید: ۹ اکتبر ۲۰۲۳

***

میّی علمیلیک (متدولوژی عالمان تورک مسلمان) ۱

(فرق متدولوژیک علم با فلسفه و متافیزیک)

فلسفه، علمین گئنیش آنلامیندا (بیلرگیلیک، آگاهلیغین) بیر حصّه سی ساییلیر، یانی عالمدن، کائناتدان، وارلیقدان بیر دوشونجه وئریر. فلسفه دوشونجه دن یارانیردی دوشونجه نیده یارالیدردی. وارلیغی (دؤرت معرفتی محمله ری) یا تفسیر ائله مه لیدین، یا تغییر. (عالمدن یؤرومسل، دئوریمسل باخیش فلسفه نین رسالتیدی یا ساولاماغیدی) بئله بیلرگی اولماق، دوم دوز حیستیدن تجربه دن قاینقلانان معرفتیه فرقلیدیر، بئله باخیمدا فلسفه، علمین ایکینجی آنلامینین (تجربه) قاباغیندا ایله شیردی. اسکی زامانلاردان، فلسفه نی علمین مترادف، یا ائش آنلامی بیلیردیلر، نیوتون، کپلر، گالیه آختاریشلارینی، طبیعی فلسفه نین چئوره سینده بیلیردیلر. نئجه کی بیز بو گؤن فیزیکی، علم تانیبیریق، فلسفه ده اسکی زاماندان یکی جوره یدی، عملی فلسفه، نظری فلسفه. نظری فلسفه اوچ بؤلومه بؤلونوردو: ۱. طبیعیاتین ۲. ریاضیاتین ۳. مابعدالطبیعیاتین فلسفه سی یا همن متافیزیک.

می رساند. چون شعب مقدّم بر قبیله بود پس شعب مهمّتر، بالاتر و والاتر از قبیله می گردد که قرآن خود به صراحت آورده بود آنان گفتند ما فارسها، شعب هستیم شما عربها قبیله هستید. پس ما فارسها به صراحت قرآن از شما عربها برتریم ابتدا سخن از تفضیل نگفتند سخن از تسویه (برابری) گفتند یعنی، برابری فارس با عرب مطرح بود. بعدها به مدد همین آیه تسویه را به تفضیل بدل نمودند. در سامان شعوبیه یهودیان خراسان و اصفهان صدر اسلام نقشی شگفت داشته اند. لذا شعوبیه در بدو پیدایش دو پایه مهمّ داشت: ۱. اولیگارشسی یهودی ۲. زرسالاران پارسی بعدها ضلع سوّمی بدان افزوده شد و تثلیثی آفریدند و آن مسیحیت ملّی با فلسفه ملّی غرب بود که به سه جا قرار بود همزمان یورش برند ۱. اسلام ۲. تورک ۳. عرب لذا هر جا تفکر یا جریان آنتی اسلام و آنتی عرب و آنتی تورک در آن واحد حضور و بروز داشته باشد. مکتب یا فتنه شعوبیه تنفس می کند. این که گفتیم اسلام ملّی تورکی و عربی اسلام صلح بوده نه اسلام خشونت، جنگ، کشتار و ترور. مصادیق تاریخی فراوان دارد. وقتی تورکان مسلمان، فتوحات خود را پیش می بردند قدم نخستشان حفظ حقوق مردم عادّی، حفظ جان و مال و حقوق دینی آنان بود. از فتح مکه توسط نبی اسلام گرفته که دستور آزادی دشمنانش را داد تا فتح بیت المقدس توسط خلیفه دوم که دستور آزادی دیگر ادیان شهر را صادر کرد. آلپ اسلان پس از ساقط کردن بیزانس حتّاً جان امپراطور را می بخشد. نادرشاه افشار در حمله به هند شاه هند را همچنان شاه نگه می دارد. کاری به ادیان هندی نداشت. صلاح الدین ایوبی که نه تنها صلیبیان را نسل کشی نکرد بلکه همه را آزاد کرد. سلطان محمد فاتح وقتی

فیزیک)بیر علمیدیر فیزیک علمی اوردا،
 اختاریشیغین، تحقیقین، موضوعسو اولور. عین
 حالدا فیزیک علمی، بیر علمیدیر اوردا دیشه ریده
 ائشیکده اولان طبیعت، تحقیقین، موضوعسو دور.
 فیزیکین فلسفه سی، فیزیکین علمیله رقیبلی
 علملر دئییلر. تاریخین علمیده تاریخ علمینین
 فلسفه سیده بئله دیر. تاریخ علمی(علم تاریخ)،
 کئچمیش اولایلارین، نقدی،تحلیلیدیر. اما تاریخ
 علمینین فلسفه سی(فلسفه علم تاریخ)، بیر
 علمیدیر کی اوندا، تاریخ علمینین نئجه لیگی،
 گوجو، امکانی، سینیرلاری بحث اولونور. تاریخ
 علمینده، مثل اوچون بئله سواللار وار:

فرانسه نین بؤیوک انقلابی نئجه باش توتدو،
 قاناقلاری،قانیتلاری، دلیلله ری،نه یدی؟ هانجی
 سونوچلارا چاتدی؟

اونون اتکیسی،صنعتده،سیاستده،ایداره چیلیکده
 نه دیر؟ و ... اما تاریخ علمینین فلسفه سینده
 اولان سواللار،بئله دیر: نئجه تاریخده قاباق
 گۆرنلیک،(پیش بینی) یاراتماق اولار. تاریخ
 علمی،تجربی دور یا انسانی، تاریخی پدیده له رین
 فیزیکی پدیده لر کیمی یورومودور؟ تاریخده
 تحقیق متدی، تجربیدیر؟ تاریخده قانون یاراتماق
 اولارمی؟ تاریخ، هنردی یا علمیدیر؟ گۆرورسونوز
 سواللارین نوعو فرقیلیدیر.بوردا فلسفه دن مقصد
 منطیقین متدولوژینین قاتیشیغیدیر.هئچ زامان،
 فلسفه مابعدالطبیعه آنلامیندا یا خود فلسفه
 گئیش معنادا بیلرگیلیگین هئچ ایلیگیسی
 یؤخویدو. اوندا متافیزیک نه دیر؟متا یانی بعد
 سونرا، فیزیک یانی طبیعت.متافیزیک یانی مابعد
 الطبیعه نین معرفتی.مابعدالطبیعه بیر اؤزل
 موجوددان دانیشمیر تکجه وارلیقدان اولماقدان
 اونون حکمله ریندن،عارضه له ریندن دانیشیر.
 متافیزیک، وارلیغی تانیماقدیر، نه انسان

علمی فلسفه ده اوچ بؤلومه بؤلونوردو: اخلاق،
 منزل تدبیری، مدینه له رین سیاستی.دئمیشدیق
 علمی فلسفه نین بیر آیری آدی حکمتیدی.

بو فلسفه نین عام، توم آنلامیدیر.فلسفه نین،
 خاصّ یا دا اؤزل آنلامی دا واردیر. اودا تکجه
 مابعدالطبیعه یه یا خود متافیزیکه دلالت ائلییر.
 اگر دئییردیلر تجربی علمیلر یاواش یاواش فلسفه
 دن اؤزگورلوک آلیبلار باغمیسیز اولوبلار
 چاشدیران، جایدیران بیر سؤزدور. اگر فلسفه دن
 مقصد گئیش آنلامیندا اولسا علمیلر هله هله دی
 فلسفه نین بیر پای،حصّه سیدیلر. یانی فلسفه،
 بیر آدیر عنواندیر بشرین بوتون اگاه لیغینا
 بیلرگیلیگینه او جمله دن تجربی علمیله ره ده.
 اگر فلسفه دن مقصد خاصّ آنلامی یانی متافیزیک
 اولسا تجربی علمیلر هئچ زامان فلسفه نین بیر
 پای یا حصّه سی اولمویوبلار اوندان آیریلسینلار،
 باغمیسیز اولسونلار. فیلسوف یانی فلسفه نی
 سئون. دئییلر معبد دلفینین کاهنی بیر سوالا
 معروض قالیر: کاهندن سوروشوللار: ان بیلگین
 انسان کیمدیر؟

دئییر: سقراط نیه کی او دئییردی من هاممیدان
 چوخ جاهیل، بیلمز بیر انسانام اما نیه منی دلفی
 معبدینین کاهنی ان بیلگین تانییر بونا گوره کی
 من بیلمه مزلیگیمی بیلیرم. اما فلسفه سؤزو بو
 گونلر باتی کولتورونده، آیریجا آنلاملاردا داشییر.
 تاریخین فلسفه سی، اخلاقین فلسفه سی، دیلین
 فلسفه سی، هرمنوتیکلر، بونلارین هاممیسیندا
 فلسفه یانی علمین علمی. اؤرنک اوچون: فیزیک
 بیر علمیدیر ماده نین تحولاتیندان، انرژیدن،
 جرمین ایلیگله ریندن، نیرودان، سرعتدن،
 فشاردان، حجمیدن، شیدتدن الکتریسته ایله
 نوردان، مغناطیس میدانینان باغلی دانیشیر.
 فیزیک علمینین فلسفه سی(فلسفه علم

آن غریب ممتحن از بیم وام *
در ره آمد سوی آن دار السلام
شد سوی تبریز و کوی گلستان*
خفته امیدش فراز گلستان
زد ز دارالملک تبریز سنی*
بر امیدش روشنی بر روشنی

آن شخص بلازده و محنت دیده از خوف وام به سمت تبریز دارالسلام آمد. به کوی گلستان حرکت کرد امیدش زبانه می کشید. تبریز دارالملک است اگر کسی همینک از آمریکا به تبریز بیاید عموماً تبریزیها از او یک سوال می پرسند از کدامین ده یا روستا آمده ای. این یک معنا و مفهوم عمیق را با خود دارد؛ آن عبارت است از این که حق حاکمیت، هژمونی، قدرت، مدیریت عالم، تنها و تنها از آن تبریز است چنین حقی، از منظر قدمت، تمدن و مدنیت به شما حتا آمریکاییها و غربیها هم نمی رسد. زیرا مکتب تبریز، رقیب مکاتب شرق و غرب است. صفویه و قاجاریه را برای ما کج و بد فهمانده اند ما را دچار ترسه فهمی کرده اند. آنها را دیگر باره باید خواند آن حاکمیتها، حاکمیت‌های فلسفی، حکمی، هویتی و عرفانی بودند، امپراطورانی عمیق بودند. به آنها تنها نمی توان از زاویه تاریخ نگریست. به این دو سلسله باید نگاه فلسفی، حکمی، عرفانی را هم باید افزود. در شاه اسماعیل صفوی، فلسفه فارابی، سهره وردی، حکمت قوتادغو بلیک و عرفان انقلابی و حرکت آفرین و تغییرساز شمس تبریزی جاری و ساری بوده است. قاجاریه دنباله رو صفویه و افشاریه، ایلخانان و سلجوقیان است. مکتب تبریز جمع چهار مکتب بغداد و خراسان و هرات و بخارا است. جمع کثیری از علما، معماران، خوشنویسان و مینیاتوربایستها به همراه شاه اسماعیل ختایی اواخر ایلخانان از هرات به تبریز

شناسلیقدیر، نه تانری شناسلیقدیر، نه حیوان شناسلیقدیر، نه بیتگی شناسلیقدی، نه استرونومیدی. وارلیق، لوم لوت اولان چاغ، هئچ پالتار اینینده یوخدور متافیزیسین اونون هاوارینا گئدیر او زمان کی عدد یا سای پالتاری گئییر ریاضی بیلن اونون هاوارینا گئدیر. سونرا مابعدالطبیعه نین موضوعسو مطلق وارلیقدیر، نئجه کی شیمینین موضوعسو عنصرلردی، یاشام بیلیمین موضوعسو، جانلی حیوانلاردی. مابعدالطبیعه، دنیا دئییل معرفتدیر.

***

مکتب ملّی (مکتب تبریز) ۲ تبریز دارالسلام و تبریز دارالملک

یکی از بزرگترین جلوه های مکتب تبریز، دیدار سحر انگیز شمس تبریزی با مولانا جلال الدین مولانا و انتقال مفکوره تبریز به آنادولو است. مولانا در دفتر ششم پایانیترین دفتر مثنوی، که پایانیترین تجربه های عرفانی مولانا خصوصا مفهوم فنا را با خود دارد داستانی لطیف و دلکش درباره تبریز دارد. داستان اینگونه شروع می شود: آدم بدهکاری شنیده بود در تبریز یک انسان کریمی زندگی می کند. لذا از جایی دوردست به سمت تبریز حرکت می کند. فراموش نمی کنیم این شخص عازم تبریز همان مولاناست:

اسلامی، تعالی نفس و تقویت خویشتن مبارزه با ظلم غایت الغایات است. تجارب عرفانی متفاوتی دارند. چون آهیها (اخیها)، حروفیه، یک پروتستی به ظلم سیستماتیک بوده در عرفان تورکی اسلامی نفس تربیت و پرورش می یابد. میان شیعیگری تورکان مسلمان خصوصا آذربایجان، با سنی گرای عثمانی، اختلاف افکندن یک خواست و اراده ماسونیک و صلیبی و مسیحی است. این دو جریان و نحله معرفتی از اسلام، از منظر اپیستومولوژیک منابع و مصادر و ینابیع مشترک دارند در چنین خوانشی از مکتب تبریز شاه اسماعیل صفوی با سلطان سلیم برادر و همدل و هم مسیر و هم مکتب هستند. به داستان در نوبت آتی باز خواهیم گشت. پنجشنبه ۲۰ مهر ۱۴۰۲

***

حکمت ملی (تورکی اسلامی) ۳

در تورکی "بیلیک" در مفهوم "حکمت" است و "بیلگه" یعنی، حکیم. محمود کاشغری در دیوان اللغات شعری آورده و می گوید:

بلکا ارک اذکو تتب سوزن اشت

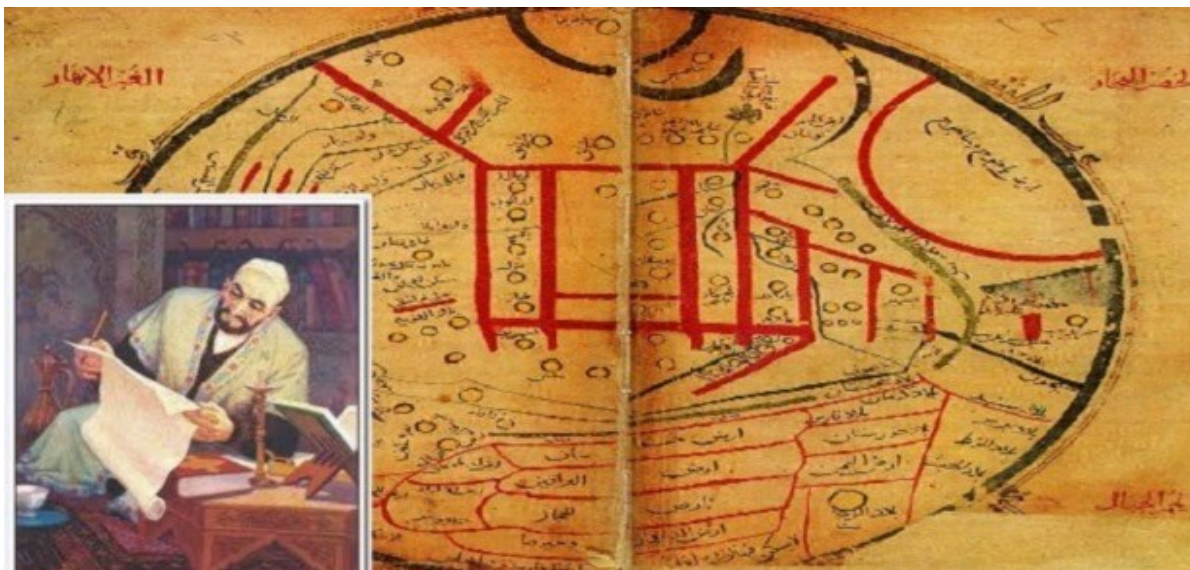
بلکا یعنی، حکیم و ارک یعنی، ارج بگذار. اذکو یعنی هوشیار و تتب یعنی بگیر. سوزن یعنی، سخنش و اشت یعنی بشنو. معنای جمله این که: سخن یک انسان حکیم عاقل را گوش دار. یکی از القاب امپراطوران هون بلکا بوده یعنی، همه چیز دان و حکیم.

قرآن کریم می فرماید ما به لقمان حکمت داده ایم:

لقد آتینا لقمان الحکمه

آمدند. مکتب تبریز، پرورش دهنده مکاتب زنجان و قزوین و تهران بوده است. درباره آقامحمدخان شعوبیه چنان نگاشته است که انسان چندشش می آید تا یادی و نامی از آن بزرگ مرد داشته باشد. حال آنکه چنین نبوده است آقامحمدخان یک فیلسوف بود و شیفته مباحثات فلسفی. کسی در این مرز و بوم به اندازه وی با ابن طفیل فیلسوف معروف اندلسی مانوس نبود. تمام آثار وی را خوانده بود می گویند پیوسته رساله حی بن یقظان را می خواند کسی که فلسفه را بمکد نهایتا عرفان را نیز خواهد چشید. ابن سینا نیز در اشارات و تنبیهات در یکی از نمطهایش از فلسفه به عرفان خیزید. باری تبریز شهری بوده واجد تنوع فکری، حلال و هضم کننده اختلافات فکری. هنوز که هنوز است مسجد کبود (گوی مجید)، ارک قلاسی یادگار جهان تسنن است. البته باید افزود شیعه گرای تورکی با شیعه گرای فارسی فرق فارقی دارد. شیعه گرای تورکی و آذربایجانی با سنی گرای تورکی عثمانی چندان فاصله ای ندارد. زیرا هر دو برخاسته از یک جغرافیا و یک طریقت و عرفان هستند. در فرهنگ تورکی گفته می شود: اون یکی اماما یالوارینجا بیر الالاها یالوار یعنی به جای این که از دوازه امام خواهشی و خواسته ای داشته باشی تنها و تنها از خدا بخواه. این سخن از پیران و بزرگان تورک در طول تاریخ چون ضرب المثلی به دست ما رسیده است. خیلی قابل تامل است. یعنی از منظر عرفانی وصال به معشوق و محبوب بی واسطه است. اما شیعه گرای فارسی مجوسی هندی در تلویزیون، امامزاده ای به قدمت چهار هزار سال نشان می دهد حالیا که از آمدن اسلام ۱۵۰۰ سالی نگذشته است. در آن اندیشه تحقیر و تضعیف نفس، لذت و عبادت است. حالیا که در عرفان تورکی

تماشای مراسم عروسی یکی از شاگردانش روی صندلی جان به جانان سپرد. او سالیانی دراز در تکاپو بود که به مقام حکیم حاکم نایل شود ولی توفیقی نیافت در حالی که این توفیق عملی یعنی، وحدت حکمت و حکومت و جمع فلسفه و شاهی، همسویی تعقل و سلطانی در اکثر شاهان و سلاطین تورک پس از اسلام و قبل از اسلام و میان امپراطوران تورک خصوصا هونها تحقق عینی و عملی داشت. افلاطون فقط در حرف قادر شد از حکیم حاکم سخن راند ولی تورکان باستان در عمل توانستند جمع حکمت و حاکمیت، حکیم و حاکم را به تاریخ عرضه دارند. لذا جای شگفتی در کار نیست وقتی فارابی نخستین صفت را برای رئیس، حکیم بودن او قرار می دهد. البته حکیم افلاطونی با حکیم فارابی متفاوت است. جای بهت و تعجب نیست اگر یوسف خراسانی یا همان یوسف بالاساغونلو، قوتادغوبیلیک یعنی، حکمت مقدس را برای جهان تورکی - اسلامی به تورکی نگاشته است. لقب وی خاصّ حاجب» یا حاجب خاصّ بود یعنی، پرده دار اعظم و وزیر ندیم که جایگاهی والا در مدارج حکومتی تورکان خاقانی بوده است. بالاساغون به معنی قلعه و دژی است بزرگ که در آن موقع پایتخت قره خانیان بود و

اگر مفهوم حکمت در قرآن کاویده شود لازم است سوره لقمان و دیالوگ و گفتمان میان لقمان و فرزندش و منظومه فکری موجود در آن بررسی دقیق شود. لقمان می گوید:

یا بنی‌ای فرزندکم! لا تصعّر خدک للنّاس: صورتت را از مردم برمگردان. (موقع سخن گفتن با آنان رو در رو و رو به رو بایست و با نگاه بر چشمانشان سخن بگو). و لا تمش فی الارض مرحا: روی زمین با تکبر و غرور راه مرو (آدمی راه رفتنش باید با تواضع و فروتنی باشد). واقصد فی مشیک: در راه رفتن میانه رو باش (نه تند و با عجله نه کند و خیلی آهسته گام بردار).

هرگاه در قرآن واژه های کتاب و حکمت یکجا آمده و فرموده يعلمهم الكتاب و الحکمه مقصود از کتاب فلسفه نظری و مقصود از حکمت فلسفه عملی است و هر دو آن ها اموری تعلیمی هستند. اگر افلاطون اندیشه حکیم حاکم (philosopher king) را طرح کرد در سیاست ورزی یونانی کسی را که مصداق آن اصطلاح باشد پیدا نکرد به تعبیری جز خودش کسی را مستحقّ حکیم حاکم نمی دانست. نام وی افلاطون هم در یونانی به معنای پرپشت است به دلیل کشتی گیر بودن او بوده است. مردن زیبایی داشت حین

آغاز اسلام مّلی تورکی
اولاً: اسلام بدوا از اعتقاد به قرآن و خدای
قرآن(الله) و رسولش(حضرت محمد بن عبدالله
ص) و وجود جهان غیب آغاز می شود.

در این اسلام، قرآن، کلام الله است که جامه زبان
و ادب و فرهنگ عرب را ناگزیر به تن کرده و در و
بر قلب نبی اسلام نشسته است. هر اشاره معنوی
را آن نبی بشارتی حقیقی یافته و معنای وحی هم
همین است. زیرا وحی یعنی اشاره. این کتاب تنها
کتاب معجزه آسای تاریخ و تنها کتاب مقدّس
مسلمانان است که می تواند جهان اسلام را اعمّ از
تورک و عرب و پشتو و ..متحد گرداند اجتماعی
بیش از دو میلیارد انسان منسجم و متحد را در
معادلات و معاملات بین المللی پیش کشد. فاجعه
غزه اگر یازده سپتامبر دوم در بلعیدن غزه توسط
اسرائیل نباشد نشان از عقب ماندن اسلام از
مدرنیسم، گرفتاری در انحصارات تفسیری
ارتجاعی و افراطی و خوانشی شعوبی از اسلام
دارد. اسلام شعوبی(فارسی مجوسی هندی) از بدو
پیدایش اسلام قائل به تحریف قرآن بوده است اما
اسلام تورکی و عالمانش قائل به تحریف قرآن
نیستند. قرائتی کلان از مکتب فلسفی حکمی
عرفانی اخلاقی اسلام که بتواند اسلام را در تعامل
با مدرنیسم قرارداد مع الاسف وجود ندارد.
رسالت مکتب مّلی تورکی اسلامی باید باز تولید
چنین قرائتی را غایت خود داند. امروز دو میلیارد
مسلمان ذبح هموعان خود را تماشایی کنند.
فقدان یک استراتژی کلان، سرگردانی سیاسی
حاکمان مسلمان و لیدرهای مذهبی، صیغه
شعوبیت غلیظ در اسلام، صحنه و پهنه اسلام را
تراژیک نموده است. خامان ره نرفته در اجتماع ما
گاهی خود را اسلام شناس شمارند؛ پاره ای
شارحان قرآن حتّاً یک آیه را نمی توانند صحیح

موقعیتی عظیم در فرهنگ و اقتصاد آن دوره
داشته است. مراکز علمی و ادبی قره خانیان در
غرب عبارت بود از سمرقند و بخارا و فاراب و
تاشکند در شرق بالاساغون و کاشغر. یوسف
خراسانی به دلیل دارابودن موقعیتی ممتاز در
سرای قره خانیان با مشاهده نحوه اداره اجتماع
مهم ترین مانیفست حیاتی تورکان که عبارت از
«برقرای عدل و مبارزه با ظلم» است کتابی برای
نسل های آینده نگارشت تا بتواند هم سنگ
نشانی برای آیندگان در مدیریت اجتماع باشد و
هم تاریخی در فنون اجتماع داری، تدبیر منزل و
سیاست مدن سلاطین و خاقانهای تورک.

این یک ترسه دوشونجه و فهمی معکوس است
اگر بپنداریم قوتادغوبیلیک کتابی در نصیحت
الملوک است برای عرضه کردن به سلطان معاصر
نگارنده. هرگز چنین نیست بلکه این نوع کتابها
که محمل نصیحه الملوکی و نصیحه الامرای را
دارند برآیند و محصول مدیریت و عدالت ورزی و
حاکمیت دوران نویسنده هستند و ثبت سبک
های حاکمیتی عادلانه، ضبط فنون حکمرانی
حکیمانه آن دوره، انگیزه ای مهم برای نگاهداشت
وقایع تجربی نیکو و قاعده های محکم جهت بهره
گیری آیندگان در سبک زندگی بوده است.
لطفاً به ما ملحق شوید:

***

اسلام مّلی (تورکی) ۳

ویل دورانت در تاریخ تمدن می گفت:
اسلام، از نظر نیرو، نظم، بسط قلمرو و اخلاق
نیک، تکامل سطح زندگانی و قوانین منصفانه
انسانی و ادبیات و تحقیق علمی و علوم و طب و
فلسفه پیشاهنگ جهان بوده است.

توان مثلا دست دزد را برید یعنی، قبل از نصب تابلوهای راهنمایی و رانندگی نمی توان راننده ای را جریمه کرد تابلوها یعنی، جامعه باید به سقفی از شاخصهای توسعه برسد که یک فرد خانه و شغل و درآمد مکفی داشته باشد (دغدغه معیشت نداشته باشد) اگر پس از برخورداری شخصی دزدی کرد پس از نظریه پزشکان مبنی بر نداشتن اختلال رفتار و ... به دامان فقه، احکام و قانون باید سپرده شود. به عبارتی در اسلام ملی تورکی گفته می شود: آجا میت حلالدی یعنی، الضرورات تبیح المحذورات. آجین ایمانی اولماز. آدم گرسنه و فقیر را نمی توان به خاطر سرقت مجازات کرد. همان عبارت مشهور مغفول: لا معاش له لا معاد له. زیرا فقر قاتل ایمان است. چرا فقر قاتل ایمان است. زیرا فقر آدمیان را از اختیار خارج می کند. آدمی به جهت نداشتن اختیار در قلمرو اخلاق و شریعت و ایمانداری جای نمی گیرد. کاد الفقر ان یكون کفرا فقر نزدیک است که به کفر منجر شود. در فقیرکردن بیش از نیمی از جامعه به شعوبیه پسامدرن باید هزاران تبریک و دست مریزاد گفت. جامعه اسلامی موردپسند اسلام ملی تورکی هم درک صحیح از قرآن و مفاهیم آن دارد هم دغدغه هویت و معیشت و رفاه و افزایش ثروت مسلمانان را دارد. پس از برپاشدن چنین اجتماع غنی با مسلمانانی ثروتمند نوبت به فقاقت و قانون می رسد.

قرائت نمایند. اگر ادبیات عرب ۵ ادیب بزرگ داشته باشد بی شک یکی از آنها طه حسین، اندیشمند نابینای مصری است. برخی او را دکارت سنت فلسفی اسلام عربی دانسته اند. کسی که به دلیل کوری در کودکی با آواز و خوانش پدربزرگش حافظ قرآن و دواوین عرب می شود آثارش به بیش از ۴۰ زبان زنده جهان ترجمه شده است. صرف نظر از این که به خاطر نوشتن کتاب فی الشعر الجاهلی تکفیر شد و بعدها کتاب را تصحیح و نامش را فی الادب الجاهلی گذاشت. زیرا خلیفه دوم گفته بود یکی از راههای فهم قرآن اشعار جاهلی و ادبیات عرب پیش از اسلام است و طه حسین نسبت به آن اشعار نظری خاص داشت که از حوصله بحث ما بیرون است. باری طه حسین درباره قرآن نظری داشت می گفت: القرآن لا نظم و لا نثر بل هو قرآن. قرآن نه نظم است نه نثر بلکه قرآن است. یعنی کتابی استثنایی است. نظریه قرآن، کلام محمد (دکتر سروش) یک نظریه شعوبی در دل اسلام شعوبی جهت قدسیّت زدایی و حکم زدایی و دست ساز کردن این کتاب و ستاندن دینامیک ایمان از این کتاب است. قرآن کلام خدا در زبان و بیان حضرت محمد بن عبدالله است.

ثانیا: قرآن کتاب تک ساحتی نیست. ساحتهای ادبی، فلسفی و حکمی اخلاقی، اجتماعی و فرهنگی و ... دارد. قرآن نکته های فقهی در خصوص معاملات و عبادات فردی و ... دارد که از حیث رتبه پس از ساحتهای فلسفی و حکمی و اخلاقی قرآن می نشیند زیرا فلسفه فارابی ما را ملزم به رتبه بندی مفاهیم می نماید. این یک ترسه دوشونجه (فهم نادرست) است که ما از قرآن چنین برداشت کنیم که قبل از برپایی عدالت، رفاه و ثروت، قبل از اخلاقی نمودن جامعه می

آیینها و مناسکی برای یاری گرفتن از طبیعت از مظاهر اولیه اصول عقاید شامانیزم بود. فنگ شویی و شامانیزم دو نحله فکری باستانی در دو نقطه متضاد جهان یعنی، شرقی ترین و غربی ترین نقاط آن هستند که فنگ شویی ریشه در افکار زرد پوستان شرق آسیا به خصوص چین دارد که معتقدند اگر عناصر پنجگانه طبیعت و نمادهای آنها مثل وسایل زندگی به درستی و بنا بر فرمول مناسب و جداولی که ارائه می دهند سازمان دهی شوند می توانند افقها و راههای کسب ثروت و خوشبختی را به روی انسانها بکشایند.

در مقابل، شامانیزم یا طبیعت گرایی است که ریشه در افکار سنتی بومیان سرخ پوست قدیمی قاره آمریکا دارد. بومیان و سرخپوستان آمریکا معتقد بودند که طبیعت، منشاء همه چیز است و فضای پیرامون جهان پر از ارواح مردگان و خدایانی است که برای زندگی بهتر به انسان کمک می کنند و انسان باید سعی کند به شکلی با آنها ارتباط برقرار کند که در آن جذب شده و فنا شود تا بتواند به خوشبختی برسد همسویی عرفانی میان تورکان و سرخ پوستان آمریکا وجود داشته است.

شمنها معتقد بودند که زمین، مادر انسانها است وقتی مولانا می گفت:

آسمان مرد و زمین زن در خرد*

هر چه آن انداخت این می پرورد

یک اندیشه شمنی تورکی است که مولانا در دل مفکوره تورکی آن را به عرفان سرریز می کند. لذا نمی توان از زمین به خاطر منافع شخصی سوءاستفاده کرد حتی اگر برای تامین منابع و مواد غذایی باشد. مثلا آنها مخالف شخم زدن زمین برای کاشت گندم و مواد غذایی بودند و

عرفان ملی (تورکی اسلامی) ۳

خواستگاه عرفان تورکی:

شامانیزم ۲

عرفان ملی تورکی اسلامی خواستگاهی شمنی داشته است. شامانیزم، آیین تورکان باستان بوده است. شمنها علاوه بر تورکستان شرقی و غربی در آذربایجان و دامنه های زاگرس تا شیراز نیز حضور داشته اند. همینک قبرستان مقامات اتابکان سلغری شیراز مطابق با آیین شمنها در جایی مرتفع واقع است.

تورکان شمن که از طبیعت گرایی و عشق به طبیعت الهام می گرفتند خود را جزوی از طبیعت می دانستند. آنها می پنداشتند که طبیعت دارای نیروی برتر، ناشناخته و رمز آلود است که می توان با دست یابی به آن موفقیت را به چنگ آورد. با به زبان ساده طبیعت گرایی (ناتورالیسم) به معنی شناخت اسرار و رموز طبیعت بود که می توان با سپردن خود به آن یا فانی شدن بر آن غلبه کرده و بتوان نیروهای آن را به دست آورد اعتقاد به نمادهای طبیعت به عنوان خدایان مختلف، پرستش ارواح نیکان در گذشته، انجام

داد. طبیعت گرایی یا شامانیزم در عقیده سرخ پوستان طبیعت گرا اعتقاد به بودن روح وحدتگرایی طبیعت است. آنها معتقدند که سرانجام آن فنای نهایی سالک در نیروهای طبیعت است. از نظر آنها کانون و سرچشمه نعمت، آسایش و محنت، رنج و بلا در باطن طبیعت است. طبیعت دارای نیروی برتر، ناشناخته، رمز آلود و مستقل است که با آن می توان یک تکیه گاه و کانون توجه برای بشر تعریف نمود. بنابراین پس از آنکه انسان با توجه به سود و زیان خود به شناختی سطحی از طبیعت رسید می تواند با نگاه عمیقتر به طبیعت و پیرامون خود دریابد که از آن قابلیت برخوردار است که با نیروهای مرموز طبیعت ارتباط برقرار کرده و در زندگی خود از آنها بهره برداری کند. بومیان آمریکا به طور سنتی به یک رشته قدرتهای طبیعی و فوق طبیعی اعتقاد داشته و معتقد بودند که فضا و محیط پر از خدایان و ارواحی است که می توانند تاثیری مستقیمی در رویدادهای پیش رو و زندگی افراد مختلف داشته باشند.

111. Əl-Məsəd surəsi

Məkkə surəsi

Ayə 5

اعتقاد داشتند که نباید شکم زمین یا مادر را برای بدست آوردن غلات شخم زده و پاره نمود بلکه زمین، طبیعت و نیروهای نهفته در آن به طور غریزی مواد غذایی لازم برای انسانها را تامین می کنند. یا حتی زمانی که کاشفان طلا به مناطق مختلف قاره آمریکا هجوم برده و به دنبال طلا بودند بومیان آمریکا (سرخ پوستان شمنی) با آنها مخالف بوده و آنها را به دلیل آنکه دل زمین را برای طلا می شکافتند دشمن زمین قلمداد کرده و با آنها مقابله می کردند. نکته جالبی که از مقایسه فرهنگ این دو گروه بومیان شرق و غرب جهان جلب توجه می کند نگاه عجیب به طبیعت و نیروهای نهفته در آن است که می توان با استفاده از این نیروها در جهت مثبت، پیشرفت و ترقی را در همه جوانب زندگی به دست آورد.

طبیعت گرایی یا ناتورالیسم به یک باور و عقیده فلسفی اطلاق می شود که معتقد است تنها قوانین و نیروهای طبیعت در جهان فعال هستند و چیزی فراتر از جهان طبیعی وجود ندارد آنها معتقدند که قوانین طبیعی بر ساختار و فعل و انفعالات جهان حاکم هستند و کائنات مخلوق صرف همین قوانین بوده و در چهارچوب این قوانین می توان طبیعت را مورد شناسایی قرار

حکمت ملی (تورکی اسلامی) ۵

قوتادغو بیلک ۳

ای اوزوندن بی خبر غافیل اویان
حاقا گل کی حاق دئیل باطیل اویان

اولما فانی عالمه ماییل اویان
معرفتن نسنه قیل حاصل اویان
۱

اسلامیت، تورکییت و معاصریت راهی است حقیقت
جو و عدالت خواه؛ نافی هر نوع تبعیض و آپارتاید
قومی و زبانی. دعوت و اعلانی است برای بیداری،
نوکردن حافظه و بازخوانی یادداشتها. نوعی
«فذر» است. زیرا تورکان مسلمان در طول تاریخ
با گفتن الله اکبر، تمام دروازه ها و راههای بسته را
می گشودند و سلاطین تورک مسلمان در دل
تمدن اسلامی به هیچ عنوان به مفهوم غربی آن
سکولار نبودند و تاریخ تورکان مسلمان با عینک
سکولار قابل رویت و تعبیر نیست. البته محتوا و
مضمون عملکردشان عادلانه و لاییک بود. این
عناوین همگی از تحفه ها و هدیه های جریان
شعوبیه بوده است. اسلام و تورک همچون گوشت
و استخوان پیوسته باهم بوده اند و هرگز از هم

۱۱۱. المسد سوره سی

مگه سوره سی

۵ آیه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Rəhmili Rəhman Allahin Adinan

رحملى رحمان آلاهيان آدينان

تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَ تَبَّ (۱)

ابولهبين اللرى قوروسون، قورودودا

Əbu Ləhəbin əlləri qurusun, ۱

!qurudu da

مَا أَغْنَىٰ عَنْهُ مَالُهُ وَ مَا كَسَبَ (۲)

نه مالی نه ده اله گتیردیگی اونو زنگینلندی.

Nə mali, nə də ələ gətirdigi onu ۲

.zənginlətdi

سَيَصْنَلَىٰ نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ (۳)

او اولو بیر اوذا آتیلجاقدیر

.O, alovlu bir oda atılacaqdir ۳

وَ امْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ (۴)

آروادیدا اودون داشیان اولراق

Arvadı da odun daşıyan olaraq ۴

فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِّنْ مَّسَدٍ (۵)

بؤینوندا خورما لیفیندن ایپ اولراق(اودا)

آتیلجاقدیر)

ای کمان و تیرها بر ساخته
تیر نزدیک و تو دور انداخته

گسسته و جدا نبوده اند تا ما از جدایی این دو
سخن گوئیم. به تعبیر مولانا:

۲. سخن ما از میراث تورکان به جهان اسلام و از میراث دوم حکمت یا فلسفه عملی و از کتاب قوتادغو بیلیک قدیمی ترین رمان جهان که به زبان تورکی است. این کتاب محصول مباحثه و مکالمه و بعضا مناظره چهار شخصیت است:

۱. گوندوغدو: یعنی زاده آفتاب. او همان پادشاه است که نماد عدالت و قانون است و توره را تمثیل می کند و هویت خود را از خورشید یا شمس می گیرد. در اندیشه تورکان نمادی بالاتر از خورشید وجود ندارد که بتواند نور و گرما و زایش و حرارت و قدرت را تمثیلگری نماید. در مفکوره اخلاقی تورکان فضیلتی بالاتر از عدالت و مراعات توره وجود ندارد. شاه به سان آفتاب و عدالت است و توره را تمثیلگری می نماید. زن دوم اوغوزخان با شعاع آفتاب خلق می شود شاهی که خود آفتاب است. به تعبیر مولانا:

شاه آن باشد که از خود شه بود
نی به مخزن ها و لشگر شه شود

از جدایی باز می رانی سخن
هرچه خواهی کن و لیکن آن مکن

اسلامیت و تورکیت در گوشت و پوست و خونمان چنان درهم تنیده اند که این دو به مولفه کلان در هویت ما تبدیل شده اند. این مسلک و مکتب با کسی استیزه ندارد. نه کینه ای دارد نه انتقامی و نه حقدی و حسدی و به همه آدمیان باران محبت می باراند. اگر کسی یا کسانی در این مسیر سنگ اندازند محترمانه سنگ را برداشته ربّ یسّر و لا تعسرّ گویان کنار جاده نهاده و بر سر کسی آن را نمی کوبد. در هوس قدرت و شهرت و ثروت نیست زیرا یکپارچگی اندیشه اسلامیت و تورکیت خود قدرت و ثروتی سترگ و لایقف است. ایمانی است ژرف و اعتمادی است خلل ناپذیر و راهی است حقیقی. به تعبیر مولانا:

چون که حق است اقرب از حبل الوریث
تو فکنده تیر فکرت را بعید

زاهدین افسانه سین قوئی،
سؤیله عشقین حالینی
عاشقین سمعینه
سیغماز زاهدین افسانه سی

تمثیلگر عاقبت و قناعت و بازیچه بودن دنیا می
گردد. یوسف خراسانی در بیت ۳۵۱ به بعد می
گوید:

کیتابا قوتادغو بیلک آدینی وئردیم
اوخویانی اوغورلاتسین، الیندن توتسون

انسان هر ایکی دونیانی عقل ایله توتسا
خوشبخت اولار بو سؤزوم گرچکدیر

اولجه ائلیکدن بحث ائتدیم
ای یاخشی کیشی بونو ایضاح ائده رم

سونرا آی دولدودان سؤز آچدیم
مبارک گونشی اونلارلا پارلادارلار

بو گوندوغدو دئدیگین باشدان، باشا توره دیر
بو آی دولدودو دئدیگین دولتدیر

باخ، سونرا اوگودولموشو بیان ائتدیم
او، عقلین آدیدیر انسانی یوکسلدیر

اوندان سونرا اودقورموش گلیر
اونودا عاقبت کیمی گوئتوردوم

یکشنبه ۳۰ مهر ۱۴۰۲

https://t.me/dr_abdoulgaffarebadie
<https://www.youtube.com/@dr.abdoulgaffarebadie8378>
https://www.instagram.com/dr_abdoulgaffarebadie/

۲. آی تولدو: یعنی، ماه کامل. همان وزیر است که
نماد دولت و سعادت را تمثیل می کند. مولانا می
گفت:

شمس و قمرم آمد سمع و بصرم آمد
چیز دگر ار خواهی چیز دگرم آمد

شمس و قمر در مفکوره تورکی خصوصا در عرفان
جایگاهی تأمل انگیز دارند و پیوسته در پرچم
های تورکان درخشیده اند. در رمان امیرارسلان
رومی یکی از چهار کتابی(مختارنامه، کلیات شاه
اسماعیل ختایی، کور اوغلو) بود که مرحوم پدرم
در جلسات خانگی قریب به یکصد نفر اوایل
انقلاب درس می داد آنجا شاه دو وزیر دارد به
اسم های قمر وزیر و شمس وزیر.

۳. اوگودولموش: یعنی ستایش یافته و تربیت
یافته و ترجمه تورکی حضرت محمد(ص) و نماد
عقل است. مولانا می گفت:

عقل باشد در اصابت ها فقط
وهم افتد در خطا و در غلط

عقل خطا نمی کند و خطاها از وهم برمی خیزد.

۴. اودقورموش: به معنی بیدار شده و بازگشته. وی
فرزند دوم وزیر و نماد زهد و قناعت است و
سرانجام در اثر مناظره با برادر خویش از زهد به
عرفان سوق پیدا می کنند. به تعبیر مولانا:

زاهد باترس می تازد به پا
عاشقان پَرآن تر از برق و هوا

زاهد حداکثر توانش دویدن است در حالی که
عاشق می پرد و میان دویدن و پریدن فرق بسیار
است. به تعبیر نسیمی:

گ. آذربایجان اولوسال حرکاتی و ادبی مدنی محیط

Güney Azərbaycan milli hərəkatı və ədəbi - mədəni mühit

ساکیبه العسگراوا

Sakibə Ələsgərova Dr.Doç

برگردان : دکتر حسین شرقی

سوسیال-سیاسی پروسئسلرین مورککب لیگی، آخینلارین (کۆچلرین) یوردسالما موجدیله سینین سرگیلیدی منظره اورتا عصرلره نیسبتن داها قدیملر دایانیر و قدیملره دایاندیقجا دا موختلیف سپکیلی مباحثه لره، فیکیر آیریلیقلارینا یول آچیر .

یاخین دؤورون حادثه لری تیمثالیندا قوزئی و گونئی آدی ایله باش وئرن آسیملاسیا سیاستی اوست قاتدا زده له نمه لره، ایمپئریا ایدئولوگیاسیندان گلن تاثیرلره، یئنی نیظاما حساب لاندان سیستئمه باغلانیردیس، آلت قاتدا تاریخی یادداشین، ائتتیک شعورون اویانیشی و اؤزونودرکی اساس اولاراق گؤتورولوردو. «گونئین ایران، قوزئیین دا روسیا ترکیبینه اولدوغو دؤورده آذربایجاندا میلی دؤولت چیلیک تفککورو، آذربایجان خالقینین بوتؤولویو ایده آلی سؤنمه دی، لاکین اؤلکه نین قوزئی ایله گونئی آراسیندا سوسیال-سیاسی، مدنی علاقه لرینین ضعیفله مہ سینین اساسی قویلدو. بو او زامان باش وئردی کی، عموم میلی ایده آللارین فورمالاشماسینا تکان وئرن دنیا میقیاسلی پروسئسلر اینتئنسپولشمکده ایدی. و آذربایجان شرقله قریب تاریخی ضدیتلرینی اؤزوندہ بوتون کسکینلیگی ایله احتیوا ائدن بیر اؤلکه یه چئوریلیدی». گوجلو میلی دؤولت چیلیک ایدئولاری گونئی و قوزئی بویو بوتون تضیق و سیخینتیلارا باخمایاراق، ائتتوسون دوشونجه سینین آلت قاتیندا همیشه اولوم/قالیم سوییه سینده حرکتده اولموش دور. ۲۰-جی

اوتای و بو تای آدی ایله پارچالانما سوسیال و سیاسی، ادبی و مدنی علاقه لرین ضعیفله مہ سینین سیاسی ایدئولوژیلرین یئرینه یئتیردی بیر مرام اولاراق قارشیا قویماسینا باخمایاراق، خالقین ائتتیک یادداشی اؤزو ایله بیرگه مؤوجود رژیملره قارشى دایانیقلیق گؤستره جک گوجون ده اویانیشی (حرکت لیلیگی) اوچون اساس اولدو. آذربایجان خالقینین میلی دؤولت چیلیک شعورو، بوتؤولوک ایده آلی ائتتوسون مؤوجودلوغونون و ائتتیک کیملینین گؤستریجیسی اولاراق زامانیندان، جوغرافی مکانیندان آسیلی اولمایاراق همیشه آنا آخاری معینلشدیرمیش دیر .

ائتتیک تاریخین فورمالاشماسی و اونون اورتایا قویدوغو تصور قارشیدورمالاری، مورککب سیتواسیالارین یاشانماسینی قاچیلماز ائتمیش دیر. خالقین فورمالاشماسی تاریخینه قدرکی یولدا ائتتیک تاریخ آیریجا بیر مرحله کیمی داها قدیملری و پروسئسلر داها درینلیکلرده گئتمه منظره سینین دقت اؤنونه گتیریر. جوغرافیانین اورتایا قویدوغو تصور،

وطن قورماق موجدیله سیندن (و.س.) داشینیپ
گلنلرین گۆرکو و داوام لیلیغی ایدی .

تورک اتتنیک مئتامدلی بیر کونسورسیوم اولاراق
تورک قبیله بیرلیکلی سوییه سینده معینلشمیش
تۆره موناسیبتلرینی، پرینسیپ کوتسال لیغینی،
ساکرال تصورلر باغلانان آرختیپلری باشلیجا
اولان کیمی اساس گۆتورمکله هم ده بوتون
زامانلار اوچون مئنتال یاشام و اؤزونوتسدیق
اولاراق معینلشدیرمیشدی. تنبهنی عصیانی
(۱۸۹۱)، تبریز عصیانی (۱۹۰۹-۱۹۰۶)،
جنگه لیلر حرکاتی (۱۹۲۱-۱۹۱۷) و س.ش. شاه
رژیمینه و اینگیلیس میسسئونرلرینی
داغیدیحی آوانتوراسینا اعتراض دالغاسی اولاراق
تاریخه آغیر مۆهورونو وورماق دا ایدی. میلی
دؤولت ایدئاسی و میلی دؤولت چیلییه کۆکلن
اتتنیک شعور بوتون پروبلملرین کۆکونو ایمپیریا
موستبیدلیینده، اونون آزیقلارا قارشى
یؤندیلیمیش تاریخی ایداره چیلیک فلسفه سینده
گۆروردو. بوتون بونلارین کۆکلو شکیلده حلی ایسه
دایم (و واختاشیری) پوزولموش نیظامین برپاسینا،
شوونیسست تصورلرین کۆکوندن حلی آمالینا
کۆکلنیردی. آذربایجان سووئت سوسیالیست
رئسپوبلیکاسی مودئلی سووئتلر ایمپیریا سینین
معینلشدیردی دؤولت چیلیک ایترارخییاسیندا
بیلرکدن (بلکه ده بیلمه یرکدن) سؤوق-طبیعی
اتتنیک ایده آلین مۆوجودلوغونا، «قارداش
رئسپوبلیکالار» تیمثالیندا اویانیشینا زمین
یاراتمیشدی. ایمپیریا نین داغیلماسی (سووئتلرین
چۆکوشو) زامانیندان باخدیق دا بونلار میلی
دؤولت تفککورونون حرکت لیلیگی اوچون طبیعی
فونکسییا داشیماسی ایله شرطلنیر .

میلی حرکاتین دؤورون عمومی خرونیکال
منظره سی، اجتماعی-سیاسی پروستسلرین

عصرین اوللرینین قاینارلیغی، پروستسین اوست
قاتا چیخماسی و موجدیله سوییه سینده اؤزونو
گۆسترمه سی بونون پارلاق اؤرنیدیر. روس
ایمپیریا تفککورو، ائلجه ده شوونیزمینین
معینلشدیردی پرینسیپلر اوست قاتدا بیر-
بیریندن نه قدر فرق لیلیکله گۆرونسه ده، آنجاق
آپاریجی موسطویده عینی نیت و مراما
کۆکلنمیشدی .

آذربایجان قوزئی و گونئی قاریشیق بوتۆلولیونو
معینلشدیرهن و بشر سیویلیزاسیاسینا اوزسيز
تۆهفلر وئرن مدنیت شئندئرلری بیر
ایستیقامتده اونون سیاسی قانادینی دا اؤزوند
احتیوا ائتمکله و اونو یؤنلندیرمه لرله تاریخ یولونا
داوام ائتمیشدیر. اورتا عصرلرین درینلیکلریندن
گلن کیملیک موجدیله سی اونون هم ده
خرونوتوپلارینی (زامان و مکان کونسئپتینی) بیر
بوتۆ اولاراق دقت اؤنونه گتیریر و آرخییک وطن
مودئلین سونراکی زامان چرچیوه سینده
سرگیلیدی تصورده دایانیر. ۱۹-جو عصرین
اوللرینده گولوستان موقاویله سی (۱۲ اکتیابر
۱۸۱۳-جو ایل)، تورکمنچای موقاویله سی (۱۰
فئورال ۱۸۲۸-جی ایل) ایشغال چیلیق حؤکم-
فرمانین بوتون آسپئکتلری ایله فورمولاسینی
اورتایا قويدو. لاکین اتنوسون دؤولت چیلیک
شعورو، بؤیوک مدنیت یاراتماق موجدیله سی نه
قدر سیخینتیلارا، گئریچکیلره مجبور ائدیله
ده آلت قاتدا اونا قارشى دایانما دوشونجه سین
باریشمالیق آنلامیندا فورمالاشدیردی. آذربایجان
دئموکراتیک جومهوریتینین یارانماسی و ائلجه
ده گونئیده مشروطه اینقیلابی (۱۹۱۱-۱۹۰۵-
جی ایللر) و سونراکی دؤنه ملرین تاریخی
پروستسی تورک ائپوس میفیزمیندن، صفویلرین

همیشه تاریخه و تاریخی تجروبه‌یه ایستیناد ائتمکله موشکوللری آرادان قالدیرماق یولونو تومتوشلار. تبریز، زنجان اورمییا، اردبیل، قزوین، همدان و س. کیمی بؤیوک مدنیت اوجاقلاریندا زنگینلشمیش و موختلیف زامان کسیکلرینده تاریخه توهفهلر وئرمیش گونئی یئرلی شووینیزمینین ایداره‌چیلیک ایستئروتیپلرینده معینلشمیش پرنسیپلری قبول ائتمک زوروندا قالسا دا، شعورون آلت قاتیندا واختاشیری اونا اولان مؤقعینی ده اورتایا قویوردو. م.ع.معجز، ج.ممدقولوزاده، م.ع.صابیر، ا.قمگسار، ب.عباسزاده، علی فیکرت، میر مهدی اعتماد، میر مهدی چاووشی، هیلال ناصری و باشقالارینین یارادیجیلیغیندا دؤورون اجتماعی، سیاسی و سوسیال منظره‌سی بوتون تفصیلاتی ایله ماهیتی اورتایا قویور. «ایران اینقیلابی و ستار خان حرکاتی، شاه دئسپوتیزی و شرق مطلقیتی» مسئله‌سی تفصیلاتی ایله ادبی-مدنی محیطین دوشونجه‌سینده بیر خط اولراق عکسینی تاپیر. «موللا نصرالدین» ژورنالینداکی «یاشا» آدلی مینیاتور (۱۹۰۸) خالقین دؤبوش عزمینی، موجدایله مرامینی دقت اؤنونه گتیریر. ج.ممدقولوزادین «ایران فهله‌لرینین پولو هارا گئدیر»، «ایرانلیلار»، «همه‌شری»، «نئجه قان آغلاماسین داش بو گون»، م.ع. صابیرین «ظل سلطانا، آماندیر، وئرمیین ایرانا یول»، «من شاه قوی شوکتیم، ایران اؤزوموندور»، «بورا سای»، «میللت شرقیسی»، «رد اول قاپیدان، آغلاما زار-زار دیله‌ن‌چی»، «اهلی ایراندا، پاه اوغلان، یئنه همت گؤرونور»، «شورا گلیب شاد اولون، ایرانلیلار»، «مورتجعلر، سئوینین، کشور ایرانه یئنه»، ا.قمگسارین «دولاشما»، «آخوند»، «ایئله‌مه قم»، «کئچر»، «اولسون»، «ایرانلیلار»،

گئنئولوژی فاکتوراسی، تیپولوژی پاراللیزمی و موحیطده بدیعی ائستتیک درکی مسئله‌سی باخیمیندان بیر سیرا آسپئکتده پروبلئمه دقت یئتیریمی گرکلی ائدیر:

آ) ائتیک منسوبلوقون یاشام فلسفه‌سینین بیر پرنسیپ اولراق معینلیگی و اونون اینواریانت مودئلین کوتسال لیغینا موناسیبت؛

ب) سیاسی موحیطین ایدئولوژی‌سینین خالق و توپولملارا یاناشماسینداکی باخیش فرق لیلیکلی؛
ج) میلی دؤولت تصورون بوتون پارامئترلرده محوینه یؤنلندیریلیمیش ایمپئریا مفکوره‌سینین ایداره‌چیلیک مئخانیزمی؛

چ) سیاسی آپاراتورالین اورتایا قویدوغو ایداره‌چیلیک و یاشام فلسفه‌سینین تاریخی یادداشین داغیدجیلیغینا کؤکله‌نمه‌سی؛

د) معینلشمیش سیاسی پرنسیپلرین رژییم طرفیندن اساس گؤتورمه‌سینین بیر مقصد اولراق دیکته و تلقینی؛

ای) فارسلاش‌دیرما تئندئنسسیاسینین یوخاریدان آشاییا حیاتین موختلیف طرفلرینده باش لیجا معیار کیمی گؤتورولمه‌سی؛

ا) میلی دؤولت‌چیلیک مودئلین عموم‌تورک سوییه‌ده (هون-چیچاق دؤولت‌چیلیگی و اوغوز-سلجوق دؤولت‌چیلیگی) ائتیک شعوردا درکی و اوپانیشی؛

ف) دؤورون و موحیطین رئال لیقلاری مستویسینده باش وئره‌نلرین گرگینلیکله، قارشیدورمالارا گتیریب چیخارماسی و س.

بوتون بونلار گونئی آذربایجاندا میلی حرکاتین ماهیتینده اولانلاری بیر بوتؤو کیمی دقت اؤنونه گتیریر. چونکی بؤیوک مدنیتین یارادیجیلاری اولان خالقار تاریخین هانسیسا مرحله‌لرینده قارشیلادیققلاری پروبلئلری حل ائتمک اوچون

ئىدە بىلمىدى. داھا دوغروسو، يوخارىلار
 ايدارهچىلىك پرىنسىپلىرى و خالقى چاپىب-
 تالاماق مفكورهسى، مىللتىن ايسه باش وئره نلره
 مۇقع گۇسترمك عزمى قارشيدورمالارا، اعتراضا،
 سون اولاراق اينقىلابلارا گتيرىب چىخارىدى.
 گونئى آذربايجاندا ۱۹۰۶-۱۹۱۱-جى ايللرده،
 ائلجه ده ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جى ايللرده باش وئره نلر و
 سونراكى دۇنەملرین حادثه لرى پوزولموش
 نىظامين برپاسى اۇرنىي، مىللى موجدایله نين
 دۇنمزلينين گۇستريجيسيدير. ادبى و مدنى
 موحيطين پروستس ده اوانقارد اولاراق اۇنجوللدى
 و فورمالاشدیرماغا چالیشدیغى تصور خالقين
 ميفيك يادداش داكى ائتنوكوسموس مفكوره سینه،
 مقدس نظامين قورونوشونا حسابلانمیشدى.
 ميفدن ائپوسا، ائپوسدان داستانا گلن وطن قورما
 موجدایله سى و اونون ائزوتئريك قاتى (داخىلى)
 رئاللىقدا اولانلارین بوتون موسطوبلرده ايرتيجايا
 كۇكلندينى اورتايا قويوردو و بو سبب دن ده
 ائتنیک خاوسون آرادان قالدیريلماسى اوچون
 موجدایله نين اينقىلابلارلا يئكونلاشماسىنى
 قاجيلمز ائدیردى .

قدیم تورک دؤولتچىلىك مدنیتی، ائلجه ده
 سونراكى دۇورلرین تاريخى پروسىسى، صفویلرین
 خالق، مىللت هامىسى اولما مفكورهسى، شاه
 اسماعیل ختاینين مىللى دؤولت قوروجولوغوندا
 معینلشدیردى يول و اونون سونراكى دۇوردهكى
 داوامى (موختلیف سىكىلى زده له نمه لره
 باخمایاراق)، خانلىقلار زمانینداكى سارسینما و
 پوزولموش نظامین برپاسى اوغروندا موباريزه اؤز
 تاريخى آخارى ايله اون دوققوزونجو يوزایللییه
 گتیرله مه لرله، چاخناشمالارلا داخیل اولدو. بو
 ايسه سون اولاراق معلوم فاجعه لرین،
 سارسینتیلارین، داھا دهشتلى سويیه یه

«سینه زن»، «بايراملىق»، «ای محمدعلی، بو نۇع
 كى، ایراندان اکیلدىن»، م.ع. معجوزون «ضیافت و
 فلاکت»، «مىللت»، «یوخ دور الاج سؤیله دی
 دردی-جهالته»، «ولار، اولماز»، «اينقىلاب
 اولاجاق»، «اولسون گرک»، «ای مسلمانلار»،
 «ایران سربازلاری» و س. دۇورون سياسى
 منظره سینی و بدیعی تفککور
 اینتئلئک سياسىنین باش وئره نلره موناسییتینی
 آیدینلاش دیرماق اوچون باشلیجا اولاندى.
 عمومیتله، اجتماعى-سیاسى پروستسین
 آذربايجان موسطویسینده قوزئی و گونئی
 سويیه سینده دركى و اونا موناسیبت بیر پروبلئم
 اولاراق تاريخى يادداشین معینلشدیردی
 اینسانلىق کونسئپتینه باغلانیر. اقمگوسارین
 «هئچ روادیرمی اکینچی، جیفتچی يئکسر کام
 آلا، نازپرور شاهزادا کوجه لرده آج قالا» سوالیندان
 م.ع. صابیرین «ظل سلطان، بورا ساي دۇیدوروب
 آدیقلارینی، سؤیوب آدیقلارینی، سؤیدوروب
 آدیقلارینی» سؤیلدیکلرینه قدر نه وارسا بوتون
 اولانلار پوزولموش نیامین، مملکتین آجیناجاقلى
 منظره سینی رئاللىقلاریندان دوغوموش دور .

۱۹-جو عصرین سونو و ۲۰-جى عصرین اوللری
 سیتواسیيالارین مورککبلىگی و دۇورون
 اجتماعى-سیاسى پروستسلىرینین آغیرلیغى،
 ایستیبداين، مىللت، خالق حالینین اوجسوزلوغو
 ايله سجیه لنیر. ۲۰-جى عصر بویو داوام ائدن
 چالخالانملار قوزئیلى و گونئیلى هر ايكی
 طرفده زیقزاقلى گئدیشرله، موجدایله نین
 موختلیف فورمالاری ايله پروبلئمین حلینه
 كۇکلنمیشدى. ایمپئریا مفكوره سى و
 شووینیست ایدارهچىلىك ایترارخىياسى ائتنوسون
 آرخایک تفککورونده اوتوروشموش وطن قورماق
 موجدایله سینی و مقدس نىظام ایستینى هضم

یادلارین الینه کئچمه‌سی عکس جبهه‌ده میلی دو شونجه‌نین اوبانیسی اوچون اساس اولدو . تبریز، ماراغا، خوی، قارداغ، زنجان، قزوین، همدان مدنیت اوجاقلاری اولماقلا هانسی فونکسییانی یئرینه یئتمیشسه، باکی، شیروان، گۆیجه، دربند، بورچالی، گنجه، ناخچیوان، ایروان قوزئیده عینی دو شونجه‌نین کیم‌لیک کودو اولماقلا منسوبلوغون قورویوجولوق میسسییاسینا کؤکلنمیشدی. «بیزیم قاباغیمیزدا داغ کیمی دوران ایستیداد شرق ایستیدادی، شرق قارانلیغی ایدی، شاه و سلطان ایستیدادی ایدی و اینانج ظولمتی ایدی، وطنیمیزین ایران طرفینده سلطانلارین، شاهلارین «کئیفه-مایشا»سی ایدی، یالانچی موجتهید و شیخ السلاملارین جؤولانی ایدی و خلوت درده نؤو-نؤو تولکولرین بیلگی ایدی». بوتون بونلار و بو کیمی مسئلهلر قارشیدورمالارا، مؤوجود پروبلملرین داها دا چوخالماسینا، اعتراض و ناراضیلیقلارا گتیریب چیخاردیردی. بدیعی دو شونجه باش وئرلری موختلیف فورمالاردا، زنگین اوسلوب رنگارنگلری ایله چاتدیرماق یولونو توتور، پروبلمین حلی موجودیله‌سینده آپاریجی رولو اؤز اوزرینه گؤتوروردو. محمدعلی صفوت، علی اکبر دهخدا، ابراهیم ذاکیر، جعفر کاشیف، فخرالدین محزون، میر مهدی اعتماد، حبیب ساهیر، حداد، هیلال ناصری، حسین صحاف، محمد حسین شهریار، میر مهدی چاووشی، جوشقون، میر تاغی میلانی، قولو خان بورچالو، حسین جاوان، محمدباغیر نیکنام، بالاش آذراوغلو، هاشیم ترلان، مفتون، مظفر دیرفشی، یحیی شیدا، علی توده، اسماعیل جعفرپور، ابوالفضل حسین، سلیمان جاهانی، حکومه بیللوری، مدینه گولگون، سهراب طاهیر، سهند، حصار، میرزه حسین کریمی، کمالی، موسی طاهیری، هوشیار و س. کیمی اونلارلا سنتکارلارین حیاتی و یارادیجیلیغی بو موجودیله‌نین اؤرنیدیر. موختلیف بیچیملرده دئیلمیش رنگارنگ فیکیر و ملاحظه‌لر بوتونلوقده تاریخی آخاری،

یوکسلمه‌سی، ایشغاللارین باش وئرمه‌سی ایله یئکونلاشدی. ادبیات بوتون زامانلاردا میلی مفکوره‌نین قورونوشونا، ائتنیک یادداشین بیر دیر، موجادیله فورمولو اولراق قورونوشونا کؤکلنمیش دیر. داها دوغروسو، خالقا صاحب دورماق، هامیلیک فونکسییاسینا یوکلمیشدی. آرخایک یادداش اوغوز ائلینین یارانماسی و تورکمان ائللرینین توپلوم تصورو حاقیندا سونراکی دؤنه‌ملره داشییب گتیردیکلری تلتشوورون فؤوقلزاملیق و فؤوق المکانلیق مودئلینی معینلشدیریر. «اوغوزنامه‌لر» تیمثالیندا بدیعی دو شونجه‌نین اورتایا قويدوغو منظره اوفیقی و شاقولی یاناشمالاردا مؤهتشمه بیر موکمل‌لیگی دقت اؤنونه گتیریر. «اوغوز جمعیتینین بوتون اؤزل‌لیکلرینین پارچالانماسی اوغوزنامه‌لرده آتالارین و اوغوللارین قارشیدورماسی شکلینده عکس اولونور. بیرینجیلری عنعنه‌نین قورویوجولاری کیمی موحافظه کارلارین، ایکینجیلری ایسه پاسسیونئر قوه‌لرین عکسی ساییق، اوغوزنامه‌لرین تاریخی گئچک‌لیگی دوزگون عکس ائتدیردینی سؤیله‌مک اولار. بونولا برابر، داستانداکی «قارخان ائلی» تاریخی باخیمدان اوغوز ائلیدیر». «بیر تانری اینانجی» اساسیندا یارانان تورکمانلار عینی پرینسیپه باغلانماسی ایله تاریخی گلننین آخارینی معینلشدیریر. اورتا عصرلرین تاریخی آخاریندا شاه اسماعیل ختایدن شاه عباسا گلنلرین منظره‌سی و سونراکی دؤنه‌ملرده باش وئرن آشینمالار (مثلاً، شاه عباسین فارسلاش‌دیرما سیاستی) میلی دؤولت‌چیلیک عنعنه‌لرینه، منسوب اولدوغو خالقا موناسیبت فرق‌لیلیگی ایدی. داها دوغروسو، دؤولت‌چیلیک تصورونون زده‌لنمه‌سی کیمی درک اولونماقلا هم ده سونراکی پروسئسلرین گئدیشینین هانسی ایستقامته یؤنلنمیشدیر. بوتون بونلار آذربایجانین قوزئی و گونئی آدی ایله بؤلونمه‌سینه گئدن یولون رئال‌لیقلاری فونکسییاسینی یئرینه یئتمیر. مقدس وطنین

تصویر قاینانی اولماقلا گندیلەن (و گندیلەجک) یولون عمومی منظره سینی بیر کود اولاراق ایشارلییر . آذربایجانین ۱۹-جو عصرین اوللرینده تاریخی تجاویزه یوکله نمه سی و ایکییه پارچالانماسی اؤزلویونده هر ایکی طرفده سیاسی موسطویده «ناراحت رنگیون» تصورونو اساس ائدیردی. چونکی سیاسی ایدئولوگیا اؤزو ایله بیرگه تعقیبلری، سیخینتیلاری، مؤوجود معینلشمیش ایستروکتورون زده له نمه سینی، بوتون کونتکستلرده آشینمالاری اساس ائدیردی. سیاسی ایدئولوگیانین چوخشاخه لیلیگی، پولیفونیک منظره سی هم ده اونا قارشى دایانا بیله جک قوه نین یارانماسینی (فورمالاشماسینی) قاجیلماز ائدیردی. پروتورک (اؤن تورک) دوشونجه سینده معینلشمیش وطن قورماق مودئلی، فوتوحات چیلیق فلسفه سی مؤوجود حادثه لر تیمثالیندا (اولاجاقلاردا) داغیلیب بیرلشمه نی و یئنی دوشونجه ایله میداندا مؤوجودلوغونو اورتایا قویمانی ضروریلش دیریردی. ۱۹-جو عصرین ایگیرمینجی ایللریندن باشلابان قاجاق چیلیق حرکاتی، موختلیف شهرلری بورویه ن اعتراض دالغالاری، قوزئیده و گونئیده اولان پروبلئم لری چؤزومو ایستیقامتینده میلی اویانیشین سرعتلنن تونو بونون گؤستریجی سیدیر. «قاجاق نبی»، «قاندال ناغی»، «قارا تازیوئردی»، «موللا نور، «ستار خان»، «قاجاق کرم»، «صمد بی»، «قاجاق عیسی خان» و س. کیمی داستان نومونه لری تاریخی گلنک تیمثالیندا پوزولموش نظامین برپاسینا یؤنلیمیش دی. متن//متن، متن//موحیط، متن//سویبتک کونتکستینده آیری-آیری شئندورلرین وئردی اینفورماسیا میلی موجدایله نین قوزئی و گونئی تیمثالیندا خاوسونو سرگیلییر. هونلار، گؤیتورکلر، اویغورلار، سلجوقلار، آفشین و بابک تیمثالیندا اولانلار، آلتوکان ساواشی، عثمانلیلار، امیر تئیمور، اؤزبکلر (شیبانی خان)، تئیموراوغلوللاری (مثلاً بابور خان)، قیزیلباشلار و س. تیمثالیندا تاریخی آیری-آیری دؤنه ملرینده باش وئره نلر بیر

دؤورون اجتماعی-سیاسی، ادبی-مدنی منظره سینی عکس ائتدیرمک و گله جهیه داشیماق باخیمیندان فوندامنتال قایناق دیر .

اجداد، کاغان، خیلاصکار، آنا وطن هامیسی، میللتین سیموولو کیمی چئشیدلی آد و تصورلری سرگیله یین اسکی گلنلر اورتایا قویدوغو منظره کوتسالیق و اونیکاللیق آنلامیندا موکمل بیر تصورو پرویتکسیالاشدیرماقلا، هم ده تاریخی آغیر دؤنه ملرینده تکرارالاناراق اویانیشی سرگیلییر. تورک فوتوحاتینین شرق دن قربه دوغرو حرکت لیلیگی جاهانشومول دؤولت ایدئاسینا کؤکله نمکله گونشین حرکت ایستیقامتینی اساس گؤتورمه آمالینی دقت اؤنونه گتیریر و تانری بویروغو کیمی قبول اولونوردو. مراسیم فولکلورو، ائتئوقرافیک یادداش، تاریخی گلنک، داستان عنعنه سی، افسانه روایت، ناغیل نومونه لرینده نظره چارپان نظام مودئلی ساغدان سولا حرکت لیلیگی اساس گؤتورمکله رئالاشمیشدی. زنگین مدنیت قاتلاری بیر گلنک اولاراق کوسموسون قورولوشونا و موختلیف فورمالاردا پارادیقاتیک سوییه نین فاکتورال کاراکتئرینه یوککنیر. سیمووللاشمانین عمومی آخاری، آیری-آیری مراسیم اؤرنکلرینین وئردی اینفورماسیا، ریتوال قات تورک فوتوحاتیندا بونون بیر قانونا اویغونلوغا باغلانندیغینی معینلشدیریر. تورک حرب دوها سینین گئرچکلشدیردی منظره بوزقورد و دیگر آد و تصورلر سوییه سینده سینتاقماتیک یوکله نمه نی، ائتئوسون مودریک لیه و ایراده سینه یوکله نمه سینی بیر بوتؤو اولاراق دقت اؤنونه گتیریر. «اوغوزنامه لر» ده بوز قوردون حرکتی، یؤن آلماسی تیمثالیندا تاریخی یادداشی، فوتوحاتچیلیغین دؤنمزلگی مسئله سینی آیدینلشدیریر. بوتون بونلار اورتا عصره گلن یولون عمومی منظره سی آنلامیندا ائتئوسون دونیا نظامی تصورونه باغلانیر. باياتی، نغمه، آتالار سؤزو، مثل، میف، افسانه، روایت ائپوس، داستان نومونه لری بو

یادداش حادثه‌سی اولاراق تورک فوتوحاتینین جاھانشومول منظره‌سینی، جوغرافی آرئالیندا اولانلارین مقدس نظام قورما موجدیله‌سینی آشکارلايیر. «بوتون بونلار هر هانسی تاریخچینین اعتراف اندی-ائتمه‌سیندن آسیلی اولمايلاق هامینین بیلدی عادی بیر حقیقتدیر». آذربایجانین ایکیه پارچالانماسیندان سونرا نین حادثه‌لری، تاریخی پروسیسین سیاسی و مدنی قاتدا درکی و معینلشدیردی کونسئپسیا ائتنوسون اؤزونو تشکیل مودئلینه حساب‌لانیر .

گونئی آذربایجان جوغرافی مکان اولاراق تاریخی-مدنی دیسکورسو، ائتوکولتورولوژی سیستمین پارادیماتیک منظره‌سی ایله همیشه موختلیف سیکیلی آراش‌دیرمالارین پروبلیمی اولاراق کونسئپتوال یاناشمالارا یول آچمیش‌دیر. تاریخی عدالتین پوزولماسی، بیر خالقین ایکی بؤلونه‌رک آیریلیق، محرومیتلر یاشاماسی اینسان اوغلونون درک ائده بیلیمجی و دوشونوب چاتدیرماسی مومکونسوز مسئله‌دیر. قوزئی سوییه‌سینده ده بو عینی تصویره باغلانیر، داھا دوغروسو، گونئین موجود رئاللیغی درکی و سرگیلیدی مضمون بوتون پارامترلرده گئوسوسیاسی، گئویقتیسادی، گئوجورافی و گئوکولتورولوژی کونسئپتده جدی بیر منظره‌نی ایشارلییر. اونا گۆره ده تاریخی-مدنی و اجتماعی-سیاسی شرایطین دیفئرنئسالیسیا سیندا بو بؤلومنه‌نین درکی و تقدیمی موختلیف ایستیقاملردن یاناشمانی ضروریلشدیریر .

آ قوزئی ده ایشغالین و پارچالانمانین درکی، ادبی-مدنی موخیطین باش وئرنلره موناسیبتی؛

ب) گونئی موجود وضعیتین تاریخی-سیاسی (هم ده ایدئولوژی) و بدیعی-ائستتیک سوییه‌ده اورتایا قويدوغو منظره .

عمومیتله، خالقین، هانسیسا ائتنوسون ایکیه پارچالانماسی، جوغرافی و ائتنیک باخیمیندان آمانسیز آیریلمالارا معروض قالماسی تاریخین آجی

درس‌لیردیر. آذربایجان سوییه‌سینده بو اولاجاغین اؤزونو گۆستره‌سی ائتنوسون یادداشیندا، تاریخی رئاللیغی درکینده علاوه پروبلملره، اؤزونو تصدیق اینستیکتینه یوکلنمه‌یه اساس اولور. معیشتینده، مراسیم فولکلوروندا، موجدیله فلسفه‌سینده، یاشام طرزینده، پوزولموش نظامین برپاسیندا و س. مسئله‌لرده آشاغیدان یوخاریا بوتونلوکده ائتنوسون مسئله‌یه موناسیبتی ایکیه پارچالانما و بونون حلی مسئله‌سی بیرمعنالی اولاراق گۆرونور. آرتیق ادبی-مدنی موخیطده، ائل‌جه ده بوتونلوکده ائتنیک آرئنادا آیریلیق، حسرت، مقدس وطنین ایکیه پارچالانماسی بیر مؤوضوع اولاراق موختلیف سوییه‌لرده اؤزونون ایفاده‌سینی تاپیر. باياتی، نغمه، آتالار سؤزو، مثل، روایت، افسانه، ناغیل، داستان، مراسیم فولکلورو و س. تیمثالیندا خالق یادداشیندا داشلاشیر. آراز مؤوضوعوسونون بوتونلوکده شیفاھی و یازیلی ادبیات تیمثالیندا گۆرونوشو بونون اؤرنیدیر. ۱۹-جو عصرین سونو ۲۰-جی عصرین اوللرینده آراز بویو اراضیلرده خالق‌دان توپلانان باياتیلاردا بو آپاریجی مؤوضوعو اولاراق اؤزونو گۆستریر. «آرازی آیریدیلار»

سیاسی موسطویده ایتیریلنه لرین یئنی مکان تیمثالیندا اؤزونو تظاهر ائتدیرمه سینی آشکارلايیر. شاه عباسین مرکزین ایرانین ایچریلرینه داشینماسی سیاستی یارادیچی موحیطین بؤیوک بیر حیصه سینین (شاعر، رسام، عالیم، هئیکلتراش و س.) اورادا یئرلشدیریلمه سی دیگر موسطویده یئنی بیر خططه اینکیشافا یول آچما ایله تظاهر اولوندو. ادبی-مدنی موحیطده معینلشمیش کلیشه لر، کلاسیک اوسلوب و دوشونجه طرزینین یئنی کونتکستده خالق ایفاده طرزینه باغلانماسی و بو یؤنده دینامیکانین مۇوجودلوغو ائپوس (داستان)، روایت، احوالات سوییه سینده مهتشم لیگی دقت اؤنونه گتیردی. داها دوغروسو، ۱۶-جی عصرین میللی مفکوره کونستپسییاسی ۱۷-جی عصرده سیاسی موحیط سوییه سیندن نه قدر اوزاقلانمیش، خالقین ائتتیک کولتورولوژی تفکورو کونستپتینده بیر او قدر اوجالیغا یول آچدی .

آذربایجان خالقینین اجتماعی-سیاسی، ادبی-مدنی مفکوره سینده صفویلر و صفویلردن سونراکی دؤنم ۱۶-جی-۱۷-جی عصرین عمومی آخاری ۱-جی شاه عباسین کؤچورمه سیاستینده ماهیت مسئله سی اولاراق تاریخی یادداشدا معینلشمیش اؤزگورلوک تصورلرینین آشینماسی ایدی. «پایتخت اصفهانا کؤچورولدوکدن سونرا آذربایجانین موختلیف شهرلریندن، خصوصاً تبریز تاجیرلری، علم و صنعت آداملارینی یئنی پایتختا کؤچورور. اصفهان شهرینی تبریز حسابینا آبادلاشدیرماغا چالیشیردی. اصفهاندا آستراباد آدلانان حیصه باشدان-باشا آذربایجانلیلاردان عبارت ایدی .

۲۰-جی عصرین آذربایجان تیمثالیندا سرگیلیدی تاریخی تصور اجتماعی-سیاسی تبددولاتلاری، بدیعی-ائستتیک موحیطین باش وئره نلری درک و منیمسمه فورموللاری آرختتیپلرین اؤن جرگه یه چیخماسی و اونو خاطرلاتمالارلا گؤرونمه سی ایله شرطلنیر. شاه عباسین حاکمیتی دؤنمی، پایتختین قزویندن اصفهانا کؤچورولمه سی (۱۶۹۸)، «قاریشیق» اراضی، ناراحت اراضی و س. تصور دن خلاص اولما کیمی پروبلئمین آرادان گؤتورولمه سینه حسابلانمیش آدیم ایدی. پایتختین ایرانین ایچلرینه، درینلیکلرینه کؤچورولمه سی بیرمعنالی قارشیلانمادی. میللی دوشونجه نین اوپانیسی و ناراضیلیقلارین یارانماسی اوچون بیر واسطه یه چئوریلدی. ادبی-مدنی دوشونجه ده ۱۷-جی-۱۸-جی عصرلرین اینتیباه دؤنمی کیمی وورغولانماسی صرف رئاللیقلارا، باش وئرن حادثه لرین عمومی مضمونونا باغلانیر. آذربایجانین تاریخی تورپاقلاریندا معینلشمیش دؤولتلرین هئج بیرینین خالقین (آذربایجانلیلارین) میللی ایده آللارینا کؤکله نمه سی ائتتیک یادداشدا اولان دؤولتچیلیک تصورونون زده له نمه سی کیمی قبول اولونوردو. سیاسی موحیطده باش وئرن پارادوکسال منظره (شاه عباسین فارسلاش دیرما سیاستی)، معینلشمیش ایستراتژی ایداره چیلیک مودئلی دؤورون ائلتیتار فونددو و ادبی-مدنی موحیطی اوچون علاوه پروبلئملرین یارانماسی اوچون قاقیلمازلیق تصورو فورمالاش دیریردی. «کوراوغلو»، «اصلی و کرم»، «آشیق قریب»، «عباس و گولگز»، «طاهیر وزهره»، «شاهزاده ابوالفض»، «قوربانی»، «یاخشی و یامان»، «آرزو و قنبر» و س. کیمی شئندئرلره خالق باش وئرمیش بوشلوغو دولدوردو و ائپیک تفکورو منلیک موجدایله سینده سیاسی موسطویده گئدنلری میللی آسپئکتده اوزله یه بیلدی. بوتون بونلار اولانلار و اولاجاقلار تیمثالیندا پروسسین عمومی آخارینی، ائپیک عنعنه ده داشینیش و معیار فونکسییاسینین قورونوشونو و

پرستیش ائدلمیشدیر. کوریل آدالاریندا یاشایان قبیلە لرین دە بعضیلری اینانچ یئرلری اولان بوتلری دنیزه آتیردیلار کی، فیرتینالار ساکیتلشسین.^{۹۶}

ژاپنلاری بدن قورولوشلارینا گۆره مونقول عرقینه آید ائدیملر؛ دیلرینه گۆره اورال-آلتای خالقلارینا یاخیندیملر. ۴۷ حرفدن عبارت ایفبالاری وار، چینلیلردن فرقلی اولاراق، چوخهئجالی سۆزلر ایشله دیر، چینلیلرین ناخیشلی یازی خطیندن استفاده ائدیملر.

قدیم ژاپن روایت و افسانه لری نین تاریخی م.ا. ۷- عصردن باشلاپ، بو دا قونشولاری چینلیلره مقایسه ده یاخین دؤورلری احاطه ائدیر.

شوبهه سیز، ژاپنلار دنیانین مدنی خالقلاری سیراسیندا اؤزلرینه لاییق یئر توتورلار. بونونلا بئله، تدقیقاتچیلار اونلاری دینی باخیمدان عادت-عننه یه، اجدادلاری نین خاطیره سینه، روحلارا باغلی خالق کیمی تقدیم ائدیملر.

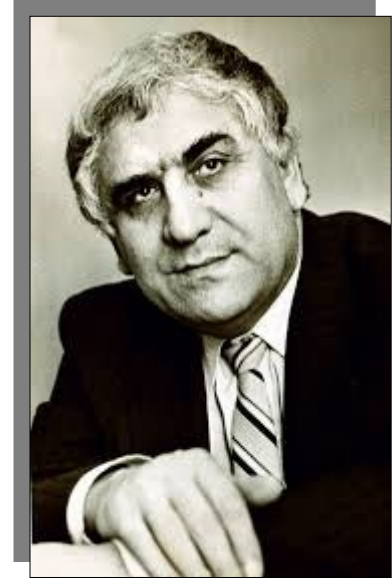
۱۸-عصرین اوللرینده یازیلان " ژاپن تاریخی " کتابیندا امپراتور تاختیندا آیلشن اولو شخصیتلرین روحلارینا ستایشدن صحبت گئدیر. قید ائدیملر کی، ژاپن تقویمی نین اونونجو آیی، عادتا، " الله سیز " حساب اولونور. چونکی بوتون الله لار اؤز

قدیم ژاپن مدنیتی

QƏDİM YAPON MƏDƏNİYYƏTİ

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ

نریمان حسن زاده

" انسان پیس نیتله یاشایرسا، او آندا

آرتیق انسان دئییل،

اونا رحم آنتیسفئن

® ۱۸- عصرده ژاپنلارین آوروپاسایاگی

گمیچیلیک سناییسی انکشاف ائتمیشدیر.

® ۱۶۳۶-جی ایلهده ژاپنلار وطنلرینی ترک

ائتمه مک حاقیندا قرار چیخارمیشلار.

® ژاپنلار تئز گۆرن، تئز گۆتورن و سرعتله

انکشاف ائدن خالقیدیر. ژاپن آرخیپئلاغم (آدالار

قروپونون) ایلك ساکینلری آینولار اولموشلار.

ژاپنلار ماتئریکه کؤچندن سونرا اونلاری

سیخیشدیریپ کنارلاشدیرمیشلار. حاضریدا اونلار

سئیرک شکیلده اولسا دا، کوریل آدالاری نین

مختلف یئرلرینده یاشایرلار.

بیر سیرا منبعلر گۆستیریر کی، بوتون سیویل

مدنیت-لرین انکشاف تاریخی مدتیله بوتله

قاینقلاردا گؤستريلير كي، مونقول عيرقينه منسوب اولانلارين هئچ بيرينده بئله يوكسك انساني كيفيتلر يوخدور.

ضيا گؤيالپ يازير: "...ژاپنلار آوروپا بيچيمينده بير ميلت سايلديقلاري حالدا، بيز يئنه ده آسيالي بير ميلت سايلماقداييق. بونون سببي آوروپا مدنيتينه تام بير صورتده گيرمه ديگيميزدن باشقا نه اولاييلر؟ ژاپونلار دينلريني و ملتيلريني قوروماق شرطيله غرب

مدنيتينه بييلنديلر. بونون نتيجه سينده ده هر جهتدن آروپاليلارا چاتديلار.

ژاپنلار بو جور ائتمكله دينلريندن، ملي كولتورلريندن بير شئي ايتيرديلر؟ قطعيبين!

۹۷

آروپا انكشاف خطيني اساس گؤتورن ژاپنلار استعدادلي طلبه لريني غربين نوفوزلو عالي مکتبلرينه اوخوماغا گؤنديرير، بؤيوك ژاپن شهرلري ايسه گنجلره ان معاصر تعليم-تربيه وئرمك اوچون گؤركملي آلمان، فرانسيز، اينگيليس عاليملريني دعوت ائديرديلر. بونونلا بئله، اولكه ده ساوادلې-بيليكلي ملي قوووه لر يئتيشندن سونرا اولار آروپالي معلمريله ويدالاشيرديلار.

عموميتله، ژاپنلار خاريجيلر اؤنونده تزييم ائدن خالق دئييل، عكسينه، مغروردورلار، ملي-معنوي ديرلريني قوروپوب-ساخلايلر و انكشاف ائتديريرلر. آروپاليلارين بو اولكه ايله ايلك تانيشليغي ۱۵۴۲-جي ايلده پرتغالين گميلي نين ژاپن ساحيللرينه يان آلماسي ايله باشلايلر.

ژاپنلار قيمتلي متاللارين سيرريني اؤيرنندن سونرا اؤزلري سلاح و بزك شئيلري استحصال ائدير و خاريجي تجارته مشغول اولوردولار. لاکين بورادا انسان امگي هميشه اوجوز اولموشدور -

معبدگاھلاريندان چيخيب گئديرلر كي، ايلده بير دفعه دايري الله ينا دعالار اوخوسونلار.

"ژاپن تاريخي" كتابي نين مولفي كئمپفئر يازير كي، الله سئورلر ايس آدلي "مقدس يئر" ده زيارته گئديرلر. دئييلنه گؤره، الهی گونش دنيز ساحيلينده كي بالاجا بير عبادتخانايا چكيلميشدير. اوندان سونرا دنيا قارالميشدير. او، ثبوت ائتمه يه چالشميشدير كي، بوتون الله لارين ان گوجلوسو گونش اؤزودور.^{۹۷}

ژاپن مدنيت تاريخيندن دانیشان كولتورولوقلار اولناري، عاداتا، چينليلره مقايسه ده گؤتورور و بو كونتئكستده تحليل ائتمه يه چالشيرلار - چينليلري پلانئتین ان قديم صولحسئور خالقلاريندان بيری كيمي تقديم ائديرلر، ژاپنلاري اسپانيا جنگاورلريندن هئچ ده گئري قالمايان دؤيوشكن، مبارز انسانلار كيمي گؤستريلر. ژاپنلار ۱۸۹۴-۱۸۹۵-جي ايلرده چينليلره قارشى آپارديقلاري محاربه ده اولنارين ياريمفئودال حربى قوووه لرينه قالب گلميش و كورئيا اوزرينده نزارتلريني تامين ائتميشدير. بئله ليكله، شرقى آسيادا هوككايديو، هونسو، كوسو، سيكوكو كيمي زنجيرواري اوزانان ۴ ميندن چوخ آدادا يئرلشن ژاپن اؤز اراضيلريني قونشو دولتين حسابينا گئنيشلنديرمك نيتينده اولموشدور.^{۹۸}

ژاپنلار اؤتن عصرلرده چينليلردن پولاد اريتمگي اؤيرنميشلر، آروپانين تاثيري ايسه - جو ۱۹ عصرين اوللريندن باشلايلر. ژاپن اهالييسي نين تميزكارليغي، ساغلام احوال-روحيه سي، فاناتيزمه اويماماسي، خاريجيلره اعتناسيز مناسبتى و حربى صنعتي يوكسك قاوراماسي آروپاليلاري هميشه حيران قويموشدور.

مشهور سۆزلىرى يازاندا، اصلينه اويغون اولماسى اوچون، ايدئوقرافدان - فونئتيك اوسلوب خطيندن، آليما سۆزلىرى يازاندا كاتاكانا، ژاپن سۆزلىرىنى يازاندا ايسه هيراقانا دئيلين هئروقليفلردن استفاده ائديرلر.

ژاپن دىلى - رسمى دولت دىليدير. بو دىلده پوئتيك نمونه لر، خصوصيله ان قديم دؤورلرده، اورتا عصرلرده يارانان پوئزيا نمونه لرى ژاپن شعرى نين بنزرسيزليگىنى و اؤزومخصوصولوغونو گؤسترير.

ژاپنلار پوئتيك خالقدير. اونلار يان ايلك تاريخى، افسانه و روايتلىرى نينكى پوئتيك دىلله يازيلميش، هم ده شعر پارچالارى ايله نغمه كيمي اوخونا- اوخونا بو گونه گليب چاتميشدير.

بو نغمه لره ژاپن شعر فورمالاريندان بيرى كيمي اوتا دئيلير. پوئتيك فيكرين خالق ايجريسينده بئله افاده طرزى ۶-۵ عصرلرده يارانميشدير. شاعر مفهومو خالق پوئزياسيندا " اوتابيتو " - آدلانير، بيزيم دىلده مغنى سؤزونو عوض ائدير. بو ادبى پوئزيا نؤوعو ساراي محيطينده يئتشميشدير. لاكين او دؤورلرده احتياج ايجينده ياشايان شاعرلردن بيرى يازيردى:

منه آغيردى...

بو ندير؟ بلكه،

باشيمين اوستن تۇكن ياغيش گناهكاردير؟

منيم سانودا، كاماقاساكيدده ائويم ده يوخدور.

ژاپن دا لاپ قديمدن تانكا يعنى قيسا نغمه دئيلين شعر فورماسى مؤوجود اولموشدور. بو شعر نؤوونون قيسالغى نين سببىنى بئله ايضاح ائديرلر كى، او، بدهتن دئيلير، ياخود اونون همين يئرده دئيلمه سينه بير سبب اولور.^{۱۰۰}

ساراي محيطينده تانكا چوخ ياييلميش شعر نؤووويدو. چونكى بورادا اوريه دولان حس و

دايموسى دئيلين يئرلى فئوداللار كندليلرين امگىنى دايم استيثمار ائتميشلر.

آرتيق ۱۸-عصرده ژاپنلارين آوروپا استاندارتلارينا اويغون اؤز گميچيلىك صنايعسى انكشاف ائتميشدى.

ژاپنلار ۱۵۹۵-جى ايلده پرتغاليلارلا، سونرا اسپانلارلا، ۱۶۰۹-جو ايلده هلنديياليلارلا، ۱۶۱۳-جو ايلده ايسه اينگيليسرله گئنيش تجارت علاقه لرى ياراتميشديلر.

۱۶۳۹-جو ايلده ايسه خاريجيلردن بوتون تجارت علاقه لرىنى اؤيرنندن سونرا اجنيبلرله علاقه لرىنى كسير و اونلارى اولكه لرينه ياخين قويومورلار. بو وضعيت، طبيعى كى، اؤلكه نين زيانينا ايدى. ۱۶۳۶-جى ايلدن ژاپنلار وطنلرينى ترك ائتمك، موهاجيرتده ياشاماق حاقيندا قرار چيخارميشلار..

متخصيصلر يازيرلار كى، ۱۷۸۰-۱۸۵۵-جى ايللر آراسيندا، يعنى ۷۵ ايل عرضينده آدالار اؤلكه سى آوروپاليلار اوچون تاماميله باغلى مكانا چئوريلميشدى.

يالنيز شيمالى آمريكا گمىلرى نين ژاپن سولاريندا گؤرونمه سى و اؤز گوجلرينى گؤسترمه سى نتيجه سينده علاقه لر برپا اولونموش، آوروپا مدنيتى ژاپنيا آياق آچميش و سرعتله انكشاف ائتميشدير. دنيا ايله علاقه بوندان سونرا پوزولماميش، ژاپن يوكسك مدنيتىنى نومائيش ائتديرمه يه باشلاميشدير.

ژاپندا تصويرى صنعت و اينجه صنعتين باشقا نؤولرى، اساسن، چين و آوروپا صنعت نمونه لرى نين گوجلو تاثيرى آلتيندا انكشاف ائتميشدير.

ژاپنلار هئروقليف يازى مدنيتىنى ۶-۷ عصرلرده چينليردن گؤتورموشلر.

باشلامیشدیر.
 ۱۰۲ سینتویزمه
 گۆره، الله لار و
 انسانلار
 آراسیندا علاقه
 آماثراسونون
 (گونش الهه
 سینین)
 بۆیوک واریتی
 و یئر اوزرینده

کی یئگانه نماینده سی امپراتور (میکادو) واسطه
 سیله حیاتا کئچیریلیر.

۱۹۴۰-جی ایللرین اورتالاریندان سینتویزم
 جریانی تاثیر دایره سینى ایتیرسه ده، سونراکی
 دؤورلرده اونو یئیندن دیرچلتیمک میللری
 اولموشدور. ژاپنلار یالنیز کاپیتالیزم دؤورو
 شرایطینده فورمالاشمیش، ادبیات و مدنیتلری ده،
 باشقا ساحه لرده اولدوغو کیمی، عمومى
 کاراکتر آلمیشدیر.

***

آتروپاتنا مدنیتی

ATROPATENA MƏDƏNİYYƏTİ

"سۆزده اولچونو همیشه گۆزله کی، مقایسه
 ده اونا اینانماق اولسون".

نظامی گنجوی

© آتروپاتنا دولتین یارادیجیسی، گۆرکملی
 سرکرده و عقیللی اؤلکه باشچیسى آتروپاتن آدی
 ایله تاریخده قالمیشدیر.

© آتروپاتنادا آبیده لرین معمارلیق جهتدن
 انکشافینا سارایلاردان، کیلسه لردن و اجتماعى
 بینالاردان داها چوخ اوستونلوک وئرلیردی.

دویغولاری بدهتن افاده ائتمه یه هم مؤوجود
 شرایط، هم سبب، هم ده امکان وار ایدی.
 اصلینده، بونو یارادیردیلار.

تانکالاردا بعضا بوتؤو بیر لؤوحه رسم اولونوردو.

چای اوستونده بوتؤو گونو اوچاراق

جیرجیراما توتماق استه ییر، توتماق

استه ییر اؤز کؤلگه سینى.

"جیرجیرامانین کؤلگه سی" دئتالی - سویون
 گوزگو کیمی هامار سطحینى، یایین استى گونونو،
 کولکسیز بیر هاوانى گؤزوموز قارشیسیندا
 جانلانديریر. پئشکار شاعرلرین یارادیجیلیغیندا
 شعرین داها قیسا خوککو نؤوعوندن استفاده
 ائدیلدی.

ائله کی، گیلایس آغاجی چیچکله دی، او
 چیچکلر -

بیر یئر توپلادی آت بئلینده کنیازلاری.^{۱۰۱}

بورادا دا (بقین، گیلایس آغاجی بیزده اولدوغو
 کیمی یوخ، ژاپندا اؤزونمخصوص شکیلده چیچکله
 ییر) جانلی بیر لؤوحه رسم ائدیلمیشدیر. ژاپندا
 گیلایس آغاجی نین چیچکلمه سینه تاماشا ائتمک
 قدیمدن ملی عادت کیمی یاشا-ییر. زادگانلار،
 عادتاً، گیلایس آغاجی چیچکله ینده یاخین
 آدمالاری ایله سیاحتیه چیخاردیلار. بو، بیر خالق
 مراسیمی کیمی میشتده زامان-زامان اؤزونه یئر
 توتموشدور.

البته، "تانکالار" و "خوککولار" شرحه
 چاپ اولوناندا، داها آیدین اولور و اوخوجویا تئز
 چاتیر. ژاپندا فلسفی-پوئتیک نمونه لرله یاناشی،
 بوددیزم و اونون اساسیندا یارانان دینی
 دنیاگؤروش ده یایلمیشدیر. سینتویزم (ژاپنجا "
 سینتو"، یعنی الله لارین یانینا آپاران یول)
 ابتدایی اجماع قورولوشو دؤورونده عمله گلیمیش و
 اساساً، ۱۸۶۸-جی ایلدن تبلیغ ائدیلمه یه

میدیا حکمداری باریاکسی اسیر آلاق، قیام ایشتراکچیلاری ایله بیرلیکده گتیریب تحویل وئرمیش و اونلارین هامیسی جزالاندیریلیمیشدیر.^{١٠٣} اسکندرین سوز شهرینده دوزلتدیگی طنطنه لی ائولمه مراسیمینده شاهین سرکرده لریندن بیری دوستو پئردیککا آتروپاتین قیزی ایله ائولنمیشدیر.^{١٠٤}

بونا باخمایارق، ائللینیزمین تاریخینی یازان موللیفلرین بعضیلری، سحو اولارق، آتروپاتین میدیا ساتراپلیغیندان کنارلاشدریلدیغینی، حتی دارانین یاخین آداملاریندان بیری اولدوغونو یازیرلار.^{١٠٢}

بو، ممکن اولان شئی دئییلدی، چونکی آتروپات دارانین یوخ، اسکندرین یاخین آداملاریندان بیری اولموشدو. ایکینجیسی، پئردیککا اسکندرین گؤرکملی سرکرده سی و دوستو آتروپاتین قیزی ایله ائولنمیشدی، اولاری عایله وی تئللر باغلایردی. اوچونجوسو ده، هله استرابون واختیله معلومات وئیردی کی، میدیا ایکی حیصه یه آیریلیر. اونون بیر حیصه سی بؤیوک میدیا آدلانیر، ایکینجی حیصه سسی ایسه آتروپاتین میدیاسیدیر. بو اراضی حربی خادیم آتروپاتین آدینی داشیر. آتروپات امکان وئرمه میشدیر کی،

© قدیم آذربایجان آتچیلیغین انکشافیندا بؤیوک رول اوینامیش، حتی، آتین آدی عایله عوضولری سیاهیسینا دا داخل ائدیلیمیشدیر.
©... پلاتونون و آریستوتلین زردشت فلسفه سینه مناسبتی حاقیندا دیوگئن لایئرسی " فلسفه تاریخی " اثری نین گیریش حیصه سینده یازمیشدیر.

م.ا. ١ مین ایلیک ٤- عصرین آخیرلاریندا میدانا گلن بو دولت حاقیندا ایلك دفعه گئیش معلوماتی قدیم یونان جوغرافیاشوناسی استرابون (م.ا. ١- ارامیزین ١ عصری) وئرمیشدیر.

ایران و جمهوری آذربایجانین، ائلجه ده ایران کردستانی نین اراضیلرینی احاطه ائدن بو بؤیوک دولت اوچ یوز اللی ایل یاشامیش؛ اکینچیلیکله، مالدارلیقلا، آتچیلیقلا و دنیانین بیر چوخ اولکه لريله آپاردیغی تجارت علاقه لريله تانینمیشدیر.

شهرلری و شهر حیاتی گت-گنده انکشاف ائتمیش، سیاست و مدنیت ساحه سینده بؤیوک اوغورلار قازانیمیشدیر.

آتروپاتنا دولتین یارادیجیسی، گؤرکملی سرکرده و عقللی اولکه باشچیسی آتروپاتین آدی ایله تاریخده قالمیشدیر.

مقدونیه لی اسکندر اهمنیلر (هخامنیشیلر) ایمپئریاسینی مغلوب ائدیکدن سونرا، اونون شیمالغرب ساتراپلیغیندا آتروپاتنا مستقل دولتردن بیری اولموشدور. اهمنیلر سولاله سی نین قانونی واریثی کیمی " ایران شاهی " تاختیندا آیلشن مقدونیه لی اسکندر آتروپاتی قبول ائتمیش، گؤستریدیگی حربی خدمتلی نظره آلاق، دولتی مستقل شکلده اداره ائتمه یی اونا تاپشیرمیشدیر.

آتروپات محاریبه نین ان قیزغین یئرینده مقدونیه علیه ینه گوجلوقی قیامی یاتیرمیش،

۳- جو دارانين ميدييادان قاچديغيني ائشيديب، اورايا داخيل اولمادان اكبانا (اينديكي همدا) دؤنموش و بورادا بير معجزه ايله قارشيلاشميشدير: نفت چالالاري قاينايردي. عادى بير قيغليجيمدان يئر آلولانير، آليشيب يانيردي. بير اوشاغين اوستونه نفت تۆكوب مشعلى اونا ياخينلاشديراندا اود آليب يانير و گوجلە سؤندوره بيليرلر.^{۱۰۷}

تدقيقاتچيلار يازيرلار كي، ساساني حاكيميتي زاماني آتروپاتنانيا آذرباداقان، عربلر آذربيجان، فارسلا آذربيجان دئييلر و س. استرابون " كچيك ميديا " آدلانديرميشدير.

بوندان باشقا، آذربيجانين شيمال حيصه سي آلبانيا - خالق آراسيندا آران، ياخود آران، جنوب حيصه سي ايسه آتروپاتنانيا كيمي تانينيردي..

بؤيوك بير دولت كيمي، آتروپاتنانيا كند تصرفاتي ايله ياناشي، شهرسالما و تيكيكتي- آبداليق ايشلري، معمارليق، پول دؤوريه سي، دفن مراسيملري و س. مادي مدنيت ساحه لري سرعتله انكشاف ائديردي.

منبعلرده بير سيرا شهرلرين آدلاري چكيلي و قازاكا شهرى نين قيش وئرا شهرى نين ايسه ياي اقامتگاهي اولدوغو باره ده معلومات وئريلي. كند تصرفاتي نين چوخ انكشاف ائتديكي گؤستريلي.

بو اؤلكه بؤيوك ميديانين بير حيصه سي كيمي مقدونيه ليلارين حاكيميتي آلتينا دوشسون. حقيقتا، اسكندرين تعين ائتديكي آتروپات، اؤز شخصى قرارى ايله اؤلكه سيني مستقيل ائلان ائتميشدير.

م. ا. ۱ مين ايلليكه آذربيجاندا بير-بيري نين آردينجا ماننا، ميديا، آتروپاتكان (ايران آذربيجان اراضيسينده) و آشقوز، آلبانيا-آران (جمهورى آذربيجان اراضيسينده) كيمي دولتلر ميدانا گلميشدير. و بونولا علاقه دار م. ا. ۷-۸ عصرلرده اورارتو، آسسوريا و ب. دولتلرين يازيلي منبعلرينده آذربيجانين همين دؤورونه آيد گيل طبقه لر اوزرينده قیده آينميش ۲۵ توپونيم آشكار ائدلميشدير. تدقيقاتچيلار آراز چايى نين، تبريزين، ناخچيوانين، شكينين، قبله نين و بير چوخ ديگر يئرلرين آدلاريني ميثال چكيرلر.^{۱۰۵}

قديم تاريخچيلر بيزانس امپراتورو ايراكلى نين (۶۱۰-۶۴۱) شرقه هجومو زاماني ناخچيواندا چيخيب آتروپاتنانيا گنجه سينه گئتديگيني يازيرلار. اونلار بو قرارا گليلر كي، همين دؤورده آران گنجه سي ايله ياناشي، آتروپاتنانيا گنجه سي ده مؤوجود اولموشدور.^{۱۰۶}

تكذيب اولونماز فاكتلار بئله دير. دؤيوشلريني داوام ائتديرن مقدونيه لي اسكندرين اوردولاري

گؤستريشيله كلمه شهادتيني دئير، " صدره " (مقدس كؤينك) گئينير، " گئشتي " (مقدس كمر) باغلاييرديلار. بئله ليكله، زردشت ديني گنجلره (۲۰-۲۴ ياش آراسيندا) قبول ائتديريليردي. " ۱۰۹

" قديم آذربايجان آتچيليجين انكشافيندا خصوصي رول اويناميشدير: ماننا، ميديا، آتروپاتئنا، آلبانيا دولتيرينده آتچيليق انكشاف ائتميش، حتّي " عايله عوضوري سيراسيندا آتین دا آدی چكيلميشدير " ۱۱۰.

اوخ آتماق، اوو ائتمك كيمي ايدمان نؤولري، چؤوكن اويونو گئنيش ياييلميشدير.

قازينتيلار زاماني اينديكي آستارا-اردبيل اراضيلرينده كئراميك ماتئرياللاريندان تيكيلميش ساسان قالا، نوودوز قالا، آدسيز " قالا " كيمي اوزون مدت فعاليت گؤسترميش بير چوخ قالالار آشكار ائديلميشدير.

بو قالالار الچاتماز يئرلرده، قايلار اوزرينده تيكيلميش و ديوارلاريندا بؤيوك سو چنلري قوراشديريلميشدير.

آتروپاتئننين جوغرافي شرايطي تيكينتي ايشلرينه رواج وئريردي. اساس تيكينتي ماتئريالي قايا، چاي داشلاريدي؛ بو داشلاردان تيكيلن شهرلر، قالا ديوارلاري، قالالار و استحكاملار، اساسا، مدافعه كاراكترى داشييردي.

گيل، ياخود گيپس محلولو ايله بركيديلميش داشلار و چاي داشلاري (چينقيللار) دا ضحهاك قالادا تيكيلن پاوليونون بينؤوره سينه قويولموش تيكينتي ماتئرياليدي كي، بو، او بيرى تيكيليرله مقايسه ده، ايكينجي درجه ليگدي. اجتماعي بينالارين تيكيليشينده و معمارليغا آيد برك ايشلرينده ايسه خصوصيله اهنك داشلاريندان گئنيش استفاده ائديرديلر. ضحهاك قالا سارايي نين تيكينتيسينده بئله برك دئتاللاريندان چوخ استفاده اولونموشدور.

آتروپاتئنادا آبيده لرین معمارليق جهتن ايشلنمسينه سارايلاردان، كيلسه لردن و اجتماعي

تورپاغي خيش واسطه سيله شوملاميشلار. سو كاناللاري چكير و باتاقليقلاري قورودوردولار. سوني سووارما سيستمى مهم يئر توتوردو. شهر اطرافيندا باغلار و ياشيلليقلار ساليير، ساخسي قابلاردان و كهريز سولاريندان استفاده ائديرديلر.

منبعلر فراسپا (فراسپا) شهري نين ماراغا اطرافلاريندا، قازاكانين لئيلان كندى اراضيسينده، وئرا شهري نين سهند داغي نين ائكلرينده يئرلشديكي بارده معلومات وئريرلر. ۱۰۸

انشات ايشلرينده، مختلف تيكيليرده بيشميش كريبجدن، تئز قورويان اهنك و گيل محلولوندان استفاده اولونوردو. ساخسي ماتئرياللارين استحصالي كئراميكانين داها گئنيش شكilde ياييلديغيني گؤسترير.

فراسپا قديم ديني مركز اولموش و بو شهرده آناهيتا معبدى فعاليت گؤسترميشدير. دين باشچيلاري ماغلار معبدلرده يوخاري طبقه اوشاقلاري نين تعليم- تربيه سيله مشغول اولور، خسته لري معالجه ائديرديلر. ماغلار آسترولوگيايا آيد مسله لري اؤيرنيرديلر و طبابت علميندن خبردار ايديلر.

آتروپاتئنادا يوكسك سوييه ده عايله مكتبلري، آتئشگاهلار، ساراي تحصيل سيستمى مؤوجود اولموشدور. ساراي مكتبلرينده شاهزاده لر، عيانلارين و منصب صاحيبلري نين اوشاقلاري تحصيل آيردي. كندليلرين، صنعتكارلارين و شهر يوخسوللاري نين اوشاقلاري اوخوماق امكانيندان محروم ايديلر.

درس لر، عادتا، سحرلر باشلاييردي. ديني تحصيل آلان اوشاقلار آتئشگاهلاردا گئجله بير و تحصيل حاقيني دا آتئشگاهلار اؤده ييردي. اورادا ديني- اخلاقي، فيزيكي (ايدمان) بيليكلر وئريلير، يازيب- اوخوماق اؤيره ديليردي.

" ۷-۱۵ ياش آراسيندا بير گون بايرام ائديلير، دوست-تانيشلار همين مجلسه دعوت اولونوردو. معبدده خصوصي ديني آيينلر يئرینه يئتيريلير، اوشاقلار يويوندورولدوقدان سونرا معبدین

سی و صنفی مناسبتلرین میدانا چیخماسی یئنی دینی باخیشلار اوچون منبیت شرایط یاراتمیشدی. بئله لیکله، زردشتون اورمیه گؤلوه اطرافیندا دوغولدوغونو اساس گؤتورن تدقیقاتچیلارین چوخو، زردشتیلییین ایلك وطنی قدیم آذربایجان دینی نین پروتوتورک اولدوغونو سؤیله بییرلر.^{۱۱۳}

قدیم روما تاریخچیسى پلینییه اساسلاراق گؤستریرلر کی، " اوستا " نین ایلكین حجمی ۲ میلیون میصرع اولموشدور.

مقدونیه لی اسکندر ایرانى ضبط ائتدیکن سونرا اثری یاندریمیشدیر. بو باره ده نظامی گنجوی ده " اسکندرنامه " اثرینده گئنیش معلومات وئرمیشدی: اسکندر امر ائتدی کی، ایرانلیلار آتسه پرستیشدن آل چکسینلر، قدیم دینلرینی تزله سینلر. ... موغلارین پالتاری اودا قالانسین، آتشرستلره سرت رفتار اولونسون. او واختلار بئله بیر قایدا واردی، معلم آتشگاهلاردا اوتوراردی. اورادا خزینه لری گیزلینده ساخلاپاردی، اونلارا هئچ کسین الی چاتمازدی. وارلیلار، واریشی اولمایان حالدا، اؤز مالینی آتشگاها قویاردی. بو عادت اوزوندن اوفوقلر عذابدا ایدی. هر بیر آتشگاه خزینه لرله دولو ائو ایدی. اسکندر بو بینالاری خراب ائتدی که خزینه سو کیمی آخیردی...^{۱۱۴} (سطری ترجمه)

زردشتون فلسفی کونستپسیاسینا گؤره، دنیا عکسلیکلرین وحدتی اوزرینده برقرار دیر؛ یعنی ایشیق-ظلمت، خیر-شر، خیرخواهلیق-بدخواهلیق، آغ-قارا، یاخشی-پیس و س.

دنیا نین ان قدیم دولتلریندن و مدنیت مرکز لریندن بییری اولان چینده ده وارلیقداکی بو سونسوز حرکتی و دایمی دییشیکلیگی بیر-بیرینه ضید فضایی قوووه لرین ایشیقلا ظلمتین توققوشماسیندا گؤروردولر.^{۱۱۵} آکادمیک اصلان اصلانوو آریستوتلین " پوئیکا " کتابی نین ترجمه سینیه علاوه ائتدیگی " آریستوتل پوئیکاسینین شرق فلسفه سی و ادبیاتیندا موقعینه دایر " ادلی " سون سؤزده " یازیر کی، " ... پلاتون و

بینالاردان داها چوخ اوستونلوک وئرلیردی. بو آبیده لردن بیرینجیسی -ضحاک قالادا تیکیلن و مولکی خارا کتر داشییان یاشاییش یئری، ایکینجیسی ایسه قایا اوزرینده اوجالدیلیمیش کثرتتو کومپلئکسی معبدیدیر.

آتروپاتنالیلار اؤلولرینی ایری کولرده (آنا بطنینده اولدوغو کیمی) دفن ائدیردیلر، بورادان دا علمی ادبیاتدا " کوپ قیبرلر " افاده سی ایشله دیلیر. بو کوپلر خصوصی حاضرلانمیردی، عادیجه ایری گیل کوپلر (هوندورلوگو -۱،۵-۱،۸ متر ائنی ۱ متر) اولوردو. بو کوپ قیبرلرین اوزرینده هئچ بیر آبیده قویولمور، انشات ایشلری گئتمیردی. اؤلونو ایری کویون ایچینه دوزونه (افقی شکبلده) سالیر، بویونو یا سول، یا دا ساغ چیینی اوسته آبیردیلر. دفن زامانی کیشیلری سول، قادینلاری ایسه ساغ بؤیرو اوسته دفن ائدیردیلر. باسدیریلیمیش کوپلرین یانلارینا خیردا آوادانلیق، ایچینه ایسه بزک شئیلری:قولباغی، بیلرزیک، اوزوک، مونجوق و س.

قویوردولار. بونلارین دا یانیندا اوستو قیرمیزی و قارا رنگلره ناخیشلانمیش گیل قبالار اولوردو.

ناخچیواندا و آعابدیع ده (میل دوزو) تاپیلان بئله کوپ قیبرلر ثبوت ائدیر کی، اونلار سون عصرلرین یوخ، م.ا. و ائرامیزین ۳- عصری نین یادگارلاریدیر.^{۱۱۱}

آتروپاتننا دولتینده پول دؤورییه سی گئنیش انکشاف ائتمیشدی: بو اؤلکه اراضیسینده سون دؤورلرده (۱۹۲۳-جو ایل) خزینه قالیقلا ریندا تاپیلان ۶۰۰، سونرا ایسه ۱۱۰ " دیرهم " پول واحیدی، ائله ده روما " دینار " ی گؤستریر کی، آتروپاتننادا پارفیالیلارلا و آوقوست دؤورو رومالیلارلا گئنیش تجارت علاقه لری، پول دؤورییه سی موجود اولموشدور.^{۱۱۲}

تاریخچیلر یازیرلار کی، قدیم آذربایجاندا محصولدار قوووه لرین انکشافی، ابتدایی اجماع قورولوشونون داغیلماسی ایله یاناشی، خصوصی ملکیتین عمله گلمه

انسانلاری عبادته چاغیران دان یئری نین،
گونورتانین و آخشامین یارادیجیسی کیمدیر؟
ای آهورا مزدا، سندن سوروشورام، دوغروسون منه
بیلدیر:

آیا، یالانی دوغرو الینه تاپشیرا بیلرممی کی، اونو
سنین آیینینده موشتولوق وئرلیدیگی کیمی، یئره
بیخیب آغری و ایشگنجه یه گیریفتر ائده؟
بو بؤیوک سینیقلیق، یالانا تاپینانلاردا درین ایز
قویاردی.

...ای انسانلار، اگر مزدانین مقرر ائتدیگی ازلی
حکمدن فایدالانسانیز، بو دنیانین و او دنیانین
خوشلوقوندان، ابدی عذابدان، یالانا تاپینانلارین
ذره ریندن، دوزلوق استینلرین خیر و
فایداسیندان آگاه اولسانیز، اونداهمیشه گله
جگینیز یاخشی کئچه جک.

... ای مزدا، بو مقدس عاغیلدان دوغورلوق
آردیجیللاری دئییل، یالانا تاپینانلار ضالته دوشدولر؛
استر بیرسی نین مالی چوخ اولسون، استرسه ده آز
اولسون، گرک دوغورلوق یولو توتانین دوستو اول و
یالانا تاپینانلارین ضیدینه گنده.

...ای مزدا، ایشیقی سحر هاچان گله جک و بشر
نسللی دوغورلوقا اوز توتاجاق؟ اؤز حکمت دولو
سؤزلری ایله او بؤیوک قورتاریجی هاچان دیلینه
چاتاجاق؟ وهومنین کیمله گلیدیگی آداملار
کیملر دیر؟ چوخ اومید ائدیرم کی، ای آهورا، اونو
منه قسمت ائدسن!

ای آهورا مزدا، منه بیلدیر: چونکی سن
بیلنسن، آیا، سنین قرارلاشدیردیغین جزا گونو
چاتمازدان اؤنجه دوغورلوق آردیجیللاری، یالانا
تاپینانلارا قالب گله جکمی؟ بلی، بو غلبه دنیا
اوچون بیر تمیزکارلیق تاپشیریغی
اولاجاقدیر.^{۱۱۸}

قاینق آرشیوده

آریستوتلین زردشت فلسفه سینه مناسبتی حاقیندا
دیوگن لایترسی اؤزونون " فلسفه تاریخی " نه
گیریشینده دانیشر " ۱۱۶.

بیز بوتون بونلارا زردشتیلیگین (هله اؤیره نیلمه
میش نه قدر مباحثه لی طرفلری اولسا دا) بؤیوک
تاثیر گوجونه مالیک دینی-فلسفی گؤروش کیمی دنیا
خالقلاری آراسیندا گئیش یایلماسی کیمی
باخیریق.

سونرالار مزدکیزم و مانیلیک دینی-فلسفی
دنیاگؤروشلری ده زردشتون " اوستا " سینداکی
فلسفی باخیشلارا اساسلانیردی.

عالیملر قدیم آتروپاتئنا دولتینده " ...گنج اوستا
ایناملاری اوجاقلاری نین مؤوجود اولدوغونو احتمال "
ائدیرلر. بیزه قدر گلیب چاتان " اوستا " یاسنادان،
یاشتلاردان، ویسپراتدان، وئدیداددان (ویدئودادان) و
کیچیک اوستادان عیبارتدیر.

مولفلر بئله نتیجه یه گلیرلر کی، " آتروپاتئنا
زردشتیلیگی قدیم ایران دینی تعلیملری نین
تاریخینده مهم مرحله لردن بیری ایدی. ساسانیلر
حاکیمیتی دؤورونده آتروپاتئنا بیر نئچه عصر
عرضینده زردشتیلییین استینادگاهینا چئوریلیمیشدیر
" ۱۱۷.

" زردشتون آلقیش نغملری " ندن

ای آهورا مزدا، سندن سوروشورام، منه بیلدیر: بو
یئری آشاغیدا و ائنه یه قویولمایان گوویو یوخاریدا
ساخلیان کیمدیر؟ سوپو، اودو کیمدیر یارادان؟
کیم یئیین و ایتی گئدن بولودا ایتی گئتمه یی
اؤیرتمیشدیر؟

ای مزدا، پاک طبیعتین یارادیجیسی کیمدیر؟
ای آهورا مزدا، سندن سوروشورام، دوغروسون منه
بیلدیر:

بو فایدالی ایشیغی و بو قارانلیغی یارادان
کیمدیر؟ خوشلوق گتیرن یوخونون و اویاقلیغین
کیمدیر یارادیجیسی؟

قورقود نامگذاری شد و در سال ۲۰۰۰ سالگرد ۱۳۰۰ مین سال نوشته شدن این کتاب در باکو و زنجان جشن گرفته شد.

۵. **نهج الفرادیس:** اثر محمودبن علی، در سال ۱۳۴۲ میلادی (قرن ۸) در موضوع دین، اخلاق، معجزات، به زبان تورکی میانه، لهجه تورکی خوارزمی (مخلوطی از تورکی کاشغری، قبیجاق، اوغوز) نوشته شده است.

۶. **محبت نامه خوارزمی:** در سال ۷۳۱ ه.ق در قالب مثنوی و متضمن ۱۱ نامه بوده که به درخواست امیر آلتین اردو به محمد خوجا نوشته شده است. محبت نامه در مصر نیز شهرت فراوان دارد.

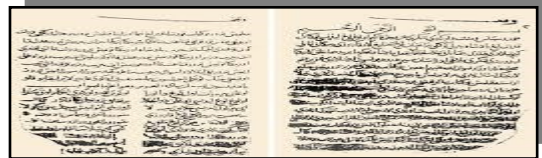
۷. **صاح العجم:** فرهنگ فارسی به ترکی که توسط هندوشاه بن سنجر صاحبی نخجوانی نوشته شده است. **صاح العجم** فرهنگی است دو جلدی، فارسی به ترکی و بدون شاهد شعری. این کتاب دو جلد و تعداد لغات آن جمعاً بالغ بر ۱۶۰۰۰ می‌شود. یکی از ویژگیهای این فرهنگ دستور زبان فارسی آن برای نوآموزان ترک‌زبان است که از لحاظ قدمت نگارش نیز اهمیت خاصی دارد. مؤلف این اثر را چون تحفه‌ای به عاشقان و نوآموزان زبان فارسی هدیه کرده و به همین سبب نام دیگر اثر خود را تحفه‌العشاق گذاشته است.

۸. **عتبه الحقایق:** نوشته شاعر و ادیب احمد یوکنکی در قرن دوازدهم میلادی که از چهارده باب تشکیل شده است. و این کتاب به بزرگان قاراخانلی یعنی سپهسالار محمد داد تقدیم شده است. در این کتاب بر روی اخلاق، انسانیت و نصیحت تاکید شده و از احادیث بهره گرفته شده است.

۹. **دیوان حکمت:** توسط خواجه احمد یسوی (پیر ترکستان) که متوفای ۵۶۲ هجری قمری است نوشته شده و برخی از ابیاتش توسط عطار در منطق الطیر به فارسی برگردانده شده است.

۱۰. **جواهر النحو فی لغات التترک:** نوشته علامه محمود کاشغری است.

معرفی ۱۰ کتاب ارزشمند تورکی

۱. **دیوان قوتادغوبیلیک** (به معنای سعادت نامه) که به شاهنامه تورکی معروف است توسط فیلسوف قرن چهارم یوسف خاص حاجب از تورکان چین، در ۶۶۴۵ بیت در موضوع مدنیت و جمهوریت سروده شده است. این کتاب به زبان تورکی اویغوری و تنها ۳ سال بعد از دیوان لغات کاشغری نوشته شده است. دیوان مذکور را یک مرجع اصلی جامعه شناسی سیاسی، یا کتاب سیاستنامه نیز میتوان گفت.

۲. **دیوان لغات التترک:** نوشته علامه محمود کاشغری (۱۰۷۴-۱۰۷۲ م، ۴۶۶ ه.ق) با هدف آموزش تورکی به اعراب تصنیف شده است. در این کتاب تاریخ، فولکلور، میتولوژی، جغرافیا، مردم شناسی، ادبیات تورکان قبل و بعد از اسلام، نقشه پراکندگی تورکان در جهان، قواعد زبان تورکی، گویشهای مختلف و... بیان شده است. این فرهنگ و لغت نامه در ۸ جلد نوشته شده و از نخستین لغتنامه هاست.

۳. **اوغوزنامه یا شجره نامه تراکمه،** که توسط ابوالغازی بهادرخان و از روی اطلاعات جامع التواریخ رشیدالدین فضل الله همدانی نوشته شده است. در این کتاب به فرزندان و طوایف ۲۴ گانه اوغوز و سکونتشان اشاره دارد.

۴. **دده قورقود،** یکی از قدیمی ترین داستانهای تورکان به ویژه در قزاقستان است که در قرن ۱۵ میلادی این کتاب به چاپ رسید. قبر این پیر بزرگ در منطقه قورقود (کازالینسک به قیزیل اوردای قزاقستان) قرار دارد. اساس این کتاب بر ۱۲ داستان است. سال ۱۹۹۸ توسط یونسکو، سال جهانی دده

بختیار واهابزاده و صمد وورغون

BƏXTIYAR VAHABZADƏ və SƏMƏD VURĞUN

Aslan Salmansoy Dr.Doç

آسلان سالمانسوی

برگردان: دکتر حسین شرقی

جیدی تنقیدلره، حتی، هوجوملارا معروض
قالمیش، اوسته لیک بو هوجوملار آذربایجانلا
مهدودلاشمامیش-شکلی، تکجه، " کیرپی " یه
وورولمامیش، هوجوملارا موسکوا موخبیرلری ده
قوشولموشدولار...

صمد وورغون دؤورونون مکتبیلیری، گنجلری
هئج بیر صنعتکارا نصیب اولمایان توکنمز سئوگی
نین اونوانینا چئوریلیمیش بو اونلو شاعیرین
شعیرلری ایله تربیلندیکلرینی فخارتله دیله
گتیریر، گنج شاعیرلر ایسه پوئزییایا صمد وورغون
عشقینه گلدیکلرینی سؤیله میشلر. اونلارین ان
ایستعدادلیلاریندان اولان ممد آراز دا، اؤزو ده
داخیل اولماقلا " شعیره وورغون اولماق اوچون
گلدیکلرینی، اما اول بیلمه دیکلرینی " اعتراف
اتمیشدیر. ب. واهابزاده ده " هله اوشاقلیق
ایلرینده اونون شعر کیتابلارینی ساعاتلارلا
موتالیه ائدیگیی و مشهور سؤز اوستاسی ایله
گؤروشمک آرزوسوندا " اولدوغونو دیقته
چاتدیریر. گؤروشون باش توتماسی ایسه ائله ده
اوزون چکمیر-۱۹۴۴-جو ایلد-۱۹ یاشلی گنج
بختیارین " ادبیات قزنتی " نده " یاشیل
چمن، آغاج آلتی، بیر ده کی، توند چای " ادلی
شعیری درج ائدیلدیکدن بیر گون سونرایا
تسادوف ائدیر. اثرته سی گون شاعیر ز. جاببارزاده
ب. واهابزاده یه خبر وئری کی، صمد
وورغون (ازربایجان سوؤت یازچیلاری ایتتیفاقی
نین صدری) اونولا گؤروشمک ایسته ییر. "
خوشبختلیکدن اؤزومه یئر تاپا بیلمیردیم. غریبه
بوراسیدیر کی، اونون منی چاغیرا بیله جگینی

بختیار واهابزادنین عؤمورلوگونون پارلاق و
اونودولماز صحیفه لریندن بیر ده صمد وورغونلا
باغلیدیر، هم ده چوخ سیخ، الینه تزجه قلم آلان
گنج شاعیرین و ائلم یولوندا ایلك آددیملارینی
آتان گنج آسپیرانتین طالعیینی-دهبی و علمی
یارادجیلیق یولونو موینلشدیره جک قدر سیخ
باغلیدیر. اونون بیوقرافیا سینی صمد وورغوندا
آیری تصور ائتمک مومکون دئییل. اول، او،
اوستادی نین (بیر چوخ صنعتکارلار کیمی، او دا
وورغونو فخارتله اؤزونه اوستاد سایمیش و اونا
بورجلو اولدوغونو دفعه لرله دیله گتیرمیشدیر)
یارادیغی پوئتیک مکتبین ان ایستعدادلی
نوماینده سی اولموشدور؛ ایکینجیسی، علمی
فالیته، محض اوستادی نین یارادجیلیغیندان
باشلامیش، هم نامیزدلیک، هم ده دوکتورلوق
دیسسرتاسیاسینی اونون یارادجیلیغیندان
مودافیعه اتمیشدیر. لاکین، صمد وورغون
یارادجیلیغی و شخصیتینه بؤیوک سئوگیسی و
احترامی، بیر طرفدن اونوانینا اوستاد شاعیره
اولان خالق سئوگیسیندن پای گتیرمیش،
نوفوزونو آرتیرمیشسا، دیگر طرفدن ایسه چوخ

بو شعیرلرده " یاشیل چمن " دن نه ایسه وارسا دا، آنجاق اؤزونه و حاقیفته سادیق قالمامیسان. بختییار، سن بورادا اؤزوندن چوخ شئی اویدورموسان. اصیل شاعیرلیک حاقیفته سادیق قالمقادیر. گئت و دوشون.

او واختدان شاعیرین بو سؤزلری بوتون یارادیجیلیغیمین دئویزی اولدو " .

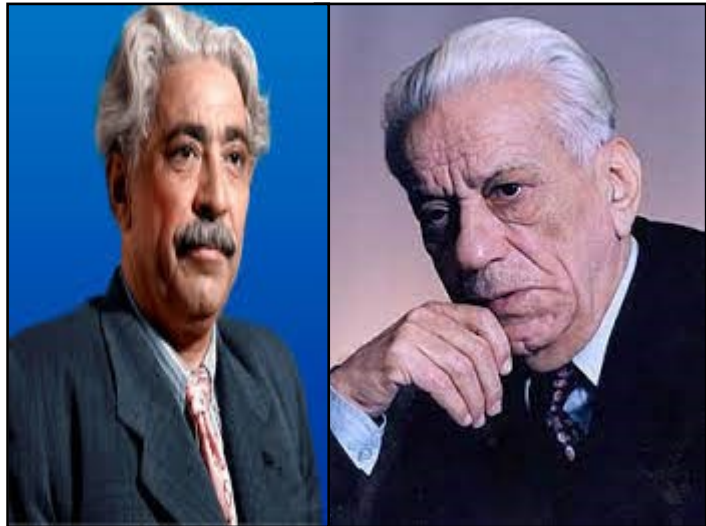
بختییار واهبزاده کؤمک اوچون صمد وورغونا " اؤز مودافیعه چیسینه " سونراکی

ایللرده ده موراجیعت ائدیر و اؤزونون ده اعتراف ائتدیگی کیمی، هم گؤروشلرینده، هم ده اثرلرینی اوخودوقدا " اؤزو اوچون یئنی شئیلر " گؤتورور. حتّی، ۱۹۵۱-جی ایلده قلمه آلدیگی " ابدی هئیکل " پوئماسینی صمد وورغونون قئیدلری اساسیندا " بوتونلوکله یئنیدن ایشله بیر " . شوبهه سیز، اوستادیندان تعریفلر ائشیتدیگی مقاملار داها چوخ اولور.

صمد وورغونون ادبیاتا گلمه سینه وسیله اولدوغو، اثرلری نین چاپینا یاشیل ایشیق یاندیردیگی، آرخا، کؤمک دوردوغو گنج شاعیر و یازیچیلار چوخ اولوب. بختییار واهبزاده ده اونلاردان بیریدیر. آما، یوکسک ایستعدادی و ائله گنجلیکدن شخصییتی نین بوتؤولوگونه گؤره او، جاوانلار آراسیندا " رسمن تهکیم " اولوندوغو اوستاد شاعیرین داها چوخ رغبتینی قازانیب. بونو ب. واهبزاده ایله او واخت ادبی درنکلرده ایشتییراک ائدن همکارلاری دا اعتراف ائدیرلر.

بختییار واهبزاده اونیوترسیته بیتریب، آسپیرانتورایا داخیل اولور.

" صمد وورغونون لیریکاسی " مؤوضوسوندا نامیزدلیک دیسسرتاسیپاسی یازماغا باشلاپیر. گنج آسپیرانت قارشیسیندا چتین بیر وظیفه

تصوورومه بئله گتیرمیردیم " - یازیر بختییار واهبزاده.

ص. وورغون گنج شاعیرین نه واختدان یازماسی ایله ماراقلانیر و درج ائدیلن شعیره " سؤزچولوکدن، ریتوریکادان اوزاق، کونکرئت بیر منظره نی تصویر ائده بیلدیگینه " گؤره اونا خوش سؤزلر سؤیله ییر، بونونلا یاناشی،

" صنعتده شابلون و ترافارئت علیه ینه " اولدوغونو دا دیقته چاتدیریر. ایستعدادینی دویوب، گله جگینه ایناندیغیندان " ... ائله اوراداجا یازیچیلار ایتتیفاقینا عضو قبول اولونماسی اوچون بختییار واهبزاده یه ضمانت یازیب وئیر " . بختییار واهبزادنین اوستادیندان تنقیدی فیکیرلر ائشیتدیگی مقاملار دا اولور. ایلك شعیری حاقینداکی خوش سؤزلردن بیر نئچه آی سونرا او، ص. وورغونون یانینا یئنی شعیرلری ایله گلیر و شعیرلری حاقیندا صبیرسیزلیکله اونون فیکیرلرینی گؤزله ییر: " اوتاغینا داخیل اولوب، اونو گؤردوکده هر شئی منه بللی اولدو:

" ...شعیرلیمی بینمه میشدی. دینمز شعیرلری منه قایتاردی. صحیفه لرین کنارلاریندا قئیدلری واردی. بؤیوک تأسوفله دئدی:

قباردیلماسی، بعضی اثرلرینه اولمایان معنالارین وئرلمه سی ده یئر آلیردی. چوخلارینا معلوم اولان " واقیف " درامینداکی قاجار اوبرازی یئگانه بنزتمه دئییل. شاعیرین مشهور " جئیران " شعیریندن ده بو مقصدله ایستیفاده ائتمیشدیلر. متبواتدا تنقید ائدیلمه سینه باخمایاراق، " بیر نئچه گون سونرا شاعیر همین شعیری فیلامونیادا کئچیریلن ادبی ییغینجاقد ا اوخوموشدو. باغیرووا چاتدیرمیشدیلر کی، صمد وورغون قصدن، سیزین آجیغینیزا بو شعیری اوخویوب، سیزی سایمیر. باغیروو غضبیدن زنجیر چئینمه یه باشلامیشدی. باخ، بئله بیر آندا، باغیرووا خوش گلمک اوچون، تئیمور یاقوبوو قورولتایدا دئمیشدی کی، " یازیچیلاریمیز حیاتدان اوزاق دوشولر. یارادیجیلیقدا گئری قالیبیلار. اثر یازماق عوضینه اؤزلری حاقیندا دیسسئرتاسییا یازدیریرلار. صمد وورغون بختیار واهبزاده یه، سولئیمان روستم سعدی افندیئوه، مئهدی حسین ایسماییل شیخلییا اؤزلرینی تعریفله دیرلر " - بو خاطرلاراما گؤرکملی یازیچی ایسماییل شیخلییا مخصوصدور.

م.ج.باغیرووون زالدا آیلشنلره غضبلی موراجیعتی " الکچییه قیل وئرلر " این سئوینجینه، آدی چکیلن صنعتکارلارین ایسه، تیبی کی، هیجانینا، خوفونا سبب اولور. او، غضبله دئیر: " آخی، صمد وورغون، سولئیمان روستم نه ائدیبلر کی، اونلارین حاقیندا دیسسئرتاسییا یازیرلار؟! مئهدی حسین کیمدیر؟ " آ " دئییب، هله " ب " دئمه ییب. هله بیلینمیر اوندان یازیچی اولاجاق، یا یوخ. بئله بیابیرچیلیقلارین کؤکونو کسمک لازیمدیر " .

دوغرودور، بو آغیر ایتتیهام " اؤزلرینی تعریفله دنلر " ه قارشى اونوانلانمیشدی، آما، " تعریفله

دوردوغونو دریندن درک ائدیر. او، " گؤزل شاعیرین مورککب یارادیجیلیق یولونو آراشدیرماغین و ایمکان اولدوقجا صمد وورغونون بؤیوک پوئتیک صنعتکارلیغینی تدقیق ائتمگین، ائلهجه ده ص. وورغون شعیری نین سیررلرینی آچماغ " ین آسان اولمادغینی، گرگین آختاریشلار طلب ائدیگینی یاخشی باشا دوشور. آسپیرانت قارشیا قویدوغو وظیفه نین عؤدهسیندن گلیر " صمد وورغونو اؤیرن گنجلر اوچون فایدالی بیر اثر " یازیب، ۱۹۵۱- جی ایله اونو مودافیعه ائدیر. گنج عالیم دیسسئرتاسیاسینی اوغورلا مودافیعه ائتسه ده، سئوینه بیلیمیر، عکسینه، پروبلئمله اوزلشیر. چونکی، بختیار واهبزاده نین دیسسئرتاسییا مودافیعه ائدیگی ۱۹۵۱-جی ایل و سونراکی یکی ایل ده صمد وورغونون آغیر ایتتیهاملارا و تقیبلره معروض قالدیغی ایللر ایدی (شایرین ۱۹۳۰-۱۹۴۰-جی ایللرده تعقیب اولوندوغو دا علم عالمینه معلومدور). آرخیو سندلرینه و موعاصیرلرین یازدیغینا گؤره، میر جعفر باغیروو بو ایللرده بیر چوخ شاعیرلره، خصوصیه ده صمد وورغونا قارشى چوخ غدار اولوب.

کیتابلاری نین کیتابخانالاردان، ساتیشدان ییغیشدیریلماسینا گؤستریش وئریم، اثرلرینی تئاترلارین رئیثرتوارلاریندان چیخارتدیریم. رئیسوبلیکا رهبری نین بئله ازازیللیگی یازیچی یولداشلاری نین دا اونا قارشى چیخماسینا رواج وئریمیش، میر جعفر باغیروولا صمد وورغون آراسینداکی اوچورومو موختلیف " اوسوللار " لا داها دا درینلشدیرمیشلر. همین اوسوللار سیراسیندا باره سینده موختلیف شاییه لر یاییلماسی، بعضی اثرلرینده م.ج.باغیرووون غدارلیغینا اونوانلانان ائیهاملارین مقصدلی اولاراق

ایسماییل شیخلی نین دئدیکلری حاقیتدیر: دوغرودان دا " کیرپی " ژورنالی نین ۱۹۵۴-جو ایل تاریخلی ۱۳-جو سایندا " شاعیر بختیار واهبزاده یه " باشلیغی ایله ایضاسیز (" کیرپی " ایضاسی ایل) آچیق مکتوب و مرحوم یازچیمیزین تصویر ائتدیگی شکل درج ائدیلمیشدیر. بو یازیدا بختیار واهبزاده، دوغرودان دا، صمد وورغونا ایکیلی موناسیبتده (" بوقلمون " کیمی تحقیرآمیز سؤزلرل) ایتتیهم ائدیلمیش. آما، اونا " کیرپی " واسیطه سیله " آچیق مکتوب " اونوانلانماسی نین اصیل سببی بختیار واهبزاده نین ص. وورغونا یوکسک احتیرامی و سئوگیسی-سرلرینی وطنله موقاییسه ائتمه سی، وطنه برابر توتماسی اولموشدو، " ایکیلی موناسیبت " ایسه بهانه ایدی. مکتوب دا ائله او " سبب " این یئر آلدیغی بختیار واهبزاده نین " ساده آداملار " پوئماسینا " آیدینلیق " گتیریلمه سیندن باشلایدیردی (پوئما " آذربایجان " ژورنالی نین ۱۹۵۴-جو ایل تاریخلی ۵-جی سایندا درج ائدیلمیشدیر). مکتوبدا دئییلیر: " " آذربایجان " ژورنالی نین ۵-جی نؤمره سینده کی " ساده آداملار " آدلی پوئمانیزین بعضی یئرلرینی یادینیزا سالماق ایسته ییریک. بیز اینانیریق کی، بو اثرین قهرمانلاری نین سییاهیسینی توتمامیشدان قاباق دوست-آشنانین سییاهیسینی توتموشسونوز، اؤزو ده سیزدن بؤیوکلرین آدینی بو سییاهی نین لاپ یوخاریسیندا یازمیسینیز کی، بو واسیطه ایله اونلارا " خیدمت " ائدیپ، یئرینیزی شیرین سالاسینیز. بونا هم ادبی، هم ده غیری-ادبی دیلده یالتاقلیق دئیرلر کی، بو باره ده سونرا دانیشاجاغیق " .

ینلر " ده بیلیردیلم کی، جزالارینی آلاقلار (ب. واهبزادنین ص. وورغون حاقیندا یازدیغی دیسسترئاسیانی، تخمینن، ایکی ایل اول مودافیعه ائتمه سی هئج ده اونو مسئولیتدن آزاد ائتمیردی). " ایجلاسدا چرخان کیمی جعفر خندان بختیار واهبزاده نی یانینا چاغیریب، احوالاتی اونا دانیشمیش و آخیردا دا علاوه ائتمیشدی کی، داهای سیز عالی مکتبه ایشله یه بیلمز سینیز، بلکه، باکیدان دا گئتمه لی اولدونوز. بختیارین اتگی توستولو ایدی. اونو " کیرپی " یه ده وورموشدولار. هر ایکی الینده " موغان " پوئماسی. بیرینده یازمیشدیلمار " موغان " پیسیدیر " ، او بیرینده " موغان " یاخشیدیر " . اونو صمد وورغون یارادیجیلیغینا ایکی جور موناسیبتده، غیری-صمیمیلیکده ایتتیهم ائدیردیلر.

جعفر خندانلا گؤروشدن سونرا یانیم، دردلشمه یه گلمیشدی.

-یندی نه ائدک؟

-نه ائده جگیک، بختیار، اینستیتوتدان قوولانا قدر ایشلیه جگیک.

-دیسسترئاسیالاریمیزی لغو ائتمز لر کی؟

-ینانمیرام. سن مودافیعه ائلمیسن، آرادان چیخمیسان...، اما، منی مودافیعه ائلمه یه قویما یا جاقلار...

او، یئنه پاپیروس یاندیردی. اورک-دیرک وئردیم. بیلیردیم کی، شاعیردیر، تئز موتاثر اولور، تئز ده ساکیتلشیر. بختیار چیخیب گئتدی. آما، اؤزوم سحره قدر گؤزومو یوما بیلمه دیم " بونلاری دا ایسماییل موعلیم خاطرلاییر (ا. شیخلی دا دیسسترئاسیاسینی تئزلیکله م. ج. باغیروو رئسپوبلیکایا رهبرلکدن آزاد ائدیلمکدن درحال سونرا مودافیعه ائده بیلیر).

مکتوب مؤلفی نین اۋزونون ایکی اوزلولوک ائتمه سی(صمد وورغونون آنا یوردون بیر اوغلو اولدوغونو، خالقیمیزین اونو سئودیگینی و اثرلینی سئوه-سئوه اوخودوغونو خاطرلاماسی) آشکار گۆرونور و اونون شرحینی لازیم بیلیمیریک. قیساچا اونو دئییه بیلرک کی، مکتوب مؤلفی نین مقصدی ص. وورغونون خالق طرفیندن سئویلن بیر شاعیر اولدوغونو تصدیقله مک یوخ، دولاییسی ایله اونون اثرلری نین داها یوکسک دیرلندیریلمه سینه قارشى چیخماق و بو مؤوقعینه گۆره بختیار واهبازده نی "خالقا و پارتییا قارشى چیخماقدا" ایتتیهم ائتمک ایدی. بو ایسه چوخ آغیر جزا ایله نتیجلنه بیله جک تهلوكه لی بیر ایتتیهم ایدی.

یوخاریدا ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، بو مثله یه "لیتئراتورنایا قازنتا" نین موخبیری و. پوندئلنیک ده "موناسیبت" بیلدیرمیشدی ("بوتون یارادیجیلیق قوووه لرینی بیرلشدیرمه لی" ، ۱۰ مارت ۱۹۵۵). او دا "کیرپی" نین "پریومو" ندان ایستیفاده ائده رک، ص. وورغونون خالق طرفیندن سئویلن بیر شاعیر اولدوغونو تصدیق، ب. واهبازدنی ایسه ایتتیهم ائدیردی. ۱۹۵۵-جی ایلین ماییندا یازچیلار ایتتیفاقیندا کئچیریلن ایکی گونلوك موشاویره ده ده بو مقاله یه توخونولموشدو.

یئری گلمیشکن خاطرلاداق کی، ص. وورغونا قارشى قیسقانچ موناسیبت ۱۹۶۰-جی ایللرده ده داعوام ائتمیشدیر. خصوصیه اونا حصر ائدیلن اثرلرد(شایرین اولوموندن سونرا موختلیف ژانرلاردا اونا یوزلرله بدیعی اثر حصر ائدیلمیشدی) شخصیتی و یارادیجیلیغی نین یوکسک دیرلندیریلمه سی کیملر یسه برک ناراحات ائتمیشدیر. بو ایسه وورغونسئورلرین، او

دانیشیلیر، هم ده تحقیرآمیز سؤز و ایفاده لردن ایستیفاده ائدیله رک دانیشیلیر، اثرین " کونفلیکتسیزلیک آزاری " نا توتولماسی، تصویر ائدیلن کندین " غریبه لیگی " ، اوندان، "نینکی، ۱۹۵۴-جو، حتی ۱۹۲۴-جو ایلین بئله قوخوسونون گلمه مه سی " ، کئنده " نه پارتییا تشکیلاتی نین، نه ده کومونیستین اولماماسی " ، اورادان " نه رادیو، نه تراکتور، نه کومباين و باشقا بیر ماشین سسی نین ائشیدیلمه مه سی " ، خولاصه بو کندین " اینقیلابدان قباککی کندلردن سئچیلمه مه سی " کیمی وولقار سوسیولوگییا خیدمت ائدن و مؤلفین سیاسی صباتسیزلیغینی تصدیقه یؤنلمیش " جیدی قوصورلار " خصوصیه " اورتایا قویولور " و نهایت، مطلب اوستونه گلنیر: " هاشینیزین باشقا یئرینده لاپ گول وورموشسونوز. شعیره غریبه -غریبه تعریفلر وئردیکدین سونرا بیردن صمد وورغونون قارشیسیندا دیز چؤکورسونوز:

اۋز آنا یوردونا وورغون دئییلدیر، وورغونون شعرینه وورولمايانلار!

بختیار یولداش! سیز گۆرونور کی، آنا یورد مفهومون نه قدر یوکسک اولدوغونو هله باشا دوشممیسینیز. صمد وورغون آنا یوردون بیر اوغلودور. اونون آدی ایله وطن آراسیندا برابرلیک ایشاره سی قویماق سیاسی کورلوقدور. صمد وورغونو خالقیمیز سئویر و اونون شعرلرینی ده هوسله اوخویور. او اۋزو ده سیزین بو جور تعریفنامیزه راضی اولماز. گۆرونور، یالتاقلیق گۆزلرینیزی او قدر توتوب کی، خالق و پارتییا طرفیندن پیسلنمیش شخصيته تزییم کیمی بیر ایشه قول قویدوغونوزو گۆرمورسونوز .

قدرینی صمد وورغون بیلیردی. صمد وورغون کیمی بؤیوک صنعتکارین قدرینی بیلن، قییمتلندیرن شاعیرلردن بیری بختیار واهبزاده دیر... بختیارین اوستونلوگو بوراسیندادیر کی، او، میرزه ایبراهیموون دئدیگی کیمی، هم حیسی-ئوموسیونال جهتجه، هم ده عقلی-اینثللکتوال جهتجه یئتیشمیش، کامیللشمیش بیر تدقیقاتچیدیر "

اوغورلا کئچن مودافیعه ده چیخیش ائندلر ب. واهبزادنین تدقیقات ایشینی یوکسک دیرلندیریرلر. ایرادلار دا سؤیله نیلیر و اونلار، اساسن، ص. وورغون یارادیجیلیغیندا موجرد فلسفه چیلیک، ائلجه ده "واقیف" درامیندا واقیف و خورامان اوبرازلاری نین دیرلندیریلمه سی ایله باغلی سؤیله نیر.

دوغرودور، بختیار واهبزاده یه قدر ده (۱۹۳۰- جو ایلرین اوللریندن باشلایاراق) صمد وورغونون یارادیجیلیغی حاقیندا چوخ دیرلی علمی آراشدیرمالار آپاریلیمیشدی. لاکین، او آراشدیرمالارین نتیجه سی اؤز عکسینی مقاله لرده تاپمیشدی. س. وورغونون یارادیجیلیغینی احاته لی و سیستملی شکیلده تدقیق ائدن ایلك عالیم ب. واهبزاده دیر. او، آراشدیرمالارینی، هم ده شاعیرین آرخیوینده آپارمیش، اونون بیر نئچه نامعلوم شعیرینی اوزه چیخاریب اوخوجولارا تقدیم ائتیشدیر. بختیار واهبزاده نین صمد وورغونون یارادیجیلیغی حاقیندا اؤزومخصوص، یئنی و اوریژینال کونسپسییالاری کیفیت قدردیر. س. وورغونون اثرلرینده کی "ساده لیک و غئیری عادیلیک" علاقه لری نین اوبرازلی شرحینی ده ایلك دفعه ب. واهبزاده وئرمیشدیر: "صمد وورغون شعیری ائله بیر طیلسیمدیر کی، بو شعیرین مضمونونانمی، فورماسیندانمی، دئییم

سیرادان اونو سئون صنعتکارلارین سیراسینی داهدا گئنیشلندیرمیش و مؤحکملمندیرمیشدیر. بو سیرادا بیز ب. واهبزاده ایله یاناشی، ح. کیمی، ح. اریفی، خ. رزانی، م. آرازی، ای. سفرلینی، آشیق شمشیری و بیر چوخ باشقا صنعتکارلاری دا گؤروروک. اونلارین ص. وورغونا حصر ائتدیکلری اثرلرده اونو دیگرلریندن فرقلندیرن مزیتلری و اونو دانانلارا قارشى اعتیراضلاری کیفیت قدر یئر آلیب.

یئری گلمیشکن بیر مقامی دا خاطرلتماق ایسته بیرم: بختیار واهبزاده ۶ جیلدلیک "اثرلری" نین ۱ جیلدینده (ب، ۲۰۰۱) "مؤلیفدن" باشلیغی ایله تقدیم ائتدیگی موقددیمه ده (ص. ۵-۶) اثرلرینی جیلدره داخیل ائدرکن اونلارین "بعضیلرینی یئنیدن ایشله دیگینی، بعضیلریندن ایسه ایمتیناع ائتدیگینی" دیقته چاتدیریر. واختیله هوجوملارا معروض قالمیش "ساده آداملار" پوئماسی ایسه شاعیرین بو نشره داخیل ائتدیگی اثرلرین سیراسیندادیر. بو دا ب. واهبزادنین ص. وورغونا احتیرامی و صداقتینی بیر داهدا تصدیق ائدیر...

تضییقلره باخمایاراق، بختیار واهبزاده دوکتورلوق مؤوضوسونو دا س. وورغوندان-ونون حیات و یارادیجیلیغیندان گؤتورور و دیسسرتاسیاسینی ۱۹۶۴-جو ایلد-وستاد شاعیره قارشى بعضی قوووه لرین اینکارچی موناسیبتی نین هله ده داوام ائتدیگی دؤورده مودافیعه ائدیر. مودافیعه ده "گورولتولو آلقیشلار ایله بیتن نیطقینده اکرم جعفر دئییر: "زر قدرینی زرگر بیلر. بؤیوک شاعیرین قدرینی ایستعدالی شاعیر بیلر. نئجه کی، فیردوسی نین قدرینی سابیر بیلیردی. هؤتی نین قدرینی الیبی حسینزاده بیلیردی، نئجه کی، پوشکی نین

وورغوندان اخذ ائتدیگی باشلیجا کئیفیتلردین بیری ده وطنچیلیک آذربایجانچیلیقدیر.

موتخصیصلر اونون " گولوستان " پوئماسینی دا صمد وورغونون " آذربایجان " شعیری نین تاثیریی ایله یازدیغینی وورغولایرلار. پروفیسور ق.قولیئیو یازیر: "...محض، صمد وورغونون " آذربایجان " شعیری نین پافوسو بختیار واهبزاده نین اوزون ایلر کئچندن سونرا "گولوستان" پوئماسینی یازماسینا ایمکان وئردی " ...

بختیار واهبزاده صمد وورغون شخصیتی نین بؤیوکلوگونه، صنعتی نین ابدیلیگینه مونوقرافیا لاری، علمی مقاله لری و بدیعی اثرلری ایله یاناشی، چیخیشلاریندا، خصوصیه ده وورغون اوجاغیندا شاعیرین ائو موزه ینده کئچیریلن تدبیرلرده ده آیدینلیق گتیریب. همین سیلسیله دن اولان چیخیشلاریندان بیرینده شاعیر دئیر: " صمد وورغون بیزیم اوچون اولو شاعیردیر. اونا گؤره کی، او، اؤزون اولکی اولو شاعیرلرین هئج بیرینی اینکار ائتمه میشدی. اونا گؤره کی، صمد وورغون ادبی مکتبی فوضولی، واقیف عنعنه سی اوزرینده قورولوب. بو سببدن ده صمد وورغون بیزیم اوچون بو گون نومونه دیر، اؤرنکدیر و بو گونون اؤزونده ادبیاتا گلن ۱۸-۲۰-۲۵ یاشلی گنجلر اولو وورغون صنعتینه بیگانه قالارلارسا، اونلارین یوکسله بیله جکلرینه من اینانمیرام، یوخ، بو صنعتدن قیدالانا جاقلارسا، البته، یوکسله جکلر "

دوشونوروک کی، بختیار واهبزاده نین اؤزونون ده صنعتین و اینسانلیغین اوجا زیروه سینه یوکسله سی نین، بو گون بیر نومونه یه چئوریلمه سی نین اساس سببلریندن بیری ده گنجلره وئردیگی تئووصیه یه اؤزونون ده عمل ائتمه سی وورغون صنعتیندن قیدالانماسی، او موقدس یولو داوام ائتدیرمه سی اولموشدور.

طرزیندنمی اؤیرنمیشیک دئمک چتیندیر. من بو اوستاد شاعیری هر دفعه اوخویاندا ائله بیر طیلسیمه دوشورم کی، بو طیلسیمین نه آدینی، نه اونوانینی، نه ایلکینی، نه ده سونونو تاپا بیلیمیرم. اؤز قایناغینی خالق یارادیجیلیغی چئشمه سیندن گؤتورموش بو صنعت خالقین دوهاسی کیمی زنگین و زنگینلیگی قدر ده ساده دیر. بیزی چاشدیران دا بو سحرلی ساده لیکدیر. بو صنعت بیزی ساده لیگی، بولورلوغو و بو ساده لیگین ایچینده کی مودریکلیگی ایله سحرله بیر. اصل و بؤیوک صنعتین ده سیرری ایضا چتین گلن بو ساده لیکده و بو ساده لیک ایچینده کی غیری-عادیلیکده دیر " .

صمد وورغون یارادیجیلیغی نین تاریخی مرحله لری، نوواتورلوغو، ژانر رنگارنگلیگی، میللیک و بشریلیک پروبلملری و بیر چوخ باشقا مسله لر ده بختیار واهبزاده طرفیندن سیستمی شکیلده اؤیره نیلمیشدیر.

بختیار واهبزاده اوستاد شاعیرین یارادیجیلیغی اوزرینده آپاردیغی مونوقرافیک تدقیقاتلارلا وورغونشوناسلیغین اساسینی قویموش و اونون اثرلری سونراکی آراشدیریجیلارین ایستیفاده ائتدیگی دیرلی و معتبر منبعلر سیراسیندا یئر آلمیشدیر.

بختیار واهبزاده وورغونشوناس عالیم اولماقلا برابر، صمد وورغون ادبی مکتبی نین ده ان ایستعدالی نوماینده لریندن بیری، دئمک اولار کی، ائله بیرنجیسیدیر. بختیار واهبزاده دیلی، پوئتیک روحو، دوشونجه طرزی، حتی، پوئتیک فیقورلاری ایله صمد وورغونا داها یاخین اولان بیر صنعتکاردیر. اونون صمد وورغوندان تاثیرلنرک محبت، طبیعت و فلسفی مؤوضولاردا یازدیغی اثرلر آز دئیل. بختیار واهبزاده نین صمد

جایگاه و تأثیر قوم سکایی در تاریخ و شاهنامه فردوسی

داستان‌های شاهنامه فردوسی قابل تطبیق و مقایسه است. علاوه بر این شواهدی که از اسناد سغدی در چین به دست آمده، دلالت بر آن دارد که سغدیان در انتقال روایات سکایی به حماسه ملی ایران نقش واسطه را ایفا کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها

قوم سکایی؛ تاریخ باستان؛ اسطوره‌شناسی؛ شاهنامه فردوسی

اصل مقاله

مقدمه

سکاها از جمله قبایل باستانی بودند که در تکوین تاریخ و نیز حماسه ملی ایران، تأثیری بسزا داشته‌اند؛ اما سیر حوادث در تاریخ باستان به گونه‌ای رقم خورد که بتدریج این قوم کهن و پرآوازه تاریخ، در میان اقوام پیرامون خود مضمحل شدند و دیگر نشانی از آنها به جز اشارات پراکنده‌ای در کتب تاریخ باقی نماند. البته علت اصلی این امر را باید در ویژگی اصلی این قوم؛ یعنی بیابانگردی و عدم توطّن، جستجو کرد. با این حال یاد و خاطره ماجراجویی‌ها و جنگ و گریزهای بی‌پایان ایشان از میان نرفت و در قالب حماسه‌سازی‌ها و افسانه‌های نسل‌های بعد، باقی ماند. چنانکه حماسه‌های ملل مختلفی مانند یونان و ایران و هند و چین که سکاها با آنها درآمیختند؛ سرشار از مضامین و قطعات داستانی است که به طرز آشکار یا پنهان، ریشه در روایات سکایی و فرهنگ و آداب و رسوم ایشان دارد.

یکی از بزرگ‌ترین محدودیت‌ها در بررسی و مطالعه قوم سکایی آن است که آثار باستانی باقی‌مانده از سکاییان نسبت به سایر اقوام بسیار کمتر است. ضرب سکه جایی در مرادوات اجتماعی آنها نداشت و حتی به ساخت پرستشگاه و معبد هم بی‌اعتنا بودند و به جای آن به تزیین مقبره‌های پر تکلف بزرگان و پادشاهان خود فوق العاده اهتمام می‌ورزیدند و همین مقبره‌ها که در تحقیقات باستان‌شناسی، اصطلاحاً کورگان ۱ خوانده می‌شوند؛ منبع اصلی اطلاعات ما راجع به این قوم فراموش شده است (رک. فیروزمندی و لباف خانیکی، ۱۳۸۵: ۶۷-۹۱). ازین رو، تاریخ این صحرانوردان را باید از تأثیراتی که بر اقوام یکجانشین مجاور آنها داشته‌اند، جستجو نمود. از شاخه

نویسنده: محمد طاهری استادیار زبان و ادبیات فارسی
دانشگاه بوعلی سینا همدان

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

چکیده

قوم باستانی سکا در تکوین تاریخ و شکل‌گیری اساطیر ملل مختلفی؛ از جمله یونانیان، ایرانیان، هندیان و چینیان نقشی اساسی داشته است. سکاها که طوایفی بیابانگرد و مهاجم بودند، در اوان تاریخ، همچون سایر قبایل آریایی در شرق و غرب و جنوب جهان مسکون آن زمان پراکنده شدند و هرچند همواره با همسایگان خود در ستیز بودند، سرانجام در میان آنها مضمحل شدند و تنها نامی از ایشان در صفحات تاریخ باقی ماند. به دلیل خصلت بیابانگردی سکاها منابع تحقیقی در باب احوال و فرهنگ این قوم، منحصر به مقبره‌های بزرگان سکایی و اشارات پراکنده در تواریخ همسایگان آنهاست. بررسی احوال قوم سکایی و تحقیق راجع به نحوه انتشار آنها، حاکی از اصل مشترک سکایی برای خاندان زال و رستم و تورانیان مذکور در شاهنامه است؛ هرچند لقب سگزی تنها قرینه لفظی موجود دال بر پیوند خاندان رستم با قوم سکایی می‌باشد. روایات این قوم فراموش شده نیز در اسطوره‌شناسی ملل نام برده، دارای اهمیتی بسزاست و ریشه بسیاری از افسانه‌ها و اساطیر مشترک ایرانیان و هندیان و چینیان را باید در روایات قوم سکایی جستجو نمود. همچنین بعضی از آداب و رسوم و شیوه زندگی و سلوک سکاها در بعضی

مستنداتی که محققان زبان‌شناسی تاریخی ارائه کرده‌اند، شعبه‌ای از زبان مشترک اقوام آریایی بوده است. شواهد و مدارکی که دانشمندان را برآن داشته است که سکاها را از اقوام ایرانی به‌شمار آورند؛ نزدیکی و پیوستگی قابل‌توجه واژه‌ها و نام‌های سکایی و روایات و آیین‌های آنان با نمونه‌های ایرانی است؛ چنانکه نام مهم‌ترین قبایل سکایی که در سنگ‌نبشته‌های هخامنشی و منابع یونانی مذکور است، مأخوذی ایرانی دارد (رک. Gershevitch, 1985:100 (Porada).

همچنین یافته‌های باستان‌شناسی؛ بویژه آثار هنری کشف شده از گورستان‌های پهنه جغرافیایی مذکور نیز، همگی حاکی از نوعی همبستگی فرهنگی میان این تیره‌های مختلف است؛ ازین رو تصور منشا واحد نژادی بر همه آنها دارای توجیهات منطقی و علمی و مستند است (رک. Kuz'mina & Mallory, 2007:402). علاوه براین شواهد انسان‌شناسی متعددی وجود دارد که براین امر صحه می‌نهد (رک. رایس، ۱۳۷۰:۳۴).

نتیجه آنکه سکاها صرف‌نظر از سرزمینی که درآن می‌زیستند، اوصاف همانندی داشتند که فصل مشترک همه آنها به شمار می‌رفت و همین شاخصه‌های مشابه بود که این قوم پراکنده در صفحات گسترده جغرافیایی را زیر عنوان مشترک "سکایی" قرار می‌داد. مهم‌ترین سند حضور سکاها در تاریخ ایران باستان، حجاری‌های کتیبه

غربی سکایی که مجاور یونانیان بودند؛ به واسطه آثار مورخانی چون هرودوت اطلاع بیشتری در دست است و از شاخه شرقی آنها هم شواهدی در سنگ‌نبشته‌های هخامنشی به جا ماند که ترسیم طرحی هر چند کمرنگ از تاریخ آنها را میسر می‌سازد. (رک. Gershevitch, 1985:244-245) آنچه که سکاها را به ادبیات و فرهنگ ایرانی پیوند می‌زند، تأثیر تعیین‌کننده و انکار ناپذیر روایات سکایی در تکوین حماسه ملی ایران است؛ چنانکه در شاهنامه فردوسی، بویژه در داستان‌های مربوط به رستم و خاندان او که به باور اکثر پژوهشگران، ریشه در قوم سکایی داشتند؛ شواهد متعددی وجود دارد که حاکی از این تأثیر است. (رک. Morrison et al, 1981: 23)

در پژوهش حاضر، نخست با بهره‌گیری از منابع و مآخذ مختلف تاریخی، طرحی از سرگذشت این قوم و ارتباط آنها با سایر اقوام کهن ارائه خواهد شد و پس از آن با بحث درباره اسطوره منشأ سکاها، اجمالاً به ارتباط این اسطوره با شاهنامه فردوسی اشاره خواهیم کرد.

سکاها به روایت تاریخ

نخستین و مهم‌ترین نکته‌ای که در باب سکاها، این قوم ناشناخته باستانی باید مد نظر قرار داد؛ جغرافیای گسترده حضور و نفوذ این بیابانگردان و تعدد نام‌هایی است که در هر منطقه جغرافیایی بدیشان اطلاق می‌شده است. به روایت تاریخ، تیره‌های گوناگون سکایی که اکثر مورخان ایشان را از شاخه‌های نژاد هند و اروپایی قلمداد می‌کنند، «در زمره آخرین قبایل آریایی بودند که پس از مهاجرت سایر اقوام هند و اروپایی در پایان قرن هشتم پیش از میلاد، پس از تشکیل دولت ماد از سرزمین اصلی (جلگه‌های جنوب روسیه) بیرون آمده و در شمال آسیای مرکزی و جنوب سیبری امروز و شمال دریای کاسپین و حدود غربی آن تا پشت کوه‌های قفقاز در دشت‌های پهناور این ناحیه بسیار وسیع پراکنده شدند» (گروسه، ۱۳۸۸:۳۴) و به حالت صحرانوردی «در ناحیه‌ای واقع در جنوب روسیه امروزی و امتداد غربی آن تا سواحل شمالی دریای سیاه» می‌زیستند (باقری، ۱۳۸۹:۱۱؛ فرای، ۱۳۷۷:۷۰-۷۳).

علی‌رغم این پراکندگی جغرافیایی و تفاوت‌های طبیعی اقلیمی، زبان همه تیره‌های مختلف این قوم، به گواهی

ایرانیان ایشان را "سکا پرادریا" (Saka paradraya) به معنی سکا‌های فراسوی دریا (دریای سیاه) می‌خواندند؛ در نزد یونانیان و به تبع آن اروپاییان، به scythe (اسکیت، اسکیت، سیت) شهرت یافته‌اند (رک. Farrokh, 2007:23). این بیابانگردان که همواره صفحات شرقی اروپا و گاه حدود شمالی ایران را مورد تاخت و تاز خود قرار می‌دادند؛ طایفه‌ای خونریز و غارتگر و مهاجم بودند و به اقتضای زندگی بیابانگردی و کوچ‌نشینی مرتباً به سرزمین‌های همسایه خود یورش می‌بردند و با غارت و نهب سایر قبایل یکجانشین مانند مادها و پارس‌ها و آشوریان روزگار می‌گذراندند. به گفته هروودوت در زمان "هوخشتره"، دومین پادشاه ماد (۵۸۵-۶۳۳ ق.م)، اسکیت‌ها به قلمرو مادها حمله‌ور شدند و با شکست دادن ایشان به مدت ۲۸ سال (از ۶۵۳ تا ۶۲۵ ق.م) در آسیای غربی حکمرانی بلامنزعی داشتند؛ اما سرانجام با تدبیر هوخشتره، اسکیت‌های مهاجم تارومار شدند. او فرمانده سکاها و سردارانش را به یک ضیافت دعوت کرد و همه را یکجا مسموم و هلاک نمود و بدین ترتیب مادها مجدداً زمام امور را به دست گرفتند (رک. Herodotus, 2009:35-33). ظاهراً نام ایل "سگوند" در لرستان و نام شهر "سقز" در کردستان، یادگار این حضور طولانی مدت اسکیت‌ها در شمال غربی فلات ایران است (رک. سگوند، ۱۳۷۹:۵۷؛ رایس، ۱۳۷۰:۳۷).

در عهد هخامنشیان، داریوش یکم، در سال‌های ۵۱۲-۵۱۳ ق.م برای پایان بخشیدن به تجاوزات مکرر اسکیت‌ها به قلمرو شاهنشاهی او که متعاقب شورش‌هایی چند در ایلام و آشور و بابل روی داده بود؛ با لشکری عظیم، شامل ۷۰۰،۰۰۰ سپاهی به سرزمین آنها در حوالی اروپا لشکرکشی کرد. اسکیت‌ها شیوه مألوف و موفق همیشگی خود؛ یعنی گریز موقت و حمله ناگهانی را برای مواجهه با سیل پایان‌ناپذیر سپاهیان داریوش در پیش گرفتند. بدین ترتیب؛ داریوش به جای آنکه با مقاومت این طوایف مواجه شود با عقب‌نشینی آنها روبه‌رو شد (رک. Sinor, 1990: 101). طی مدت دو ماه سپاه ایران در طول دشت‌های خلوت و بی‌پایان به دنبال دشمن سرگردان بودند و نتیجه‌ای که مطلوب داریوش بود، بلافاصله حاصل نیامد. این لشکرکشی هر چند در بدو امر خسارت‌های گران برای داریوش به بار آورد؛ ولی پس از چندی اهداف آن تحقق

بیستون (رک. کنت، ۱۳۷۹:۴۳۹) و نیز حجاری مربوط به صف هدیه‌آوردندگان در تخت جمشید است (رک. ۱۹۸۵:۸۱۹-۸۲۳ Gershevitch). علاوه بر این شواهد متعدد دیگری نیز در این باب از آثار تاریخ‌نگاران یونانی مانند هروودوت و استرابو و نیز بعضی کشفیات باستان‌شناسی استخراج شده است. تحقیقات زبان‌شناسی تاریخی حاکی از آن است که نام این قوم در نزد ملل مختلف دارای تلفظ‌های متعددی بوده است. چنانکه به استناد کتیبه‌های هخامنشی در زبان فارسی باستان؛ saka (Curtis, 2005:13)؛ در زبان یونانی؛ skuthai (رک. Gershevitch: 253)، در زبان آشوری؛ Iskuza، در زبان چینی؛ Sai و در نزد هندیان؛ Chaka ثبت شده است. (رک. Bailey, 2009:67) هرچند در بعضی منابع فارسی آمده است که لفظ یونانی "skuthai" به معنی "پپاله" است و از قول هروودوت آورده‌اند که «سکا‌های مجاور یونان همواره همراه خود پپاله‌ای داشته‌اند» (رک. دهخدا، ذیل مدخل سکا)؛ اما ظاهراً نقل قول یادشده، مبنایی ندارد و این وجه تسمیه صحیح نیست. در مقابل؛ در بعضی منابع مطمئن‌تر تاریخی، واژه سکا را مأخوذ از زبان ایرانی باستان و به معنای "کمان" دانسته‌اند؛ ازین جهت که شاخصه این قوم، مهارت در کمانداری بوده است. (رک. Farrokh, 2007:23) معانی متفاوت دیگری (مانند: "مرد" و "سگ") نیز برای این نام در منابع ایران‌شناسی قید شده است (رک. فرای، ۱۳۷۷:۷۰؛ کنت، ۱۳۷۹:۶۸۰).

سه شاخه اصلی قوم سکایی

مطالعات دیرین‌شناسی و باستان‌شناسی حاکی از آن است که قوم باستانی سکا همچون سایر تیره‌های آریایی در هنگام مهاجرت به سرزمین‌های دیگر به سه شاخه اصلی تقسیم شدند. (رک. Bailey, 2000:140) این قبایل که در اسناد و کتیبه‌های هخامنشی و منابع تاریخی یونان باستان به تصریح از آنها نام برده شده و بعضی ویژگی‌های آنها خاطر نشان گردیده است؛ عبارت بودند از:

۱- اسکیت‌ها

مسیر مهاجرت یک تیره مهم از سکاها به طرف غرب دریای خزر و کوه‌های اورال بود. این شاخه سکایی که

تیر و کمان و نیزه می‌جنگیدند و معمولاً مسلح به تبرزین بودند و تمام اشیا و ادوات آنها حتی کلاه و کمربند و حمایل آنها هم با طلا مزین می‌شد (رک).
دیاکونوف، ۱۳۸۰: ۸۷).

روابط این شاخهٔ سکایی با هخامنشیان و اشکانیان قابل تأمل است. برخی از طوایف این تیرهٔ سکایی با شاهان این دو سلسله هم پیمان بودند و متحدان نیرومندی برایشان به شمار می‌رفتند و برخی قبایل دیگر در نبردی پایان‌ناپذیر با این سلسله‌ها به‌سرمی‌بردند. بخش مهمی از تاریخ امپراتوری‌های هخامنشی و اشکانی به شرح تعاملات و نبردهای پادشاهان این سلسله‌ها و اقوام ماساژت اختصاص دارد.

به گزارش منابع تاریخی، ماساژت‌ها با کوروش سرسلسلهٔ هخامنشیان از در ستیز درآمدند و چون این پادشاه مقتدر هخامنشی درصدد تنبیه ایشان برآمد، ناباورانه در مقابل آنها تن به شکست داد و در ضمن درگیری با همین تیرهٔ ستیزه جوی سکایی بود که از پای درآمد (رک).
Dandamaev ۱۹۸۹: ۶۶-۷۰).

در مقابل؛ دیگر پادشاه هخامنشی، داریوش نخست، این قوم را مقهور خود ساخت و حتی طوایفی از آنها را جزو ارتش قدرتمند خود قرار داد که نام آنها در کتیبه‌های مربوط به داریوش اول مذکور است. یکی از این قبایل آپاسکا (Apa Saka) به معنی سکاهای مجاور

آب و دیگری تیگر خَئودا (Tigra khouda) به معنی دارندگان کلاهخود تیز نام داشت. طایفهٔ آپاسکا مجاور کرانه‌های رودهای بزرگ سیردریا و آمودریا (قزاقستان امروز) بودند و در نبردهای دریایی سپاهیان داریوش، نقش عمده‌ای ایفا می‌کردند (رک). Tarn et al ۱۹۹۷: ۹۱).
طایفهٔ تیگر خَئودا هم به تبعیت از طایفهٔ آپاسکا در خدمت ارتش داریوش درآمدند. در تخت‌جمشید از آنان تصویرهایی دیده می‌شود که در آنها این تیرهٔ سکایی با سر داشتن کلاهخودهایی نوک تیز، کاملاً از سایرین متمایز هستند (رک). (Gershevitch: 1985: 254) در کتیبهٔ بیستون نیز تصویری از رهبر مغلوب ایشان، موسوم

یافت چرا که هم اسکیت‌ها تا مدت‌ها اندیشهٔ تجاوز به مرزهای ایران را در خاطر راه ندادند و هم مراکز تجارت گندم و چوب یونان تحت نظارت ایران درآمد (رک).
زرین کوب، ۱۳۶۴: ۱۵۳-۱۵۶).

۲- ماساژت‌ها

ماساژت‌ها (Massagetae) نیرومندترین قوم وابسته به سکاهای بودند. بنا بر بعضی منابع تاریخی، "ماساژت" واژه‌ای مرکب از Mas (به معنی بزرگ) و sak (به معنی سکا) است و در مجموع، این کلمهٔ مرکب به معنی «سکاهای بزرگ» است (رک). (Krader, 1971: 75).

ماساژت‌ها در آسیای مرکزی می‌زیستند و ناحیه‌ای میان دو رود آمودریا و سیردریا در شمال خوارزم را در تصرف داشتند. زیستگاه آنها در مصب سیردریا قرار داشت که اکنون اثری از آنها باقی نمانده است. این سرزمین در هزارهٔ اول پیش از میلاد، از این رودها بهره می‌گرفت و دارای جمعیتی فراوان بود. این منطقه به سوی شرق، تا چهارصد و پنجاه کیلومتر ادامه داشت و به منطقه‌ای می‌رسید که اکنون بیابان یا نیمه‌بیابان است (رک).
بهزادی، ۱۳۸۳: ۲۰۱).

بعضی از ماساژت‌ها در کوه‌ها، برخی در دشت‌ها و عده‌ای در باتلاق‌های تشکیل یافته از رودها و گروهی در جزایر واقع در میان باتلاق‌ها زندگی می‌کردند. این

سرزمین بیش از همه به وسیلهٔ رود سیر دریا سیراب می‌گردید که به شاخه‌های بی‌شمار تقسیم می‌گشت و به وسیلهٔ شاخه‌های دیگر خود وارد دریای دیگری در شمال می‌شد (رک). (Flory, 1987: 94)

در سده‌های چهارم و سوم پیش از میلاد، ماساژت‌ها سایر طوایف بیابانگرد آسیای مرکزی را مقهور خود کردند و دامنهٔ متصرفات خود را تا کوه‌های "تیان شان" در حدود چین گسترش دادند (رک). بهزادی، ۱۳۸۳: ۲۰۵).

ماساژت‌ها از نظر جامه و شیوهٔ زندگی به اسکیت‌ها شباهت زیادی داشتند. هم سواره و هم پیاده جنگ می‌کردند و به هر دو فن نبرد بخوبی آشنایی داشتند و با

به همین ترتیب، واسیلی آبایف (Vasily Abaev) ایران‌شناس و زبان‌شناس گرجی (۲۰۰۱-۱۹۰۰م.) در تحقیق مفصلی که در این باب انجام داده، به این نتیجه رسیده است که نبرد ایرانیان و تورانیان در واقع نبرد دو قبیله متخاصم ایرانی و ترکی، آن‌گونه که مفسران اروپایی شاهنامه پنداشته‌اند، نبوده؛ بلکه نبرد بین دو بخش شرقی و غربی سکاها مهاجر بوده است. وی در ادامه به اسامی مکان‌های جغرافیایی توران که در شاهنامه ذکر شده و هم چنین اسامی قهرمانان تورانی استناد می‌کند که همه ایرانی به نظر می‌رسند. او همچنین با استناد به نوشته اوستا، "فریانه‌ی" توران را متعلق به سکاها دانسته و یادآور شده است که وجود این نام و دیگر نام‌هایی از این‌گونه در میان سکاها حاکمی از تبار آریایی ایشان است. علاوه بر این او به رسم و سنت استفاده از نام‌های قومی و نژادی به اشتراک نام آریا در اقوام ایرانی و تورانی (سکایی) پرداخته و با اشاره به شباهت نام‌های ایرانی "آریارمنه، آریوبرزن و آریارت" با نام‌های سکایی - تورانی همچون "آریاپیت" و "آریافرن" آنها را واژه‌های قومی از ریشه آریایی دانسته است (رک. آبایف، ۱۳۸۰: ۲۳۹-۲۴۰). همچنین ایگور دیاکونف (Igor Diakonov) مورخ بزرگ و ایران‌شناس نامی روس (۱۹۹۹-۱۹۱۵م.) نیز اقوام تور را سکایی و سرزمین آنان را شرق فلات ایران دانسته است (رک. رضا، ۱۳۸۴: ۶۲).

از دیگر سو به اعتقاد بعضی پژوهشگران، ریشه مشترک بسیاری از داستان‌های شاهنامه فردوسی، و حماسه ملی چین، تحت عنوان "فنگشن ینی" (Fengshen Yanyi) فی‌الواقع همان روایات اقوام سکایی بوده که پس از انتشار این اقوام در حدود چین و ایران، این روایات وارد حماسه‌های ملی این دو سرزمین شده است و لذا شگفت‌انگیز نیست که بسیاری از مضامین داستانی، مانند نبرد میان پدر و پسر در داستان رستم و سهراب، عشق آلوده به فرزند خوانده در داستان سیاوش و سودابه و نیز طرد کردن فرزند عجیب‌الخلقه در داستان زال؛ میان دو حماسه نامبرده مشترک است (رک. کویاجی، ۴۸: ۱۳۵۰-۶۳).

۳- سکاها مهاجر به داخل فلات ایران

به "سکونخا" دیده می‌شود (رک. فرای، ۱۳۷۷: ۷۲) که داریوش از نحوه پیروزی خود بر او در این کتیبه سخن رانده است (رک. کنت، ۱۳۷۹: ۴۳۹-۴۴۰).

در زمان اشکانیان و در عهد پادشاهی فرهاد دوم، ماساژت‌ها مجدداً به قلمرو ایران تجاوز کردند. این پادشاه اشکانی به مقابله آنان شتافت و در این سفر دسته‌ای از سربازان یونانی را که به اسارت گرفته بود با خود برد؛ اما یونانیان به جای نبرد با ماساژت‌ها به آنها پیوستند. بدین روی سپاه پارتیان متحمل شکست سنگینی شد و فرهاد نیز در این گیرودار به قتل رسید. چندی بعد اشک هشتم اردوان دوم جانشین فرهاد شد و ماساژت‌ها را از ایران بیرون راند. سرانجام، پادشاه مقتدر اشکانی مهرداد دوم (۸۷-۱۲۳ ق.م) طی نبردی سهمگین ماساژت‌ها را چنان شکست داد که تا مدت‌ها متعرض ایران نشدند. در تاریخ امپراتوری ساسانی خبری از هجوم این قوم ثبت نشده است (رک. Mitchiner, 1975:398).

قابل توجه است که بعضی از منابع تاریخی، طایفه خونریز ماساژت را با قوم «یاجوج و ماجوج» مذکور در تفاسیر تورات و قرآن کریم یکی دانسته‌اند (رک. Donzel et al, 2009:14).

مسیر جا به جایی یکی دیگر از تیره‌های ماساژت به سمت نواحی ماورای سیردریا در حوالی فرغانه بوده است. تیره اخیر پس از گذشتن از کوه‌های "تیان‌شان" وارد سرزمین کاشغر شده، از آنجا سراسر ترکستان را به تصرف درآوردند و با همسایه شدن با چینیان و ترکان آسیای مرکزی بتدریج با ایشان درآمیختند و نهایتاً در آنها مضمحل شدند (رک. Litvinskii, 1996:283).

با توجه به این فعل و انفعال تاریخی، بعضی از محققان این احتمال را مطرح کرده‌اند که ماساژت‌ها در واقع همان اقوام تورانی مذکور در شاهنامه و سایر تواریخ ایرانی و عربی هستند؛ که تاسماً "ترک" خوانده شده‌اند؛ کما اینکه در تواریخ یونانی نیز از ایشان با همین عنوان تورانی یادگردیده است. (رک. Bosworth, 2007: 213) لذا باید ایشان را از ترکان آسیای مرکزی متمایز کرد.

به تصریح بعضی منابع تاریخی قوم "هفتالیان" یا "ابدالیان" که در شاهنامه فردوسی از آنان بکرات یاد شده را نیز باید جزء همین طوایف به‌شمار آورد (رک. خدادادیان، ۱۳۷۸: ۵۴).

مهاجرت کرده (رک. رامسکوویچ، ۱۳۶۲: ۱۹۱) و افسانه‌های آنان درباره زال و رستم با اساطیر کیانی و اشکانی درهم آمیخته است؛ چنانکه بخش اساسی حماسه ملی ایران به شرح جان‌فشانی‌های خاندان زال در تثبیت ملیت ایرانی در مقابل دیگر قوم سکایی رقیب (ماساژت‌ها یا همان تورانیان) اختصاص دارد. سکا‌های سیستان در مقابل هجوم ترکان و ماساژت‌ها به فلات ایران سد محکمی در شرق ایران ایجاد کرده بودند و در برابر تجاوزات آنها به حدود شرقی ایران پایداری حماسی و شورانگیزی داشته‌اند که در بخش پهلوانی شاهنامه (داستانهای مربوط به رستم) منعکس است (رک. فرای، ۱۳۷۷: ۲۹۹-۳۰۰). البته حکومت این سکاها در اوان شکل‌گیری سلسله ساسانی، همچون سایر حکومت‌های محلی دوره اشکانی منقرض گردید که روایت داستانی این واقعه تاریخی در شاهنامه فردوسی، به شکل نبرد میان اسفندیار و رستم و برکنده شدن خاندان زال به دست بهمن فرزند اسفندیار متجلی گردیده است؛ لذا می‌توان احتمال داد که فعل و انفعالی که در شرق فلات ایران به شکل آمیزش تدریجی و در نهایت به یک‌پارچگی ماساژت‌ها و ترک‌ها انجامید، در ناحیه زرنگ بصورت درهم‌آمیختن پارت‌ها و طایفه "هوم و زرنگ" روی داده است.

البته در اینجا باید متذکر شویم که در باب هویت تاریخی خاندان رستم اختلاف نظرهای فراوانی در میان پژوهشگران وجود دارد. در یکی از مشهورترین نظریه‌ها که خاورشناس نامدار آلمانی، یوزف مارکوارت (۱۸۶۴-۱۹۳۰م.) ارائه کرده است و محققان دیگری چون ارنست هرتسفلد (۱۸۷۹-۱۹۴۸ م.)؛ بر آن صحه نهاده‌اند؛ رستم و گرشاسب (در اوستا) شخصیت واحدی دارند. مارکوارت «با بازسازی معادل اوستایی نام رستم بصورت Rao da-staxma اظهار نظر کرد که این واژه در اصل لقب ساده گرشاسب بوده است. به گفته او، گرشاسب و رستم نه تنها در اعمال پهلوانی خود یکسانند؛ بلکه از دیدگاه دینی نیز همانند یکدیگرند» (خطیبی، ۱۳۷۸: ۱۲۴) و مهم‌تر آنکه شخصیت این پهلوان افسانه‌ای در حماسه ملی ایران، با شخصیت گندوفر (Gondophare)، پادشاه مقتدر سیستان در عهد اشکانی که در اوایل نخستین سده میلادی در ناحیه سیستان دارای قدرت و حکومت بود؛ درآمیخته است. سکه‌هایی که به نام این شه‌ریار در

بسیاری از طوایف سکایی به جای مهاجرت به غرب یا شرق به داخل فلات ایران روی آوردند و در برخی مناطق با طوایف ماد و پارس همسایه شده و سپس با آنها درآمیختند. یکی از مهم‌ترین تیره‌های سکایی مهاجر به داخل فلات ایران، هوم و زرنگ (Saka haumavarga) یا سکا‌های نوشنده هوم ۲ بودند که در منابع یونانی ازیشان تحت عنوان Amyrgaeans یاد شده است (رک. Dandamaev, 1989:139) این تیره سکایی که «بصورت قبیله‌ای در سمت مشرق و در نواحی فرغانه و ارتفاعات بالای جیحون سکنی داشتند» (باقری، ۱۳۷۶: ۱۱) به علت برخورداری از مهارت خاص در کمان‌داری و نبرد با تبر به خدمت ارتش داریوش یکم درآمدند (رک. Panaino & Piras, 2006:89).

در حدود سال‌های ۱۳۰ ق.م و در عهد اشکانیان، این طایفه سکایی در جنوب شرقی ایران در منطقه‌ای به نام درنگیانا (drangiana) یا همان "زرنگ" و "زرنج" مذکور در تواریخ اسلامی مستقر شدند و حکومت آن ناحیه را در دست گرفتند (رک. Curtis & Stewart, 2007:28) (و از این زمان بود که زرنگ به نام سکاها به "سکستان" (سگستان، سجستان، سیستان امروزی) تغییر نام داد (رک. بهار، ۱۳۷۴: ۵۰). بعدها سکاها از این ناحیه هجوم‌های متعددی به داخل سرزمین هند انجام دادند (رک. (sagar, 1992:119) نخست کابل را متصرف شدند و سپس با تسخیر قسمت‌های مهم دیگری از سرزمین هندوستان، دولتی به وجود آوردند که در تاریخ این سرزمین به دولت "هندوسکایی" معروف شده است. حکومتی که تامت‌ها در تحولات تاریخی هند نقش عمده‌ای ایفا می‌کرد (رک. Srinivasan, 2000:59).

حضور طولانی مدت سکاها در هند، موجب شد که بسیاری از روایات سکایی به حماسه ملی هند؛ یعنی مهابهات راه یابد. ازین روی شباهت بعضی داستانهای مهابهات با داستانهای شاهنامه را باید ناشی از این امر دانست (رک. دارمستتر، ۱۳۵۴: ۱۷-۳۳).

با توجه به این واقعیات تاریخی، بعضی احتمال داده‌اند که خاندان سام و زال و رستم مذکور در شاهنامه فردوسی؛ در واقع همان سکا‌های سکنی‌گزیده در جنوب شرقی فلات ایران هستند که در زمان مهرداد دوم (بین سال‌های ۱۲۳ و ۸۷ ق.م) از فرغانه کنونی به ایالت "زرنگا"

کشفیات باستان‌شناسی از ایشان به دست آمده است. اینکه چگونه این بیابان‌گردان در عین حال زرگران بسیار ماهر و هنرمندی نیز بودند؛ یک معمای حل‌نشده است. برخی می‌گویند که سکاها هنر و صنعت خود را از یونانیان فرا می‌گرفتند و به اعتقاد گروهی دیگر یونانی‌ها از سکاها این هنر را آموخته‌اند (رک. Rolle, 1989:53) البته باید توجه داشت که سکاها آثار هنری خود را به شکل قطعات قابل حمل که مقتضی زندگی بیابان‌گردی بود؛ خلق می‌کردند. قطعاتی که به کار آراستن اسبها و چادرها و ارابه‌ها و اسلحه نبرد می‌آمد. ماده اولیه این زیورآلات اغلب طلا بود؛ اما از آثار مکشوفه از کورگان‌ها زیورآلاتی از جنس برنز، نقره و آهن و حتی چرم هم پیدا شده است. غالب اشیاء تزئینی که هنرمندان این قوم می‌ساختند؛ پیکره‌هایی به شکل حیوانات و بویژه اسب و گاو بود که ظاهراً ساختن این پیکره‌ها علاوه بر جنبه تزئینی، کاربرد آیینی نیز داشته و افراد این قوم از مجسمه‌های خود الهام گرفته و در نبردها با به‌کارگیری سلاح‌هایی آراسته به پیکره حیوانات، از آنها یاری می‌جستند (رک. Bell, 2000:355) (این امر، یاد آور استفاده فریدون از گرز گاوسر در داستان ضحاک در شاهنامه است. فریدون در این داستان به شیوه‌ای مشابه، پیکره گاو برمایه را در ساخت گرز خویش به کار می‌گیرد و با استفاده از آن ضحاک ماردوش را شکست می‌دهد:

نگاری نگارید بر خاک پیش
بر آن دست بردند آهنگران
به پیش جهان‌جوی بردند گرز
همیدون به سان سر گاو میش
چو شد ساخته کار گرز گران
فروزان به کردار خورشید برز

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۱/۶۶/۲۶۳)

اولین اکتشافاتی که منجر به یافتن آثار فرهنگ و تمدن سکایی در جنوب روسیه گردید، مربوط به قرن نوزدهم در عصر پترکبیر و کاترین است که اکثر این آثار، هم‌اکنون در موزه هرملیتاژ در سن‌پترزبورگ نگهداری می‌شود. در کاوش‌های باستان‌شناسی مربوط به سال ۱۸۶۵ م. در سبیری، محققان به گورهایی باستانی مربوط به سکاها برخوردند که در آنها بسیاری از اشیای مربوط به سکاها که در زیر یخ بخوبی حفظ شده بودند، به دست

سیستان و هرات و قندهار و پنجاب پیدا شده است؛ از جمله مستندات است که احتمال اخیر را تقویت می‌کند. (رک. Shahbazi, 1993:155-163) هرچند یکسان‌نگاری شخصیت تاریخی گندفر و رستم از سوی محققان دیگر به دلایل متعدد و مفصل رد شده است (رک. سرکاراتی، ۲۷:۱۳۷۸-۵۰) و بنابراین «نمی‌توان پیوند میان گندفر و خاندان رستم یا خود رستم را قطعی فرض کرد؛ اما باب بحث درباره نظریه مارکوارت تا پیدا شدن مدارک و شواهد تازه همچنان مفتوح می‌ماند» (خطیبی، ۱۳۲:۱۳۷۸).

زبان سکایی

خوشبختانه اسناد معتبری از زبان و خط قوم سکایی به دست آمده که اطلاعات مهمی درباره این قوم به دست می‌دهد: «اقوام سکایی به چندین گویش و لهجه مرتبط به هم تکلم می‌کردند. اسناد سکایی مکشوفه از ناحیه "ختن" نسبت به دیگر آثار این زبان قابل توجه است و به دلیل تمایزات ویژه زبانی، اصطلاحاً به نام "سکایی-ختنی" شهرت دارد» (باقری، ۱۳۸۳: ۷۵). تاریخ نگارش این متون میان قرن‌های هفتم تا دهم میلادی است و بخش عمده آن‌ها ترجمه آثار بودایی سنسکریت (به شعر و نثر) است (Yarshater, 2003:614) (و محققانی چون هارولد والتر بیلی ((Harold Walter Bailey (1899-1996 م.) نویسنده کتاب "فرهنگ سکاها در ختن ایران باستان" و رونالد اریک امریک (Roland Eric Emmerick) (1937-2001 م.) صاحب کتاب "مطالعات دستورزبانی سکا" پژوهش‌های متعددی در این باب ارائه کرده‌اند.

آداب و رسوم سکاها و انعکاس آن در شاهنامه فردوسی چنانکه در مقدمه متذکر شدیم؛ بسیاری از آداب و رسوم سکایی در داستان‌های شاهنامه فردوسی دارای موارد مشابهی است که حاکی از منشأیی مشترک برای آنهاست. ذیلاً به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

۱- مال دوستی و علاقه مفراط به طلا و زینت آلات، سکاها مردمی طلا دوست بودند و مقادیر زیادی طلا، لباس زربفت و یراق زرین، جواهرات و ظروف طلایی در

به روایت شاهنامه، مال دوستی رستم به اندازه‌ای است که زمینه مرگ او به دست شغاد را فراهم می‌نماید. شاه کابل که باج‌گزار رستم بود؛ پس از آنکه شغاد را به دامادی خویش برگزید، متوقع بود که رستم باج و خراج کابل را ببخشد؛ اما برخلاف تصوّر او باجگیران رستم، مالیات کابل را تمام و کمال ستاندند و شغاد را به خون برادر تشنه ساختند:

چنان بد که هر سال یک چرم گاو
در اندیشه مهتر کابلی
نگیرد ز کار درم نیز یاد
چو هنگام باژ آمد آن بستند
دژم شد ز کار برادر شغاد
چنین گفت با شاه کابل نهان
برادر که او را زمن شرم نیست
چه مهتر برادر چه بیگانه‌ای
بسازیم و او را به دام آوریم
ز کابل همی خواستی باج و ساو
چنان بد کزو رستم زابلی
از آن پس که داماد او شد شغاد
همه کابلستان به هم برزدند
نکرد آن سخن پیش کس نیز یاد
که من سیر گشتم ز کار جهان
مرا سوی او راه آزم نیست
چه فرزانه مردی چه دیوانه‌ای به گیتی
بدین کار نام آوریم

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۶/۵۸-۶۶)

۲- تنقّر حیرت انگیز نسبت به دشمنان

به نوشته هروودوت، اعتقاد قوم اسکیت بر این بوده است که از تمام ملل بهترند و نژاد برتری دارند؛ لذا از دشمنان خود بی نهایت متنفر بودند و اغلب زمانی که دشمنی را می‌کشند، خون او را می‌آشامیدند (رک. Hartog, 168: 2009). ازین رسم هولناک در شاهنامه فردوسی نیز نشانه‌ای در پایان نبرد میان گودرز و پیران وجود دارد:

چو گودرز دیدش چنان مرده، خوار
فرورد پنگال و خون برگرفت
به خاک و به خون بر طپیده
به زار بخورد و بیالود روی، ای شگفت!
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۵/۲۰۳-۲۰۲۸-۲۰۲۹)

آمد. علاوه بر این در کنار بقایای اجساد بزرگان سکایی، بخش‌هایی از لباس‌ها و زیورآلاتشان نیز دیده می‌شد که این موارد نیز بخوبی از دستبرد زمان محفوظ مانده بود (رک. Aufderheide:2003:207). یکی دیگر از مهم‌ترین این کاوش‌ها مربوط به منطقه‌ای واقع در کوهستان آلتای واقع در جنوب سیبری، موسوم به پازیریک (Pazirik) است که در خلال سال‌های ۱۹۲۵ تا ۱۹۴۷ م. صورت‌گرفت. تحقیقات این باستان‌شناسان، نکات جالبی را درباره شیوه زندگی و بویژه پوشش سکا‌های غربی آشکار کرد. بر این اساس دانشمندان دریافتند که این قوم باستانی، لباس‌های خود را با تزیینات شاد می‌آراستند و به این کار علاقه بسیار داشتند. همه لباس‌های بافته شده در پازیریک بر اثر وفور تزیینات خود بیننده را به شگفتی وامی‌دارد. چند ظرف بسیار عالی زرین از گورهای غنی و پر از اشیای یافت شده که دارای جزییاتی است که لباس و آداب سکا‌ها و همچنین چگونگی ظاهر آنها را آشکار می‌سازد (رک. بهزادی، ۱۳۸۳: ۱۰۸-۱۰۷).

در دهه اخیر، در سال ۲۰۰۱ م. نیز در جمهوری تووا در سیبری مجدداً کاوش‌هایی توسط باستان‌شناسان آلمانی صورت پذیرفت که طی آن حدود ۵۰۰۰ قطعه هنری و زینت‌آلات متعلق به سکا‌ها به دست آمد که نشان از ارتباط تنگاتنگ این قوم با یونانیان داشت (رک. Tsetschlade, 2002:205).

علاقه وافر سکا‌ها به طلا و جواهرات در شاهنامه، در قالب علاقه وافر رستم به این فلز گرانبها متجلی شده است؛ چنانکه در مواضع متعددی از شاهنامه، این مطلب به کنایه یا تصریح، مورد تأکید قرار گرفته است که ذیلاً نمونه‌هایی در این باب درج می‌شود:

همان رستم از گنج آراسته

نخواهد شدن سیر و از خواسته

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۳/۶۵-۹۹۴)

و نیز:

مرا گفت رستم ز بس خواسته

به زاول نشسته‌ست و گشته‌ست مست

هم از کشور و گنج آراسته

نگیرد کس از مست چیزی به دست

(همان، ۱۳۸۲: ۶/۲۳۳-۲۶۳-۲۶۲)

تاریخ هرودوت، این قوم معتقد بودند که پدر اولیه آنها با موجود شگفت انگیزی با خصوصیات ذکر شده برای الهه مذکور، ازدواج کرده است و قوم سکایی فرزندان این آمیزش محسوب می‌شوند (رک. Herodotus, 2009:155-156).

سکاهای غربی (اسکیت‌ها) خدایان متعددی را ستایش می‌کردند و برای هر یک از مظاهر طبیعت معتقد به خدایی جداگانه بودند. نام ایزدان سکایی را چنین نقل کرده‌اند: Papaios (ایزد آسمان)، Tabiti (ایزد آتش)، Api (ایزد زمین)، Goitosyros (ایزد خورشید)، Artimpasa (ایزد باروری)، Thagimasadas (ایزد رودها)؛ که ریشه ایرانی بیش‌تر این نام‌ها شناسایی شده است (رک. ویدنگرن، ۱۳۷۷: ۲۲۹-۲۳۱) همچنین به گفته هرودوت این قوم برای خدایان خود به شیوه خاصی برای قربانی داشتند و هرچند برای عبادت معبد نمی‌ساختند؛ اما برای گورهای مردگان خود نهایت احترام را قائل بودند (رک. Herodotus, 2009:165).

از استرابو دیگر مورخ یونانی نیز نقل کرده‌اند که تیره دیگر سکایی، یعنی ماساژت‌ها، "هلیوس" (خورشید، مهر) را ستایش می‌کردند. (رک. Jacobson, 1995:54) نشانه‌هایی متعددی از توجه خاص آیینی خاندان زال به خورشید در شاهنامه نیز وجود دارد. برای مثال:

شنیدم که دستان جادوپرست
چو خشم آرد از جادوان بگذرد
به هنگام یازد به خورشید دست
برابر نکردم پس این با خرد
(فردوسی، ۱۳۸۲: ۱۳۲۹/۳۰/۶)

۵- جادو و افسونگری
سکاهای به تفأل و گفته‌های فال‌گیران و جادوگران نیز اعتقاد بسیار داشتند (رک. Rolle, 1989:68) و « قائل به تأثیر تعویذ و طلسم بودند. غیبگویان ایشان به وسیله دسته‌هایی از ترکه و با شکافتن لیاف درختان، آینده را پیش‌بینی می‌کردند. محترم‌ترین جادوگران سکایی از میان بعضی خانواده‌های مخصوص برمی‌خاستند» (رایس، ۱۳۷۰: ۸۰) این امر یادآور نسبت جادو و جادوگری و افسونگری است که بارها به زال در شاهنامه نسبت داده شده است. چنانکه در داستان سیاوش، زمانی که سیاوش

۳- عشرت طلبی و خوشگذرانی

ارابه‌های سرپوشیده سکاهای به منزله خانه دائمی آنها بوده است و مردان سکایی که پیوسته به این سو و آن سو می‌تاختند، شب هنگام برای اقامت در آنها باز می‌گشتند. بطور کلی زندگی روزانه افراد سکایی نسبتاً به خوشی می‌گذشت. آنها فربه و تنبل و بذله گو بودند و در شکمبارگی و باده نوشی افراط می‌کردند و در میان یونانیان به این دو صفت شهره بودند. سکاهای در مراسم میگساری، با نوشیدن از یک ظرف، پیمان برادری و دوستی می‌بستند و با خواندن و رقصیدن و نواختن سازهای زهی شبیه عود به تفریح می‌پرداختند (رک. Rolle, ۱۹۸۹:۸).

افراط در میگساری و شکمبارگی را کم و بیش می‌توان در مواضع گوناگون شاهنامه در احوال رستم مشاهده کرد. نمونه بارز این خصلت در داستان رستم و اسفندیار بازگو شده است:

چو بنهاد رستم به خوردن گرفت
یل اسفندیار و گوان یک سره
بفرمود مهتر که جام آورید
بیاورد یک جام می میگسار
به یاد شهنشاه رستم بخورد

بماند اندر آن خوردن اندر شگفت

ز هر سو نهادند پیشش بره
به جای می پخته خام آورید
که کشتی براو بر بکردی گذار!
بر آورد از آن چشمه زرد گرد

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۷۹۱/۲۶۵/۶-۷۹۶)

۴- باورهای دینی

سکاهای عناصر طبیعت را می‌پرستیدند و بزرگ‌ترین مراسم دینی را در باره تابیتی- وستا (tabity-vesta)، الهه بزرگ که مظهر آتش و شاید جانوران بود؛ برپا می‌داشتند. به گفته مورخان یونان باستان پرستش او بویژه در سواحل قفقاز متداول بوده است. در آثار هنری سکایی، او را گاهی بصورت موجودی نیمه زن، نیمه مار و گاهی ایستاده و یا نشسته در میان حیوانات مقدس خود؛ یعنی زاغ و سگ ویا در حال گفتگو با رئیس قبیله‌ای نشان می‌دادند (رک. رایس، ۱۳۷۰: ۸۱). در ادامه در بخش ارتباط میان روایات سکایی با اساطیر شاهنامه، خواهیم دید که به استناد

مقبره عمومی پادشاهان به خاک می‌سپردند. معمولاً همراه شاه متوفی یکی از زنان غیرعقدی او و دیگر خدمه مانند آشپز، غلامان و نامه‌رسان او را همراه با اسب و جواهرات وی بصورت ایستاده و آماده به خدمت، به خاک می‌سپردند و نیز درون مقبره‌ها را با مشک و عنبر معطر می‌کردند و طلسم‌های متعددی، همچون سم اسبان در مقبره به کار می‌بردند. البته همه این تجملات مدتی پس از آنکه تشییع‌کنندگان محل را ترک می‌گفتند؛ مورد دستبرد دزدان قرار می‌گرفت؛ بویژه طلاهای موجود در آنها به غارت می‌رفت (رک. Herodotus, 2009: 375).

از مراسم تدفین مردگان در شاهنامه، می‌توان مواردی مشابه رسوم سکایی در این باب مشاهده‌هایی دید. در داستان سهراب، زمانی که رستم برای دفن فرزندش، دخمه‌ای مهیا می‌کند، با آنکه علی‌الرسم باید آن را با طلا و مشک بیاراید؛ با این استدلال که این تجملات پس از ترک محل، به غارت می‌رود؛ تنها به آراستن آن با سم اسب، اکتفای نماید (رک. خالقی مطلق، ۱۳۸۱: ۲۵-۲۷)

همی گفت اگر دخمه زرین کنم
چو من رفته باشم نماند به جای
یکی دخمه ردش ز سم ستور
زمشک سیه گردش آیین کنم
وگر نه مرا خود جزین نیست رای
جهانی ز زاری همی گشت کور

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۲ / ۲۴۹ / ۵۲-۱۰۵۰)

در مراسم تدفین رستم در شاهنامه نیز موارد مشابهی با آیین‌های سکاها در این باب وجود دارد:

به باغ اندرون دخمه‌ای ساختند
برابر نهادند زرین دو تخت
در دخمه بستند و گشتند باز

همان رخس را بر در دخمه جای
سرش را به ابر اندر افراختند
بدان خوابگه شد گو نیکبخت...
شد آن نامور شیر گردن فراز...

(همان، ۲۷۷/۳۳۷/۶-۲۶۹)

بکردند گوری چو اسپه به پای
(همان، حاشیه)

از آزمون دشوار گذر از آتش، جان سالم به درمی‌برد و سودابه رسوا می‌شود؛ سودابه بدین‌گونه بر بی‌گناهی خود اصرار می‌ورزد و جادوی زال را عامل نجات سیاوش قلمداد می‌کند:

سیاوش سخن راست گوید همی

همه جادوی زال کرد اندرین

دل شاه از غم بشوید همی

نخواهم که داری دل از من به کین

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۳ / ۳۷ / ۵۳۹-۵۴۰)

به همین سان، اسفندیار در آخرین رویارویی با رستم، زمانی که رستم ورخش را که در روز قبل از شدت جراحات، امیدی به زندگیشان نبود، سرزنده و آماده نبرد می‌یابد؛ متحیر می‌شود و این امر را به جادوی زال منسوب می‌کند و نجات رستم از مرگ را هم نتیجه سحر زال برمی‌شمارد:

زنیرنگ زالی بدین سان درست

وگر نه که پایت همی گور جست

(همان، ۱۳۳۸/۳۰۱/۶)

حتی فردوسی نیز هنگام روایت شیوه فراخوانی سیمرغ به دست زال، از او با عنوان "فسونگر" یاد می‌کند:

از ایوان سه مجمر پر آتش ببرد فسونگر چو بر تیغ بالا
رسید

زمجمر یکی آتشی برفروخت

برفتند با او سه هشیار وگرد

ز دیبا یکی پر بیرون کشید

به بالای آن پر لختی بسوخت

(همان، ۲۹۴ / ۴۱-۱۲۳۹)

۶- آیین خاکسپاری مردگان

چنانکه در مقدمه اشاره کردیم؛ کورگان‌ها (مقبره‌های بزرگان سکایی) یکی از مهم‌ترین منابع تحقیق در باب این قوم باستانی است. سکاها همچون سایر اقوام، آیین خاصی برای دفن مردگان؛ بویژه شاهان و بزرگان داشته‌اند و از آنجا که به ساخت معبد بی‌اعتنا بودند؛ به جای آن در ساختن کورگان‌های باشکوه نهایت تکلف را به کار می‌بستند. در مراسم تدفین پادشاه متوفی رسم بر این بود که ابتدا شکم او را شکافته و پس از تخلیه امعاء و احشاء، درون شکم را با ادویه و کندر پر می‌کردند؛ سپس بدن او را مومیایی کرده و در اطراف کشور می‌گرداندند و آنگاه در

متمادی؛ و در عین التزام به حمایت بی‌قید و شرط از ایرانیان در مقابل هجوم دشمنان، در ناحیه سیستان، که در شاهنامه همواره از آن با کلمات مترادف "زابل و کابل" هم یاد شده؛ برای خود استقلال تام قائل بوده است و همواره پس از به پایان بردن هر جنگی، برخلاف سایر پهلوانان و فرماندهان ایرانی، همچون گیو و گودرز و طوس، به سرزمین خویش، بازگشت نموده و فرمانروایی را از سر می‌گرفته است. پس طبیعی است که دشمنانی چون افراسیاب و شاه هاموران و سرداران آنها، رستم را با عنوان "سگری" خطاب کنند. یعنی پهلوانی سیستانی که در گرماگرم نبردها به یاری ایرانیان می‌شتابد و لذا از سپاه اصلی ایران متمایز است. در داستان رزم کاووس با شاه هاموران، زمانی که افراسیاب با سپاهیان ایرانی به فرماندهی رستم مواجه می‌شود؛ بدین گونه رستم را از سایر پهلوانان متمایز می‌کند:

سپهدار چون کار زان گونه دید

به آواز گفت ای دلیران من!

شما را ز بهر چنین روزگار

بکوشید و هم‌پشت جنگ آورید

یلان را به ژوپین و خنجر زنید

همان سگری رستمشیردل

بود کز دلیری به بند آورید

بی‌آتش بجوشید همچون نبید

گزیده یلان، نره شیران من!

همی پرورانیدم اندر کنار

جهان‌رابه کاووس تنگ آورید

دلیرانشان سر به سر بگفتید

که از شیر بستد به شمشیر دل

سرش را به دام گزند آورید

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۲/ ۱۴۹- ۱۴۸/ ۳۴۲-۳۴۶)

همچنین در داستان کاموس کشانی، رستم سگری است که به یاری ایرانیان آمده است: همانا که آن سگری جنگجوی پیاده بدین رزمگاه آمده‌ست که چندین همی برشمردی ازوی به یاری ایران سپاه آمده‌ست (همان، ۱۳۳۸ / ۱۹۹/ ۲- ۱۳۳۷)

مشخصات دخمه‌ای که فردوسی برای دفن رستم بیان می‌کند به دخمه سکاها شباهت زیادی دارد. بویژه آنکه در جلوی دخمه نیز گوری برای خاکسپاری رخس حفر و جسد حیوان را ایستاده در گور دفن می‌کنند. این گونه خاکسپاری و دفن اسب پهلوان در کنار وی بصورت ایستاده و منتظر سوار خویش، چنانکه قبلاً بدان اشاره شد، از جمله رسوم سکایی بوده است (رک. بهار، ۱۳۷۳: ۱۱۲-۱۱۴ و ۱۲۷).

اصطلاح "سگری" در شاهنامه فردوسی

باید دانست که در شاهنامه، علی‌رغم آنکه بارها از سرزمین سیستان و حوزه فرمانروایی رستم؛ یعنی زابل و کابل یاد شده است؛ لفظ "سکا" و "سگستان" و نیز معرب آن، یعنی "سجستان" به کار نرفته‌است؛ اما رستم و فرزندان او در شاهنامه بارها از سوی دشمنان با واژه ظاهراً تحقیرآمیز "سگری" مورد خطاب قرار گرفته‌اند. این واژه که تنها نشانه لفظی حاکی از پیوند رستم با سکاها است، ۱۳ بار در شاهنامه به کار رفته و در اکثر موارد در حکم توهین و تحقیر رستم و یا فرزندان او از سوی دشمنان بوده است. البته معنای نه‌چندان مثبت "سگری" را در متون ادبی دیگر نیز می‌توان ملاحظه کرد؛ برای مثال در کتاب چهارمقاله در توصیف ابتدای حال فرخی سیستانی که ظاهری آشفته و نابسامان داشت؛ واژه "سگری"، بار معنایی مشابهی دارد: «خواجه عمید اسعد مردی فاضل بود و شاعر دوست، شعر فرخی را شعری دید تر و عذب، خوش و استادانه، فرخی را سگری دید بی‌اندام، جبّهای پیش و پس چاک پوشیده، دستاری بزرگ سگری وار در سر و پای و کفش بس ناخوش و شعری در آسمان هفتم. هیچ باور نکرد که این شعر آن سگری را شاید بود» (نظامی عروضی، ۱۳۷۵: ۵۹).

تنها نشانی که از واژه "سگری" در جغرافیای امروز ایران دیده می‌شود، نام شهری است در بخش کوهپایه شهرستان اصفهان، که دشت مجاور آن نیز امروزه مسمی به همین نام است؛ اما در منابع جغرافیای تاریخی از وجه تسمیه این منطقه سخنی نرفته است.

آنچه که از محتوای داستان‌های رستم و خاندان زال در ذهن متبادر می‌شود، آن است که رستم در عین وفاداری و تبعیت از حکومت‌های مرکزی ایران در طی سالهای

چنین گفت کآری گو برمنش
 نفرمود ما را یل اسفندیار
 سواری بد اسپافکن و نامدار
 سرافراز و جنگاور و شادکام
 زبان را به دشنام بگشاد خوار
 به فرمان شاهان کند بدکنش
 چنین با سگان ساختن کارزار
 (همان، ۲۸۲/۶-۱۰۶۵-۱۰۶۱)

بهمن، پسر مهتر اسفندیار هم به همین سان، بر تقابل
 سگزیان و ایرانیان تأکید می کند:
 چو بهممن برادرش را کشته دید
 بیامد دوان نزد اسفندیار
 بدو گفت کای نره شیر ژیان
 دو پور تو نوش آذر و مهرنوش

زمین زیر او چون گل آغشته دید
 به جایی که بود آتش کارزار
 سپاهی به جنگ آمد از سگزیان
 به خواری به سگزی سپردند هوش
 (همان، ۲۸۴/۶-۱۰۹۴-۱۰۹۱)

و سرانجام از شخص اسفندیار باید یاد کرد که تا آخرین
 لحظه نبرد، لفظ سگزی را برای القای تقابل هرچه بیشتر،
 خطاب به رستم به کار می برد:
 خروشید چون روی رستم بدید
 فراموش کردی توسگزی مگر
 که نام تو باد از جهان ناپدید
 کمان و بر مرد پرخاشخسر
 (همان، ۳۰۱/۶-۱۳۳۸-۱۳۳۷)

ونیز:
 چو خودکامه جنگی بدید آن درنگ
 بدو گفت کای سگزی بدگمان
 ببینی کنون تیر گشتاسپی
 که رستم همی دیر شد سوی جنگ
 نشد سیر جانت ز تیر و کمان
 دل شیر و پیکان لهراسپی
 (همان، ۳۰۴/۶-۱۳۸۵-۱۳۸۳)

دشمنانی چون شنگل و گهار گهانی از واژه سگزی برای
 تحقیر رستم استفاده می کنند:
 گهار گهانی بدان جایگاه
 برآشفت چون ترگ رستم بدید
 بدو گفت من کین ترکان چین
 گوی شیرفش با درفش سیاه
 خروشی چو شیر ژیان برکشید
 بخوادم ز سگزی برین دشت کین
 (همان، ۲۴۸/۴-۵۹۸-۵۹۶)

بغریدش نگل ز پیش سپاه
 بگوئید کان مرد سگزی کجاست
 منم گفت گرد اوژن رزم خواه
 یکی کرد خواهم براو نیزه راست
 (همان، ۲۴۴/۴-۲۴۳-۵۲۷-۵۲۶)

و شخص رستم نیز ازین که او را سگزی بخوانند، متنفر
 است و اینگونه واکنش نشان می دهد:
 بر شنگل آمد به آواز گفت
 مرا نام رستم کند زال زر
 نگه کن که سگزی کنون مرگ توست

که ای بدنژاد فرومایه جفت!
 توسگزی چرا خوانی ای بدگهر!
 کفن بیگمان جوشن وترگ توست
 (همان، ۲۴۴/۴-۵۳۶-۵۳۴)

تقابل بین سکاها سیستان با ایرانیان در داستان نبرد
 رستم و اسفندیار نمود بیشتری دارد. در این ماجرا
 اسفندیار، قصد دارد که با اسارت رستم بساط حکومت او
 را از سیستان برچیند؛ لذا مرتباً او و فرزندانش، با سگزی
 خواندن رستم و خاندان او، در صدد القای جدایی
 سیستانیان از ایرانیان هستند. نوش آذر فرزند کهر
 اسفندیار با "سگ" و "سگزی" خطاب کردن زواره،
 برادر رستم، آتش جنگ را بر می افروزد:
 برآشفت ازان پور اسفندیار
 جوانی که نوش آذرش بود نام
 برآشفت با سگزی آن نامدار

تفوق یافت و پادشاه آن سامان گردید. برادرانش نیز هر یک در دو سوی این ناحیه برای خود امارتی تشکیل دادند (رک. Herodotus, 2009: 155-156) چنانکه متذکر شدیم؛ در این اسطوره‌ها می‌توان شباهت‌هایی چند با داستان‌های شاهنامه تشخیص داد. در بخش اول داستان، نحوه مزاجت هراکلس با موجود شگفت‌انگیز درون غار، یادآور داستان آشنایی رستم با تهمینه، مادر سهراب است. همچنین در هردو داستان، قهرمان در جستجوی اسب گمشده خود هستند و به پیشنهاد ازدواج به شرط یافتن اسب خود پاسخ می‌دهند و در هنگام جدا شدن از معشوق، جواهراتی را برای نشاندار بودن فرزند حاصل از مزاجت، به او می‌دهند. خالقی مطلق، ضمن مقاله مفصلی در باب منشاء داستان رستم و سهراب که در آن از دیدگاه ادبیات تطبیقی، به موضوع نبرد پدر و پسر در روایات حماسی و افسانه‌های اقوام جهان پرداخته است با نقل و مقایسه روایات آلمانی، ایرلندی، روسی و روایت فردوسی از این داستان و تذکر اختلافات متعدد آنها با هم، ارتباط این چهار روایت را از دیدگاه‌های مختلف مورد تحقیق قرار داده و در نهایت به این نتیجه رسیده است که اصل هر چهار داستان، یک «افسانه گردنده» است که از محلی به محل دیگر رفته است. نتیجه نهایی پژوهش ایشان نیز حاکی از آن است که منشاء اصلی داستان رستم و سهراب در شاهنامه فردوسی، اسطوره‌ای است که هرودوت در باب منشا قوم سکا بیان کرده است (رک. خالقی مطلق، ۱۳۸۸: ۷۴-۶۲).

از سوی دیگر تقسیم سرزمین میان سه فرزند پهلوان سکایی نیز یاد آور عملکرد فریدون در تقسیم جهان بین سه فرزند خود، سلم و تور و ایرج در شاهنامه فردوسی است:

نهفته چو بیرون کشید از نهان
یکی روم و خاور دگر ترک و چین
نخستین به سلم اندرون بنگرید
دگر تور را داد توران زمین
ازیشان چو نوبت به ایرج رسید
به سه بخش کرد آفریدون جهان
سیم دشت گردان و ایران زمین
همه روم و خاور مر اورا سزید...
ورا کرد سالار ترکان و چین...

ارتباط بین روایات سکایی و شاهنامه فردوسی به گفته هرودوت سکاها براین باور بودند که پهلوانی شکست ناپذیر به نام هراکلس (قابل مقایسه با رستم داستان)، جد اعلای همه سکاها است. به روایت اسطوره، هراکلس ملبس به پوششی از پوست شیر (قابل مقایسه با ببر بیان در شاهنامه) با گله‌ای از اسبان خود (قابل مقایسه با رخس در شاهنامه) در حوالی دریای سیاه می‌تاخت که به منطقه‌ای که بعداً به نام فرزندش، سیتیا (Scythia) خوانده شد، رسید. با شروع طوفانی مهیب، هراکلس گله اسبان خود را گم کرد و در خوابی عمیق فرورفت. چون از خواب برخاست؛ در جستجوی اسبان خود بر آمد تا اینکه در بیشه‌زاری به غاری مهیب وارد شد که در آن به موجودی شگفت‌انگیز، نیمه زن-نیمه مار، (قابل مقایسه با تهمینه در داستان سهراب) برخورد و چون سراغ اسبان خود را از او که فرمانروای آن سرزمین می‌خواند، گرفت، پاسخ شنید که شرط پس دادن اسب‌ها مزاجت با اوست. هراکلس به این شرط تن درداد و بزودی از وی صاحب سه پسر شد و پس از چندی که قصد عزیمت از آن دیار را داشت، کمان و کمر بند و جام طلای خود را به وی سپرد و گفت هریک از فرزندانم که توانایی به زه کردن کمان مرا داشته باشد، کمر بند و جام طلایم از آن اوست و جانشین من محسوب می‌شود. به روایت اسطوره، کوچکترین پسر یعنی سیتیس (Scythes) از پس این کار برآمد، و آن سرزمین را به نام خود "سیتیا" نامید و برادرانش در پی فتح سرزمین‌های دیگر به اقصای عالم روان شدند. سوی این داستان که با ماجرای ملاقات رستم شاهنامه با تهمینه در سرزمین سمگان شباهت‌های چشمگیری دارد؛ هرودت اسطوره‌ای دیگر نیز از منشا سکاها به دست داده که خلاصه آن از قرار ذیل است: سرزمینی که بعدها "سیتیا" نام گرفت، خالی از سکنه بود تا اینکه تارگیتاوس (Targitau) (زنی که زاده زئوس و دختر خدای رود بود، بر این سرزمین وارد شد و سه پسر به دنیا آورد. پسرانش روزی بر روی زمین یک گاو آهن و یوغ و تبر و جام یافتند که جنس همگی این اشیا از طلا بود و چون خواستند که این اشیا را از روی زمین بردارند؛ تنها کوچکترین پسر موسوم به کولاکرائیس (Colaxais) موفق بدین کار شد. لذا بر دوبرادرش یعنی آگاتریسوس (Agathrysus) و گلونوس (Gelonous)

یافته‌های باستان‌شناسان و یا نوشته‌های نویسندگان قرون نخستین اسلامی، مانند ابوریحان بیرونی است. همچنین به اعتقاد محققان، برخی از آیین‌های ایرانی مانند سوگ سیاوش (یا سووشون)، ریشه در آیین‌های سرزمین سغد دارد (رک. قریب، ۱۳۸۶: ۳۱).

سغد در روزگار هخامنشیان بخشی از شاهنشاهی ایران به‌شمار می‌رفت و در زمان اشکانیان نیز این سرزمین بخشی از ایران ماند. پدید آمدن راه ابریشم در این زمان اثر بسیاری بر رونق و شکوفایی این سرزمین داشت. این رونق در روزگار ساسانیان نیز همراه بود و حتی بر میزان آن افزوده نیز شد. پیشه پردرآمد مردم سغد در بیشتر ادوار تاریخی پیشگفته، بازرگانی بوده‌است. بخش قابل توجهی از مردمان سغد در زمان ساسانیان به آیین مانی گرویدند. علاوه بر آیین مانی ادیان ترسایی و بودایی و البته کیش زرتشتی نیز در میان مردم آن سامان رواج داشت؛ چنانکه از این روزگار سروده‌هایی از اوستا به زبان سغدی به جای مانده‌است. (رک. Frye, 1996 ۲۴۷-۲۴۹)؛

Sundermann et al, 2009: xix ویژگی‌هایی که در باب سغد و تاریخ و فرهنگ آن برشمرده‌ایم حاکی از این واقعیت است که این تمدن غنی نقطه برخورد فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلفی بوده و جایگاه راهبردی این سامان بخوبی توانسته است، به عنوان انتقال دهنده میراث فرهنگی اقوام گوناگون به یکدیگر، یاری رساند (رک. Whitfield, 2004:14 نمونه آشکار این وساطت مهم فرهنگی، انتقال حماسه‌های قوم سکایی به حماسه ملی ایران است که حدود یک‌صد سال پیش در کاوش‌های باستان‌شناسی منطقه، اسناد آن توسط محققان کشف و منتشر گردید. توضیح آنکه در سال ۱۹۰۰م. هنگام مرمت یکی از غارهای باستانی شهر "توتن‌هوانگ" در ایالت "کانسوی" چین، کتابخانه‌ای کشف شد که نزدیک به نه قرن بسته و دست‌نخورده باقی مانده بود. از این کتابخانه اسنادی به زبان سغدی به دست آمد که حاوی قسمتی از

مر او را پدر شاه ایران گزید

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۱/ ۱۷۸-۱۸۷)

به همین ترتیب، نامیده شدن سرزمین‌های تحت حکومت فرزندان هراکلس، به نام ایشان یادآور تسمیه سرزمین‌های ایران و توران به نام تور و ایرج فرزندان فریدون است. به باور بسیاری از محققان، همه این روایات را می‌توان انعکاس افسانه‌وار واقعه تاریخی سه شاخه شدن قوم سکا در هنگام مهاجرت به شرق و غرب و جنوب آسیا قلمداد نمود. صفا در این باب چنین می‌نویسد: «...داستان تقسیم یک شاهنشاهی بزرگ میان سه پسر که پسر کوچک‌تر، کشور اصلی را صاحب شده باشد، از ایام بسیار کهن میان ایرانیان شمالی وجود داشت و این داستان را ایرانیان از ادوار قدیم‌تری به خاطر داشته و از میان هند و اروپاییان به کشور خود آورده بودند». افسانه‌ای که براساس آن نخستین فرمانروای سکایی «... ممالک خود را میان سه پسر خود تقسیم کرد و قسمت اصلی را به کهن‌ترین آنان داد. این افسانه اگر هم اصلاً میان هندو اروپاییان نبود و از آن‌ها به سکاها و ایرانیان نرسید، لاقلاً در یک روزگار از قوم سکا به ایرانیان شمال شرق رسیده و آنگاه به شکل داستان تقسیم ممالک فریدون میان سه پسر خود، سلم و تور و ایرج در آمده و صورت تازه‌ای یافته است» (صفا، ۱۳۸۴: ۴۷۱-۴۶۹).

سرزمین سغد، واسطه روایات سکایی

وساطت مردمان ساکن در سرزمین سغد در انتقال روایات سکایی به حماسه ملی ایران نیز قابل توجه و بررسی است. سغد یا سغدیانا سرزمینی باستانی بوده است که شامل تاجیکستان و بخش شرقی ازبکستان امروزی، میان کوه‌های تیان‌شان و رود آمودریا می‌باشد. مردم این سرزمین که به زبان سغدی (یکی از زبان‌های ایرانی میانه) سخن می‌گفتند؛ همسایه اقوام ایرانی‌تبار سکایی، خوارزمی و بلخی به شمار می‌رفتند و نیاکان مردم تاجیکستان امروز محسوب می‌شوند. سغدیان از هزاره دوم پیش از میلاد در نواحی یاد شده سکونت داشتند و در هزاره یکم پیش از میلاد دارای تشکیلات حکومتی و فرهنگ و تمدنی درخشان بودند. البته در سده‌های بعد، حکومت سغدیان با تازش عرب‌ها و ترکان از میان رفت و آنچه از تاریخ پیش از اسلام این سرزمین در دست است؛ غالباً ماخوذ از

رستم در روایات سکایی داشته باشد. (رک. قریب، ۱۳۸۶: ۱۷۷)؛ چرا که مواضع متعددی ازین داستان با رسوم سکایی و نیز داستان‌های شاهنامه قابل تطبیق است. نبرد رستم با جماعت دیوان، تداعی کننده جنگ‌های رستم با دیوان مازندران در شاهنامه است؛ همچنین شیوه نبرد او که مبتنی بر روش فریبنده جنگ و گریز در هنگام مواجهه با دشمنان است؛ دقیقاً با آیین نبرد سکاها که مبتنی بر جنگ و گریز و فریب طرف مقابل بوده است؛ مطابقت دارد و سرانجام رایزنی رستم با رخس و نقش تعیین‌کننده این اسب در نبرد با دیوان، دقیقاً یادآور جایگاه مهم اسب در میان اقوام سکایی است. چنانکه پیشتر اشاره شد شیوه زندگی سکاها مبتنی بر بیابانگردی و تاخت‌وتاز مداوم بوده و اسب جزء لاینفک از زندگی این قوم به شمار می‌رفته است.

آنها جزء نخستین اقوامی بودند که به رام کردن و پرورش این حیوان پرداختند و آیین نبرد؛ بویژه تیراندازی و کمان‌داری بر روی اسب نیز از ابتکارات این قوم به

شمار می‌رود (رک. Ebrey et al: 2009:5).

در داستان‌های شاهنامه نیز پیروزی‌های رستم وابسته به فراست و قدرت رخس است و مرگ او زمانی فرامی‌رسد که بی‌اعتنا به رخس، پای در گودال مرگ می‌نهد:

همی رخس از آن خاک می‌یافت بوی

همی جست و ترسان شد از بوی خاک

بزد گام رخس تگاور به راه

دل رستم از رخس شد پر زخشم

تن خویش را کرد چون گرد گوی

زمین را به نعلش همی کرد چاک

چنین تا بیامد میان دو چاه

زمانش خرد را بیوشید چشم

(فردوسی، ۱۳۸۲: ۱۳۳۰/۶-۱۶۰/۳۳۰-۱۶۲)

کشف این سند به زبان سغدی، بروشنی حکایت از رواج داستان‌های حماسی سکایی در سرزمین سغد دارد. البته این نکته نیز قابل تذکر است که به اعتقاد برخی محققان، ساکنان سغد، خود تباری سکایی داشته‌اند و حتی برخی لفظ "سغد" را تغییر شکل‌یافته‌ای از لفظ "سکا"

حماسه‌های سکایی فراموش شده در گذر زمان بود. از جمله این اسناد، قطعه کوتاهی با موضوع جنگ رستم، پهلوان سکایی با دیوان است که دقت نظر در همین بخش ناقص و کوتاه اما بسیار مهم از اصل از میان رفته داستان که قسمت‌هایی از آن ذیلاً نقل خواهد شد، می‌تواند حکایتگر مسیر انتقال داستان‌های حماسی سکایی؛ بویژه داستان‌های مربوط به رستم و تحولات صورت گرفته در مضمون آنها در جریان این نقل و انتقال باشد: «...دیوان همان دم به شهر گریختند. رستم همچنان به دنبال آنان تا دروازه شهر رفت. بسیاری از پایمال شدن مردند. یک هزار تن با زحمت توانستند به شهر در آیند. دروازه‌ها را بستند. رستم با نیکنامی بزرگ برگشت... دیوان در انجمن به شوری ایستادند و به یکدیگر چنین گفتند: بزرگ زشتی بود و بزرگ شرمساری از طرف ما که از یک‌تنه سوار

چنین به شهر پناه بریم. چرا نجنگیم؟ یا همگی بمیریم و نابود شویم و یا کین خدایان خواهیم... با شتاب فراوان دروازه شهر گشودند...و به جستجوی رستم دلاور رهسپار شدند. آنگاه آمد رخس تیزهوش و رستم را بیدار کرد. رستم از خواب برخاست. درحال، جامه پوست پلنگ پوشید. به سوی دیوان شتافت. چون رستم از دور سپاه دیوان را دید به رخس چنین گفت: بیا ای سرور کم‌کم بگریزیم. کاری کنیم که دیوان را به سوی جنگل بکشانیم. رخس پسندید. همان‌دم رستم به عقب باز گشت. وقتی دیوها چنین دیدند، فوراً هم سپاه سواره و هم پیاده به پیش تاختند... و از پی رستم روان شدند در آن هنگام رستم بازگشت و بر دیوان حمله برد؛ چون شیر دژم برنجیر...» (قریب، ۱۳۵۶: ۴۹-۴۸). به اعتقاد محققان این متن می‌تواند قرینه دیگری بر ریشه داشتن داستان‌های

۱- این واژه روسی و مأخوذ از ترکی مغولی، به معنی "مقبره تپه‌ای" است. املای انگلیسی آن، Kurgan و املای روسی آن، курган است (رک. Ara, 2008: 258)

۲- هوم نام نوعی نوشیدنی تخدیر کننده است که از گیاهی به همین نام به دست می آمده است (رک. دوستخواه، ۱۳۸۶: بخش یادداشت‌ها).

۳- البته معانی دیگری برای ترکیب "سم ستور" در شروح شاهنامه آمده است؛ که در آن صورت، آراستن مدفن سهراب با سم اسب، وجهی نخواهد داشت. مؤلف واژه‌نامک ذیل مدخل "سم" در این باب چنین آورده است: «سم با پیش اول؛ خانه‌هایی باشد زیر زمین کنده، فردوسی گوید: بیابان سراسر همه کنده سم / همان روغن گاو در سم به خم... جایی را گویند که در زمین یا در کوه بکنند و چنان سازند که درون آن توان استادن و خفتن» و در توضیح ابیات مورد بحث می‌نویسد: «یعنی رستم به خود می‌گفت اگر دخمه زرنی بسازم، ساییده می‌شود و از بین می‌رود. پس دخمه‌ای مانند خانه یا آغل ستور ساخت. شگفت‌آور است که بنداری اصفهانی ترجمه این مصراع را "یکی دخمه کردش ز سم ستور" چنین می‌آورد: «دفنوا وبنوا علیه تربته من حوافر الخیل» حوافر جمع حافر به معنی ناخن چهارپایان است. بنداری واژه سم را در این بیت به معنی معروف آن گرفته و بیت را نادرست ترجمه کرده است؛ چون با خرد جور نمی‌آید که رستم بگوید، دخمه زرنی به جای نمی‌ماند و آن وقت دخمه را از ناخن چارپایان بسازد؛ اما همو در ادامه تصریح دارد که: «سم به معنی خانه و سوراخ و سمبه در لغت شاهنامه عبدالقادر و فهرست ولف نیامده. گویا آنها هم سم را در این بیت به معنی ناخن چهارپایان گرفته‌اند» (نوشین، ۱۳۵۳: ۲۲۹؛ یاحقی، ۱۳۶۸: ۱۵۶).

مراجع

۱- آبایف، و. ای. (۱۳۸۰).

«زردشت‌واسکیتی‌ها»، ترجمه حسین مصطفوی‌گرو، نامه فرهنگستان، شماره ۱۷، ص ۲۳۹-۲۴۰.

۲- باقری، مه‌ری. (۱۳۷۶). تاریخ زبان فارسی. تهران: نشر قطره.

۳ (۱۳۸۹) دین‌های ایرانی پیش از اسلام، تهران: نشر قطره

دانسته‌اند (رک. Szemerényi, 1980: 39) بنابراین، می‌توان احتمال داد که داستان‌های قوم سکا همراه با ورود تیره‌هایی از این قوم که در عهد اشکانیان، از ناحیه سغد وارد جنوب شرقی ایران شده و ولایت زرنگ را تصرف کردند؛ با داستان‌های محلی زرنگ در هم آمیخته و از آنجا به تاریخ ملی و اسطوره‌ای ایران راه یافته است.

نتیجه

۱- قوم سکایی در اوان تاریخ مانند دیگر قبایل آریایی به سه شاخه جداگانه تقسیم شدند و هریک از طوایف سه‌گانه قوم سکا، یعنی اسکیت‌ها و ماساژت‌ها و سکاها سیستان و هند، نهایتاً با ساکنان پیشین سرزمین‌های جدید، درآمیختند. اما همه آنها روایات و فرهنگ مشترکی داشتند که بعضاً در داستان‌های حماسی مللی چون چینیان و هندیان و ایرانیان منعکس است. به دیگر سخن، علت اصلی شباهت بسیاری از داستان‌های ملی اقوام پیش‌گفته، آن است که همگی اصلی سکایی دارند.

۲- با در نظر گرفتن اصل مشترک سکایی برای تورانیان و سیستانیان در شاهنامه فردوسی و متمایز کردن تورانیان از ترکان آسیای مرکزی، اشتراکات فرهنگی فراوان میان تورانیان و ایرانیان در شاهنامه فردوسی، مانند استفاده تورانیان از اسامی کاملاً ایرانی، توجیه‌پذیر جلوه می‌کند.

۳- بسیاری از خصایص قومی و ویژگی‌های مختلف قوم سکا و آداب و رسوم ایشان؛ مانند آیین دفن مردگان، دارای موارد مشابهی در شاهنامه فردوسی است. این موارد مشترک، از نشأت گرفتن برخی از روایات ایرانی و سکایی از آبشخوری مشترک، حکایت دارد.

۴- دست‌نوشته‌های اقوامی همچون سغدیان باستان، در انتقال روایات سکایی به دیگر ممالک، نقش واسطه‌ای ایفا کرده است. به احتمال فراوان روایات سکایی، پس از ثبت در متون سغدی، همزمان با ورود طوایفی از این قوم در عهد اشکانیان، از سرزمین سغد به جنوب شرقی ایران، به افواه مردمان سیستان راه یافته و پس از آمیختن با داستان‌های محلی، وارد تاریخ ملی و اسطوره‌ای ایران شده است.

پی‌نوشت‌ها

- ۴- بهار، مهرداد. (۱۳۷۴). جستاری چند در فرهنگ ایران، چ ۲، تهران: فکر روز.
- ۵- بهزادی، رقیه. (۱۳۸۳). قوم‌های کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران، تهران: طهوری.
- ۶- تفضلی، احمد. (۱۳۷۶). تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، تهران: سخن.
- ۷- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۸). گل‌رنج‌های کهن (برگزیده مقالات درباره شاهنامه فردوسی) به کوشش علی دهباشی، تهران: ثالث، ص ۶۲-۷۴.
- ۸- (۱۳۸۱). «یکی دخمه کردش ز سم ستور»، سخن‌های دیرینه (مجموعه مقاله درباره فردوسی و شاهنامه)، به کوشش علی دهباشی، تهران: افکار، ص ۲۵-۳۷.
- ۹- خدادایان، اردشیر. (۱۳۷۸). آریاها و مادها، تهران: به دید.
- ۱۰- خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۷۸). [نقد و بررسی کتاب] «سایه‌های شکار شده» فصلنامه فرهنگستان زبان و ادب فارسی، سال چهارم، شماره دوم، ص ۱۲۲-۱۳۲.
- ۱۱- دارمستترم، ژ. (۱۳۵۴). «وجه مشترک مهابهات و شاهنامه»، ترجمه جلال ستاری، هنر و مردم، شماره ۱۷-۳۳.
- ۱۲- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). لغتنامه، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- ۱۳- دوستخواه، جلیل. (۱۳۸۶). اوستا، کهن‌ترین سروده‌های ایرانیان، ج ۲، تهران: مروارید، چاپ یازدهم.
- ۱۴- دیاکونوف، میخائیل. (۱۳۸۰). تاریخ ایران باستان، تهران: علمی و فرهنگی.
- ۱۵- رامسکوویچ، الکساندر. (۱۳۶۲). «حماسه در ایران باستانی و ایران کنونی»، هزاره فردوسی، شامل سخنرانی‌های جمعی از فضایی ایران و مستشرقین دنیا در کنگره هزاره فردوسی، تهران: دنیای کتاب، ص ۱۹۴-۱۹۸.
- ۱۶- رایس، تامارا تالبوت. (۱۳۷۰). سکاها، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: یزدان.
- ۱۷- رضا، عنایت الله. (۱۳۸۴). ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، تهران: علمی و فرهنگی.
- ۱۸- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۴). تاریخ مردم ایران، تهران: امیر کبیر.
- ۱۹- سرکاراتی، بهمن. (۱۳۷۸). «رستم (یک شخصیت تاریخی یا اسطوره‌ای)» سایه‌های شکار شده، تهران: قطره، ص ۲۷-۵۰.
- ۲۰- سگوند، اردشیر. (۱۳۷۹). «ایل سگوند و پیوند آن با قوم باستانی سکا» کیهان فرهنگی، شماره ۱۶۹، ص ۵۷-۵۸.
- ۲۱- صفا، ذبیح الله. (۱۳۸۴). حماسه‌سرایی در ایران. تهران: امیرکبیر. چاپ هفتم.
- ۲۲- فرای، ریچارد نلسون. (۱۳۷۷). میراث باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ پنجم.
- ۲۳- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۲). شاهنامه (متن کامل براساس چاپ مسکو) به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.
- ۲۴- فیروزمندی، بهمن و میثم لباف خانیکی. (۱۳۸۵). «ساختار اجتماعی جوامع سکایی با نگرش به شیوه‌های تدفین»، فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، سال ۵۷، شماره ۱۸۰، ص ۶۷-۹۱.
- ۲۵- قریب، بدرالزمان. (۱۳۵۶). «رستم در روایات سغدی» ، شاهنامه شناسی ۱، مجموعه گفتارهای نخستین مجمع علمی بحث درباره شاهنامه ، تهران: بنیاد شاهنامه فردوسی، ص ۴۸-۴۹.
- ۲۶- (۱۳۸۶). مطالعات سغدی، به کوشش محمد شگری فومشی، تهران: طهوری.
- ۲۷- کنت، رولاند ج. (۱۳۷۹). فارسی باستان، دستور زبان، متون، واژه‌نامه، ترجمه سعید عربان، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- ۲۸- کویاجی، جهانگیر. (۱۳۵۰). «افسانه‌های شاهنامه و مشابه چینی آنها»، ترجمه جلیل دوستخواه، فرهنگ و زندگی، شماره ۷، ص ۴۸-۶۳.
- ۲۹- گروسه، رنه. (۱۳۸۸). امپراتوری صحرانوردان، ترجمه عبدالحسین میکده، تهران: علمی و فرهنگی.
- ۳۰- نظامی، احمد بن عمر. (۱۳۷۵). چهارمقاله، به اهتمام محمد معین، تهران: جام.
- ۳۱- نوشین، عبدالحسین. (۱۳۵۳). واژه نامک، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

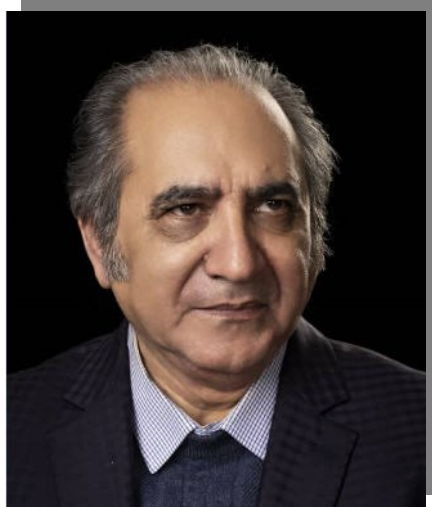

- ۵۳Hartog, François. (1988). *The Mirror of Herodotus: the Representation of the Other in the Writing of History*. Berkeley: University of California.
- ۵۴Herodotus (2009). *The Histories*, Transl. by George Rawlinson, London: Digireads.
- ۵۵Jacobson, Esther. (1995). *The Art of the Scythians: the Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*. Leiden: E.J. Brill.
- ۵۶Krader, Lawrence. (1971). *Peoples of Central Asia*. Bloomington: Indiana University.
- ۵۷Kuz'mina, Elena E & James P. Mallory. (2007). *The Origin of the Indo-Iranians*. Leiden: Brill.
- ۵۸Litvinskii, B. (1996). *A History of Civilizations of Central Asia* Paris: Unesco.
- ۵۹Martynov, Anatoli Ivanovich., Demetri Boris Shimkin, and Edith M. Shimkin (1991) *The Ancient Art of Northern Asia*. Urbana: University of Illinois.
- ۶۰Mitchiner, Michael. (1975). *Indo-Greek and Indo-Scythian Coinage*. London: Hawkins Publications.
- ۶۱Morrison, George, Mohammad Reza Shafi Kadkani and Julian Baldick. (1981). *History of Persian Literature from the Beginning of the Islamic Period to the Present Day*. Leiden: E.J. Brill.
- ۶۲Panaino, Antonio, and Andrea Piras. (2006). *Proceedings of the 5th Conference of the Societas Iranologica Europæa: Held in Ravenna, 6-11 October 2003*. Milano: Mimesis .
- ۶۳Porada, Edith, and Ilya Gershevitch. (1985). *The Median and Achaemenian Periods The Cambridge History of Iran: Volume 2*, Cambridge: Cambridge UP .
- ۶۴Rolle, Renate (1989) *The World of the Scythians*, Berkeley: University of California.
- ۶۵Sagar, Krishna Chandra. (1992). *Foreign Influence on Ancient India*. New Delhi: Northern Book Centre.
- ۶۶Shahbazi, Shapoor (1993) »The Parthian Origins of the House of Rustam«, *Bulletin of the Asia Institute (Iranian Studies in Honor of A. D. H. Bivar) New Series*, vol. 7 . 155-163.
- ۶۷Sinor, Denis. (1990). *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge UP.
- ۶۸Srinivasan Doris. (2000). *On the Cusp of an Era: Art in the Pre-Kushan World: Symposium Abstracts*. [Kansas City, Mo.]: Nelson-Atkins Museum of Art .
- ۶۹Sundermann, Werner, Almut Hintze, and François de Blois. (2009). *Exegisti Monumenta: Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*. Wiesbaden: Harrassowitz .
- ۷۰Tsetskhladze, Gocga R. (2002). *Ancient West and East*. Leiden: Brill.
- ۷۱Whitfield, Susan. (2004). *The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith*. London: British Library.
- ۷۲Yarshater, Ehsan. (2003). *Cambridge History of Iran: Volume 3, I [-3, II]. The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*. Cambridge: Cambridge UP .
- ۳۲- ویدنگرن، گئو. (۱۳۷۷). *دین‌های ایران، ترجمهٔ منوچهر فرهنگ، تهران: آگاهان ایده.*
- ۳۳- یاحقی، محمد جعفر. (۱۳۶۸). *سوکنامهٔ سهراب، تهران: توس.*
- ۳۴- Ara, Mitra. (2008). *Eschatology in the Indo-Iranian Traditions: the Genesis and Transformation of a Doctrine*. New York: Peter Lang.
- ۳۵- Aufderheide, Arthur C. (2003) *The Scientific Study of Mummies*. Cambridge, UK: Cambridge UP.
- ۳۶- Asheri, David, Alan B. Lloyd, Aldo Corcella, Oswyn Murray, and Alfonso Moreno. (2007). *A Commentary on Herodotus Books I-IV*. Oxford: Oxford UP.
- ۳۷- Bailey, H.W. (1982). *The culture of the Sakas in ancient Iranian Khotan*. Delmar, N.Y.: Caravan Books.
- ۳۸- Indo-scythian Studies Being Khotanese Texts, Cambridge Univ Pr.
- ۳۹- Bell, Andrew. (2000) .*The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe: Sedentary Civilization vs. "barbarian" and Nomad*. New York: St. Martin's.
- ۴۰- Bosworth, Clifford Edmund. (2007). *The Turks in the Early Islamic World*. Aldershot England: Ashgate .
- ۴۱- Curtis, John, Nigel Tallis, and Béatrice André-Salvini. (2005) .*Forgotten Empire: the World of Ancient Persia*. Berkeley: University of California.
- ۴۲- Curtis, Vesta Sarkhosh., and Sarah Stewart. (2007) .*The Age of the Parthians*. London: I.B. Tauris.
- ۴۳- Dandamaev, M .A. (1989). *A Political History of the Achaemenid Empire*, Leiden: EJ Brill .
- ۴۴- Donzel, E. J. Van., Andrea B. Schmidt, and Claudia Ott. (2009). *Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*. Leiden: Brill.
- ۴۵- Emmerick, R. E .(1968) *Saka grammatical studies*, London: Oxford U.P..
- ۴۶- Ebrey, Patricia Buckley, Anne Walthall, and James B. Palais. (2009). *Pre-modern East Asia: to 1800: a Cultural, Social, and Political History*. Belmont, CA: Wadsworth/Cengage Learning.
- ۴۷- Farrokh, Kaveh. (2007). *Shadows in the Desert, Ancient Persia at War*, Oxford: Osprey Publ .
- ۴۸- Emmerick, Ronald Eric. (1968). *Saka Grammatical Studies*. London: Oxford U. P.
- ۴۹- Fisher, William Bayne, Ilya Gershevitch, and Ehsan Yar Shater. (1993). *The Cambridge History of Iran*. Cambridge: Cambridge UP.
- ۵۰- Flory, Stewart. (1987). *The Archaic Smile of Herodotus*. Detroit: WayneState UP.
- ۵۱- Frye, Richard Nelson .(1996) .*The Heritage of Central Asia from Antiquity to the Turkish Expansion*. Princeton: Markus Wiener.
- ۵۲- Gershevitch, Ilya.(1985). *The Cambridge History of Iran*. Cambridge: Cambridge Univ .

شاه دا سۆزه باخیب " آذر " آددی گۆزل گۆبجیح بیر قیزی نان ائولندی . آذر ، داغلار قیزی ایدی و رئیحان ائلی نین گۆزببّه یی . چوخ چّح مه دی آذر حامیله اولدی و بیر اوغلان دوغدی . شاه سۆیندی و بوتون ائل اوبا دا جشن توتولدی . آدین دا قویدی " بایجان " کی دده سی نین آدی ایدی .

" بایجان " ین اون دۆرد یاشی واریدی کی " جان " مملکتینه حمله اولدی و بایجاننان آذری قورتارماخ اوچون ، شاه اونناری گۆزلردن گیزلی ، بیر داغ ایچینده اویولموش درین ماغاریا قویدی و گئندی جنگه . چوخ گونلر گئشسه ده شاه دان خبر اولمادی و بیرگون بایجان ، آنا سیندان گیزلی ، اوزاخ دان گۆروشه ن دریایا ساری یولا دوشدی . دریایا آزالیردی یاخین لاشا کی بیرآت سودان چیخیب ، بایجانا طرف گلدی . اواتا مینیب گئندی آناسی نین یانینا و برابر یولا دوشدولر . هله چوخ گئتمه میشدیلر کی قولاخ لارینا بیر سس گلدی . یاچخی قولاغ آساندا گۆردولر کی بیر قیز سسی دی . بایجان تدان یئندی و یاخینا گئندنده گۆردو عم قیزی سی " تورکان " دی . تورکان دئدی : " تئز اول قوی قاش کی ایندی قره دئو گلر و سنی ده منیم کیمی اسیر ائله ر . " آما بایجان قولاغ آسمادی و اونو زنجیردن قورتاراندا ، بولدی کی عم قیزیسی " جئیران سوتی " تاپاغاگلیب دی و " شاه بی " بح یارالیدی و چاره جئیران سوتو دی . آذر آت بئلینده اوغلو نوایز لیردی کی بیردن بیره گۆزون نن ایتدی و ایسته دی آتدان یئنه کی آت دئدی : " آز قالیر قرانیغ اولو و تئز گند بو بولاخ دا گۆزلزینی یو که گئجه نی ده گونوز کیمی هر یئری ایشیخ گۆره سن . او حتمن قره دئوین الینه دوشوب دی و قورتولماسی هئش ده هاسات دئی . " آذر بولاغ

حکایه لر – اویکولر HEKAYƏLƏR ÖYKÜLƏR

ائشیدیب یازان : علیرضا ذیحق

خوی ناغیل لاری :

رئیحان قیزی آذر*

قدیم تاریخلرده ، " جان " آدیندا گۆزل بیر مملکت واریدی . او مملکت ین " بی " آدیندا قَدَر قدرت دی بیر شاهی واریدی کی هئج اوغلو اولموردی . شاه تصمیم توتور مونججیم لردن کۆمک آلا و اونار تاس آتیب کیتاب آچاننان سورا ، هامیسی دئدی لر : " چاره سی تزه دن ائو له نَمَح دی و بو دَفه تاس گۆرسه دیر کی حتمن اوغلو ز اولاجاخ . "

دییہ . آت دئدی : " بو مملکتہ زوال یوخدی و گَرَح کی آرواددی کیشی لی هامی جنگه گئتسین و سن ده بیرى سن . بیر پهلوان وار آدی " قَمگین " و هامی نین قورخوسو اوننان دی. منی یَهَر لی ییب اوخ لی قیلش لی مئیدانا گیره جَح سن و من کیشنی ییب قیچیمی یَهره چیپ دیدخدا ، هر یئری توز دومان توتوب " قَمگین " ین گۆزلری هئش زاد گۆرمی یه جَح دی . اوندادی کی گَرَح اوخو یایا قویوب " قَمگین " ین قلبین نیشان توتاسان . نییه کی سنین گۆزون نه تَح قراننخ دا بلکه توزدا دوما ندا دا هر یئری آینا کیمین گۆره جَح دی."

اوننار بایجان نان تورکانی دا گۆتوروب چادیر لارا ساری یولا دوشدولر و شاه اونناری ساغ سلامت گۆرونجه ، سۆیندی آما ایسته دی کی تئز قویوب گئتسین نر کی بلکه دوشمن آینه دوشمی یه لر. آذر آما قولاغ آسمادی و شاه اوزون تاپار تاپباز ، گۆردو کی آذر ، باش دان آیغا جنگ لیباسی گیریب آغ بیر آتی نان مئیدانا گیردی . " قَمگین پهلوان " کی فیکر ائلیردی داها اونون قاباغینا چیخان هئش بیر پهلوان قالمی ییب دی و بویون ظفرشئییوری چالاجاخ لار، بیردن بیره هئیت لی بیر آت گۆردو و آت بئلین ده ، دلی سوو بیر چنگاور. مئیداندا ائله توز سالمیشدی کی سانکی هر یئرده توفان قوپوردی . قَمگین پهلوان بیر قره لتی سئچیب یاخینا گئده رکن ، بیردن بیره دمیر زیرحینی ، اوخلانمیش گۆروب اوره یی سانجیلدی . الین اوره یینه قویوب ایشین نه اولدوغون آنلادیخ دا ، بیرنئچه اوخ داها ، اونون آلین اوره یینه تیکیب آتدان یَهره دوشدی . توزدومان کی یاتدی هامی گۆردو قَمگین پهلوان قانینا قَلطان دی وبایجان قُشوننان برابر ، دوشمنه حمله ائلیر.

دا اوز گۆزون یویوب دۆنه رَح، آت اونو گۆتدی قره دئوین قصرینه . گئجه نین قرانلیقین دا گۆز ، گۆزومه سه ده آذره هرین ایشیغ ایدی . دئو بیر تونقال قالی ییب بایجان نان تورکانی ایستیردی شیشه چکیب کباب ائلی یه کی آت دئدی : " چاره فَعَت دئوین جانین آلماغ ی کی اونون جانی دا ، بو گۆروشه ن چینارین قالین قئیم بوداغی دی. گَرَح قیلش چکیب او بوداغی کؤح دن کسه سن . آذر کی قیلش چکیب اوخ آتماخ دا ، رئیحان ائلینده اونا تای یوخ اودی تئز چیناری نئچه یئردن نیشان آلدی و آیاغینی اوخلارا قویوب دیرماشدی چینارا . آغاچین باشیندایدی کی وار گوجونن ، او شاخه نی کسب آغاج دان قوپاتدی و دئو بیردن بیره هوشدان گئدیب ییخیلدی یَهره . آما نه تورکان و نه بایجان ، او جاغین آلوون نان علاوه ه بیر زاد گۆرموردولر. گیچ حالدا دوروب باخیردیلار کی بیردن بیره آذر اوننارین آلین نن یاپیشیب میندیری دریا آتینا و اوزودوشدی قاباغا . سحره جان یول گئسه لرده آذر ، اولوب گئچن لری تورکان نان اؤرگندی و بولدی کی پایتخت محاصیره ده دی و شاه دا بَح یارالی. اوننار چاییر لی چیم ن ی بیر یئرده دینجه لیب یئیپ ایشدیخ دن سورا ، آذر میندی دریا آتینا و دئدی : " سیز بوردا دینجه لیب شیکارینان مَشقول اولونجا ، منده گئدیم بلکه جئیران سوتو تاپدیم . "

آذر، آتی چاپپ داغلارا گۆتورله نینجه ، نئچه بالالی جئیران گۆروب اوننارین امجه ییندن بیر بایدا سوت ساغدی. جئیراننار رئیحان قیزی آذری تانیردیلار و اوآیریلارکن ، هامیسی نی قوصصه باسدى و آذرده اونناری بیر بیر اؤپوب باغرینا چَح دی. آذر ، آتی مینیب چاپاراخ ، اوننان ایسته دی کی بلکه بو مملکتی قورتارماغ اوچون بیر یول

دوقتور مریضینی یا خشی تانیسادا داها آرتیق اونون حاققیندا بیلیمک اوچون کلینیک ده کی دوسیاسینا* با خیب دئدی :

- دوزو اودور کی سیزین گرک باشیز آغری یا نه الیز . آما اونا خاطرکی چوخ داوایا دوشمه یه سن ، بوندان سورا قلم کاغاذینان چوخ اویناما .

بیزیم یازیچی میز کی چوخ دانیشماغا باز ایدی تا یازماماغا ، تأسسوف لرله یازماق بیله سینه بیر عادت اولموشدو. اونا گۆره چوخ حیا و حورمت له کی تیتره ک سسیندن بللی ایدی دئدی :

- بئله بیر زمانه ده هامی بونو توصیه ائدیر . آما نئيله ییم کی الیم دن گلگیری .

دوقتور اوزونتولو حالدا دئدی :

- هر جوره اعتیاد آدامین ائوینی بیخیر . مخصوصن کی ترگیتمه سی ده چوخ چتین دی . اعتیاد مسئله سینده ده گوناھین چوخو معلیم لرده دی کی اوشاقلارین ذوقون و یئته نه یینی کشف ائیلرلو اونلاری بیر کۆرپونون آلتینا ایته لیرلر کی تشویق و تنبیه لر آلتیندا بوینو بوکوک قالیر و یا کی باش یوخاری لاردا ، تا قارانلیق دان چیخا نفس دن دوشمه سه ده آیاقدان دوشور . سیزین من دئدی ییم دن باشقا چاره ز یوخدی . ترگیدین آغا ! هروئین و کراک دئیل کی منیم تک آدامین ائوینی بیخیب دی !

خانیمی و اوشاقلاری دا دوقتورون سؤزونو بیه نیب بوتون کاغاذ قلم لرینی گؤزدن ایتیردیلر . اوتورتدولار تئلویزیانین قاباغیندا و اودا یا کانال عوض له دی یا دا بو مسیردن او مسیره ویردی . بیر آی کئچدی و آلی توختارکن گیژگاه**لاری باشلادی آغریماغا . اوقدَر سؤز بئینین ده فیرلانیردی کی نه یازا بیلیردی نه بیرنی دانیشا بیلیردی تا اونلارین الیندن جان قورتارا بیله . باشینا ویردی کی گئده کولتورل انجومن لره کی

"بی شاه" ین مملکتی بوجورلو یونن خطر دن قورتولدو آما هم پادشاه و هم جان اهلی او گون نن بئله، مملکت لرینه آذربایجان دئدی لر. بایجان نان تورکان دا ائوله نیب هر یاندا توی دویون چالیندی. و دوز او گونو بالیخچی لار گؤردولر کی آغ آت سودا چیمه رح، "خَزَر" دریاسی شپه له ندی و شپه لر آتی گؤتوروب گئتدیلر.

خوی روایتی - روایت تاریخی ۱۳۵۲ ه.ش

* روایت ائدن : رحمتلی آنام علویه خانیم کی اصلی آدی معصومه سید مردانی (۱۳۷۹- ۱۳۰۹ ه.ش) ایدی بو ناغیلی سؤیله رکن دئدی کی بو ناغیل منیم اؤز ناغیلیم دیر و سینه م دن جوشوب دور . فیکر ائت بودا بر ائل ناغیلی دیر. من ده ائل دئم بالا دا . " بو ناغیل ادبی دیلده یوخ بلکه خوی لهجه سیله مکتوب لاشیب دیر.

گۆز ائوی

علیرضا ذیحق

بیزیم یازیچی میز یئددینجی یول اولساداکی دوقتور تیغ دارین مطبینه گئدیر واوتانجاق دان آنیندان تر قاینایاراق دئیر :

- یئنه الیم یامان آغری ییری !

میدال آلا ائوه گنتمه میش زرگر بازارا گنندی و اونو بیردست برلیان لی قیزیل لا عوض له دی تاکی خانیمینا هدیه وئره . او اوزدن ایسه سئوینجک دن آزقالدی ال قولونو ایتیره .

بیزیم یازیچی میز تزه باشا دوشموشدو کی دونیا کیمین آئینده دیرو یازیب چاپ ائتدیرمک ، بیر شاهی یا دیمز کی هئج بلکه تکجه اونلارین ایشی دیر کی باشلاری آغری ییری . ایش لری نین نتیجه سی ده سونوندا یونیورسیتته اوستاد لاری نین دردینه دیر کی هر کیتاب دان بیر گول دَر مک له و کلمه لر له جومله لری بیر بیرینه یاپیشدیرماق لا ، یئنی بیر کیتاب یازار تا علمی روتبه لرینی چوخالتماق لا آلیق معاش لارینی آرتیرالار . بو اوزدن ده اؤز یئته نه یی و باشاراتینا گووه نیب فخر ائده رکن بیر شعر میصراعینا دا ال آپاریب هونر عوضی نه " سؤز " کلمه سینی قویدو و اولدو بو : " سؤز گوهردن ده اوستون دور . " و بو اوزدن بیر اؤزه ل خطابا سینده بئله دئدی :

" کلمه لر معجیزه ائدیرلر و او معجیزه نن ائده بیل لیک جوان نسلی کی باشدان آیاغا دردسر یا باش آغری وئریجی دیرلر ، اومود قیغیلجیم لارینا ن آرام ائده ک . بئله لیک له سؤزلری نن ائتمک اولار اونلاری سَری یک و اعتیراض لارین و انرزی لرین خفه له یک . اگر مرتب محبت دن ، درد دن و دوشمانین توطئه لریندن دانیشساق ، هامی آدامین دالینا دوشر ... "

او گنتدیک جه مُد دان و و قیشقیرتی دان دوشدو و بواسیری نین آغریسی نان آل با یاخا اولارکن ، بووفاسیز لیق لاردان و او اوزدن کی کیمسه سوراعین توتموردو چوخ گیلتی لی ایدی . اوزندن ده گلمیردی قارا کئچمیشی اوچون داها انجومن لرده تاپیلا . او اوزدن اؤز اوره ک ایله دردلدشی و دونن لرین خاطیره سی نن زئرمی

بلکه جوانلار لا دانیشماقلا بو آغری نان چالا بیله . بو گنتمک لر اونو دیشدیردی و اولدو قوجامان بیر اوستاد . سؤزلری کینایه لی و رمزلی اولدو و بئله لیک له جوانلاری بوروشدوردو . بو او یون دان کی هئج بیر دردسری یوخ ایدی خوشو گلیردی . اوکی یازیچی لیق عوضینه باشاراتلی بیر خطیب اولموشدو خطابه لری نن و تئلو یزیدا کئچیریلن پُروقیراملار یلا بیر نظر صاحبی کیمی چیخیش ائدیردی . ائله اولدو کی اونو قونداقداکی اوشاقلار دا تانی ییردیلار . بو اوزدن ده دوقتورون سؤزونون یادینا دوشدو و قانندی کی دوغرودان معلیم لر اونون حاققیندا خیانت ائدیبلر و اونون عوضینه کی بیله سینه فرصت وئره لر تا اؤزونو گوستره و دانیشارکن خالقا پُزوئره ، همیشه اینشالارینا دیققت یئتیرمیش دیرلر .

بیرگون شیرنی قوطوسونان دوقتورون مطبینه گئدی و دوقتور کی ائده بیلیمیشدی ان چوخ شدت لی مرضی اولان خسته سینه شفا وئرسین بوینون دیک توتوب شیشه - شیشه غورورلا طنز شکلینده بیله سی نن دانیشدی :

- دونن کی صؤحبت لریز کی باش آغریسی و آغری یان باش حاققیندا ایدی و بو ایکی سؤزون فرقلی یؤن لرینه توخونماق ، دوغرودان دا چوخ درین بیر بحث ایدی . تبریک ائدیره م آغا ! "

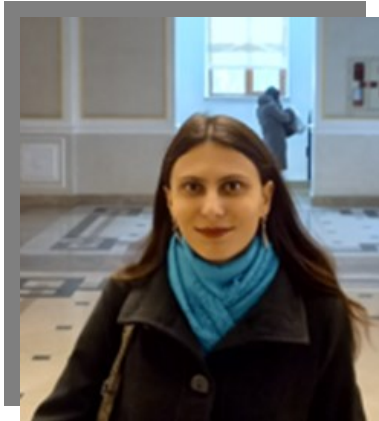
اوستاد کی هونری مجلس لرین گوژ به یی ایدی و کولتور حاققیندا چالیشان دؤولت مقاملاری نین نظرینده یانار بیر چیراغ ، اؤز یئته نک لرینی کشف ائتمک له کی بیری قَمگین سسی ایدی و بیری ده قوی بیرحافیظه کی دولوایدی موزون لوغت لری نن ائده بیلدی عؤمرونون سونوندا انعام ، صله و پاداش صاحبی اولو و یاشاییشینا بیر تزه رنگ و ثروت قاتا . بیرگون ده کی ائده بیلدی مُتَعَهِّید هونرده اولان مقامی اوچون بیر قیزیل

فیروز مصطفینین «ویرتوال آرواد»

حکایه سینین «ویرتوال لیغی»

مؤلف: سروانه داغتماس

برگردان: علی محمدنیا

اثر مونوحکایه دیر. ایشسیزلیکدن، بوشلوقدان داریخان قهرمانیمیز واختینی «دیرلن دیرمک» اوچون اینتئرنتده فعالیت گؤستره «تانیشلیق» خیدمتیندن ایستیفاده ائدیر. بونو بیر هوببی اولراق گؤرور، اما اونون بو «هوببی سی» سوندا باشینا بلا اولور و گؤزونو محکمه زالیندا آچیر. حکایه ۲ حیصهیه آیریلیر: رئال باش وئره نلر و ویرتوال باش وئره نلر. باش قهرمان رئال شخص دیر، آنجاق اونون کومپوتئرده یاشادیغی حادثه لر، «حیات یولداشی» ویرتوال دیر. سوسیال شبکه ده هر کس اؤزونو اولدوغو کیمی دئییل، اولماق ایستدی کیمی تقدیم ائدیر. بیر نؤو ویرتوال دنیا ناغیللار دنیاسی دیر، تخیولون محصولودور، «توی کاستلری» نین بیر نؤو مواسیرلشمیش واریانتی دیر. تک فرقی بودور کی، «کاست» دکی خانیمین، بین ان آزیندان سوبای، یوخسا ائولی اولدوغونو بیلیرسن. ویرتوال موناسیبتلرده ایسه قارشی طرف ائولی دیرمی،

ده کی قارانیق اوتاقا گئندی. قارانیق اوتاکی قیرمیزی بیر چیراغینان ایشیقلانیردی و دولو ایدی اوشکیل لر و نقاتیو لری نن کی چوخلی گونلر روسوا و قاچاق قیزلاری اورا چکیردی و کئفلی حالدا اونلارین حیاتیندان سورغو سؤال ائدیردی. او بو رپرتاز لاری "عیش و عشق" مجله سینده چاپ ائده رکن سندلی شکیل لرین ده درج ائدیردی.

گؤزلی گؤز ائوینده فیرلانیردی و بیر سولغون لامپین آلتیندا، کئچمیشینی سئیر ائدیردی. سونرا قارانیق اوتاقتا دونن لره عایید هر نه شکیل و یادگاروار ایدی ییغدی بیر قارا توربانین ایچینه و آتدی زبیل قابینا. چلی یینی ترپتدی و ایسته دی ایره لی یئریه کی توخوندو توزلو بیر آینا یاکی اوندایا پیرتلاشیق بیر یوماق گوردو و ال آتدی آغ ساچلارینا. بیردن آنتونی کوئین دن بیر فیلم یادینا دوشدو کی دوربون اللری اوزه رینه زیلله نرکن غضب له دئییردی:

"آلاه مگر بو اللری بیزه آلماق دان اوتور وئرمه ییب دیرمی؟"

بیزیم اوستادیمیز اللرینی جیبینه ال آپارا راق گونده یئدی یی حَبین قوطوسونو چبخارتدی و هامیسینی بوشالتدی آغزینا. داها دونیادان بزمیشدی. سونرا آفتانین لولو یونو آغزینا دایاییب اونلاری اودانا قدر سو ایچدی.

اوستادین خانیمی کی یوبانمیشدی و حنا گئجه سیندن گلیردی، زئر زمی نین قاپی سینی آچیق گوره رک ایره لی گئدی و سولغون بیر ایشیق دا، جانسیز بیر گؤز ائوی گوردو.

* دوسیا: پرونده

** گیزگاه: شقیقه

اوبرزدير. ايله نجه كيمي باخديغي بو تانيشليق اونو رثال محكمه يه گتيريب چيخارير، ياخشي كي قاتيله چئويرمير.

او او قدر جمعيت دن اؤزونو ايزوله ائديب كي، ویرتوال «حاميله لیين»، ویرتوال «اؤولادین» بئله وارلیغینا اینانیر. ویرتوال شکلده بو ممکن دور؟ طبیعی کی، یوخ. اثر خیالی دیر، مؤلف اوخوجویا بیر چوخ مئساژلار اؤتوروب. یازیچی حیاتی میزین داخلینه نفوذ ائدن عمومی ویرتوال رئاللیق دان دانیشیر، عمومی حادثه لر ساده جه حدین دن آرتیق ویرتوالاشماغا دوغرو گئدن آجی حقیقتی سیمولیزه ائدیر. نجه کی، اوبراز سون دا «کاش شیکایتیمه ده ویرتوال باخماسینلار» دئیر. ویرتوال حیات، ویرتوال خوشبختلیک، ویرتوال توی، ویرتوال یاس، آلیش-وئریش... بونون سونو وارمی؟ ویرتوال (مجازی)

نیشان لی دیرمی، کیم دیر، نچی دیر؟ معلوماتین یوخ دور، آرانیزدا بیر «سدد» وار:

سن---اینترنتت---او

او---اینترنتت---سن

ویرتوال سئوگیلرده بیر نؤوع باغیمیلیق یارانیر، حتی بعضی حاللاردا ویرتوال تانیشلیغین سونو جینایتله بیتیر. سئوگی رومانلاری ايله اینسان قلبینی قیرماملی، حیسلرینی «آلیش-وئریش اوبیئکتینه» چئویرمه مه لی، رئاللیغا، رثال حیاتا دؤنمه لی دیر.

بیزیم بو قهرمانیمیز دا ناغیلار دونیاسین دان آیریلسادی، «آلیمنتت» (آلیق خرجی) آرخاسینجا قاجمازدی. اینسانلار او قدر رثال عالم دن اوزاقلشیب و سوسیال شبکه یه آلوده اولوب کی، اؤزلرینی هر شئییه ایناندیریلار، حتی آتا اولماغا بئله. ویرتوال تانیشلیق زمانی قارشى طرفین بدهن دیلینی اوخوماق اولمور، صحبت زمانی اوز ایفاده سینین نجه اولدوغونو گؤرمک اولمور. ویرتوال عالمین موثبت جهتی اودور کی، راحت لیقلا اونسیت قورماق اولور، گونلی دیر، خوشاگلمز حال یاشاندیق دا صحبتی دایان دیرا بیلرسن.

اینترنتت ايله نجه، یوخسا اونسیت واسطه سی دیر؟ ویرتوال حیات=ویرتوال خوشبخت لیک.

ویرتواللیغین ان مهم دئزوانتاژی (پیس جهتی) اودور کی، اینسانلار آراسین دا رثال کوممونیکاسیا (ارتباط) پوتئنسیالینین آشاغی سالینماسی دیر. احوالین پیس دیرسه، رثال دا قارشى طرفین اوزونه باخان دا بونو گؤرورسن، ویرتوال دا ایسه «گولوش» ائموژیسی گؤندرهن شخص هئچ بلکه ده گولمور. نجه کی قهرمانیمیز تانیش اولدوغو خانیملا «اؤپوشوردو»، اما ویرتوال. اثرین باش قهرمانینین آدی یوخ دور، چونکی عمومیلشدیریلیمیش

تانری حیان دورسون بلالی مرده،
خالقی درده سالان دوشمه دی درده .
"الین داش آلتیندا"، باشین گۆیلرده،
هله یاشاماغا دیر بیر آز دا .

دوزولوب پولگیرلر، وظیفه گیرلر،
هامی بیر نفره تعریف دئییرلر؛
مسلکسیز عالیملر، یالتاق شاعیرلر ...
هله یاشاماغا دیر بیر آز دا .

هله ده آسیلان، کسپیلن بیزیک،
اؤزونه، سؤزونه قیسیلان بیزیک .
هله کی، قیشقیریب سس سالان بیزیک،
هله یاشاماغا دیر بیر آز دا .

وطنی سئونلر وطندن قاچاق،
مملکت دربه دهر، میلّت اویونجاق .
دوستلار دؤنوک چیخدی، زمانه آلچاق،
هله یاشاماغا دیر بیر آز دا .

قلبیمی بیر آرزو، بیر ایستک ده لر،
بو سو گلن آرخا بیر ده سو گه لر .
ایچیمده قورد اولار، یالقوزاق مه لر ...
هله یاشاماغا دیر بیر آز دا .

1996/5/3

داغلار، سیزده نییم قالدی؟ ..

اوزو بری باخان داغلار !

داغلار، سیزده نییم قالدی؟ !

(خالق بایاتیسی)

ذکی الله بایراملی ZƏKİULLA BAYRAMLI

هله یاشاماغا دیر بیر آز دا

اشکیمیز گیردابی عالی، عمروموز بنیادی پست،
گۆر نه آلچاق دیرلیگ ایله جیزگینیر پرگاریمیز .
محمد فضولی

چوخ دا غم ائلمه، ممد ایسماعیل،
اونسوز دا بو دنیا دوزلن دئییل .
پولادی برکیدر اؤتن هر آی، ایل،
هله یاشاماغا دیر بیر آز دا .

چوخ دا گیلئیلنمه، "آ ظالم اوغلو"،
هانی حقین یولو، تانری نین یولو؟ ..
کیشیلر بیر قارین چؤرگین قولو ...
هله یاشاماغا دیر بیر آز دا .

گۆردویون یوخولار دؤنور ترسینه،
قویروقلو خوروزلار گیریر ترس هینه .
سنین اومدوغون نه، اوماجاغین نه؟
هله یاشاماغا دیر بیر آز دا .

کیمه لازیم آدیم-سانیم؟ ..
 نه یه گرک قورو جانیم؟ ..
 داغیلسین داشلارا قانیم،
 یئریم، یوردوم، گۆیوم قالدی ...
 داغلار، سیزده نییم قالدی؟ ..
 آپرئل، ۱۹۹۷

بابا

پاه آتوننان، نه آغیر یاتدی بو اوغلان، اؤلوبه ...
 نه ده ترپنمه بیر اوستونده کی یورغان، اؤلوبه ...
 میرزه علی اکبرصابر

پاپاق آلتدا یاتانلار

یاتیر، اویانماز، بابا .
 وطن آلیب-ساتانلار
 ساتیر، اویانماز، بابا .
 یوخو-ؤلومدور، دئییه،
 یاغی باخمیر هئج نه یه .
 اتین یئییب، سومویه
 چاتیر، اویانماز، بابا .
 نه لر گۆرمه دیک، نه لر؟ ..
 گۆز تۆکور دیلنچیلر .
 اۆلکه اولدو بیر شهر
 چادیر، اویانماز، بابا .
 باشا چیخدی هر گده،
 دوشمن آتی زمیده .
 اۆزو ده بو گمیده

باغ سالیبان، یووا قوردوم،
 اۆز یمله یادا وئردیم .
 نیی قویدوم، نه گۆتوردوم،
 داغلار، سیزده نییم قالدی؟! .
 یاد اللرده قالیب یاخام،
 اوزوم گلمیر اوزه چیخام .

دؤنوب بیر ده سیزه باخام؟ ..
 داغلار، سیزده نییم قالدی؟! .
 گۆیلر آغلار قان-یاشیما،
 باخ فلکله ساواشیما .
 داشین تۆکولسون باشیما،
 داغلار، سیزده نییم قالدی؟! .

قیسیر دنیا! قهبه فلک !
 بو نه اویون، بو نه کلک؟ ..
 روحوم اوردا قانلی کۆپنک،
 قانلیجا کۆینگیم قالدی .
 داغلار، سیزده نییم قالدی؟ ..

قارداش گئتدی،-باشیم تاجی،
 یاد چیری، دوست قیلینجی .
 دؤزومه دی عصمت باجیم،
 عمیم اۆلدو، داییم قالدی ...
 داغلار، سیزده نییم قالدی؟ ..

کیم آلاچاق بو قیصاصی؟
 دریادا بالیق سؤوداسی ...
 باشیمدا بیر " یورد " هاواسی،
 اورکده گۆینگیم قالدی .
 داغلار، سیزده نییم قالدی؟ ..

حقیق یوخ اینجییم قیسمتدن، حقندن ...
 آیغیم آلتیندا یانان تورپاقدان ...
 کۆنلومه اکدیگیم پۇهره بوداقدان
 تزه درد، گۆز یاشی دریب گئدیرم .
 روحوم قاراباغدا یوخویا دالیب،
 قلبیم داشالتیدا داش آلتدا قالیب .
 آتامی آنامین الیندن آلیب،
 قارا تورپاقلارا وئریب گئدیرم .

***

گئدیرم من سنه اوزاقدان باخیم ...
 وطنیم، من سنی آتیپ گئتمرم،
 هر گلن دالغایا یاتیپ گئتمرم،
 ساتیلیب گئتمرم، ساتیب گئتمرم،
 گئدیرم من سنه اوزاقدان باخیم .

یئنه نیظاملاندى كۆهنه اویونلار،
 یئنه تاپشیریلدی قوردا قویونلار .
 ناغارا قارینلار، طویل بویونلار ...
 گئدیرم، من سنه اوزاقدان باخیم .

یاغی تاپداغیندا دیدیلن تورپاق ...
 اورک قانیمیزدان بویانمیش بایراق ...
 عالیمی مسلکسیز، شاعیری یالتاق ...
 گئدیرم من سنه اوزاقدان باخیم .

منی قینایارسا وجدانی چاشلار،
 کئچمیش قه-قه چکر، گله جک داشلار .
 کۆهنه پای-بؤلوشه قاریشیب باشلار،
 گئدیرم من سنه اوزاقدان باخیم .
 ایلان تک قابیقدان چیخیب گئدیرم،
 اؤزومو، گۆزومو بیغیب گئدیرم .

باتیر، اویانماز، بابا .
 قویون کئچییه گولدو،
 قویونا قادا گلدى .
 ائششک آنقیریب اؤلدو،
 قاتیر اویانماز، بابا .

عاصی اولدو داش اوغوز،
 نه ساز گۆتور، نه قوپوز .
 ایسته بیرسن چووالدوز

باتیر، اویانماز، بابا .

یاتیر، اویانماز، بابا !!

ایيول، ۱۹۹۷

گئدیرم

منی باغیشلا سین مقدس وطن،
 بیغیب بارخانامی، واریب گئدیرم .
 یاریم ایتکین دوشوب، یاریم دیدرگین،
 قلمله سینه می یاریب گئدیرم .

تورپاقلار گئتدی کجه اوددان دون گئییب،
 آلاهی قارغاییب، بندنی سؤیوب،
 دینچی قادینا: پولوم یوخ،-دئییب،
 گونده یوز یول یتره گیریب گئدیرم .

طالعدی، قیسمتدی، یوخسا بیر قوشدو؛
 باشیما قونموشدو ...

باشیمدان اوچدو ...

دئییرلر دم یئنیش، دمسه یوخوشدور،
 بیخیلیب گئدیرم،

دوروب گئدیرم .

DƏYANƏT OSMANLI

دیانت عثمانلی

"صبر سیز آنیلار" سلسیله سیندن

منده داها قیش فصلیدی،

قالین قار باسدى يوردو،

ائرکن دوشدو سویوقلار،

اوچوردو گئرچکلری توفان .

تلسکن گئتدی دوستلار دا

داها ایستی اورکلره .

سیغینیب سون باخیشین ایستیسینه

تکجه وفالی آنیلار قالدی

منیمله قیيامته .

***

بیر گون فلک دوروب سورار :

کیمسه وارمی یئر اوزوند،

آجیسینی،

آغریسینی،

یاراسینی سئومه سین،

آخیر گونون زهمیندن چاشماسین ...

گئرچک قورخوب باییلار،

خیال سوسار،

نه عاغلیم بیر شئی کسر،

نه ده روحوم ترپنر ...

سون دفعه یاخیندان باخیب گنديرم،

گنديرم من سنه اوزاقدان باخيم .

1998

گۆتور منی، چيخیب گئدک

باشيم اوستدن کئچن بولود،

گۆتور منی، چيخیب گئدک .

ال اوزادیم، – الیمدن توت،

دردیمیزی بیخیب گئدک .

سئوگی آدلی شیرین درده

بیر دوشن دوشمه سین بیر د ...

سن گۆیلرده، من ده یئرده،

گۆزوموزو سیخیب گئدک .

دؤنک اوشاق چاغلارینا،

ائنک وطن باغلارینا .

تبریز، گۆیچه داغلارینا

گۆز دولوسو باخیب گئدک .

دره لرین هر بیرینده،

دوشک کؤهنه یورد یئرینده .

قاراباغین گۆیلرینده

شیمشک کیمی چاخیب گئدک .

بیر دانیشاق، بیر گه دینک،

بیر آلیشاق، بیر گه سؤنک .

سؤزه دؤنک، سویا دؤنک،

یئر آلتینا آخیب گئدک .

یانوار-مای، ۲۰۰۱

***

اۆلدویوم آن
بیر گۆریدییم
تانرینین گۆزونو آلدادیب بیر،
روحومو گیزلهده بیلجه جکمی .
هئچ اوزونو تانیما دیغیم،
منی یاشاتماق ریسکینی سئچن
آزاد و اورکلی بیر کابوس
گۆره لیم غوروروندان کئچه جکمی ...

***

زور آنلاریمدا
تانرییا نه اونوم،
نه الیم یئتمه یهند،
مجبور قالب
ایمدا دا چاغیرماق ایسترکن
سسیم بوغازیمدا ایلیشیب قالار .

یوخولاردا تانرینین صورتینی
بیر دوغما اینسان تک گۆرورکن
روحوم تنیمده تنتیگیر،
گۆزوم اوزومده سیریگیر ...

***

بیلسم ده بوتون یوزوملار
بیر غدار تسلیدی،
یوخودا آلدانماقهززی
گئرچگین اوزوندن
معصوم و تاثیریدی ...
و هر شئین
پوچ اولان سونلوغوندا

***

یئرین قولاغینا پیچیلدا بیرام :
بیر صفر اوستونده اۆلمگیم گلیر .
سومویه دیره نیب قیندان چیخیرام،
بیر حاقسیز بلایا دوشمگیم گلیر .

***

حیاتین لکه سینی
اۆلوم تک- تک تمیزلر .
قان آغلدار دیر یسینی،
اۆلوسونو عزیزلر .

منی بیر گون ساغ گۆرورکن
گۆزلرینه اینانماییب
فلک جیرار یاخاسینی .
آزادلیق بیخیلیرکن دیلیمدن
دوعالار دا گیلئیله نیب
دوردورار حق داواسینی .

***

او یوردون آدینی
هئچ ائشیتمه دییم،
قیبله سینی سئچمه دییم ...
هئچ بیلیمک ایستمه دییم
اورگیمجه اولاجاقمی
تورباغینین عطری قبریمین .

باشیمین اوستوندن بولودلار
عاغلیم تک اوچاقاقمی،
آیاغیمین آلتیندان سولار
قانیم تک آخاقاقمی.
بوشونا خیال ائیله دییم ...

آدیم کیمی
 تانیدیغیم او یولو،
 گئتمه دیم قزاسیز اولدوغو اوچون
 کئچمیشین اینتیحارینا شاهد اولان
 بیر وادیده دایانیب
 صفر سونونو گۆزله دیم ...

***

سوسدوم،
 افلدی، -دئدیله .
 دیندیم،
 جیغالدی، -دئدیله .
 یاشاماق ایسته دیم،
 حدردی،
 اولدوم،
 اجلدی، -دئدیله ...

بیر بیلسن،
 بیر گۆرسن،
 کۆنول،
 بو زوزکلر نه لر سؤیله ییب،
 بیر-بیرینی نئجه قاندردیله
 قارین دویورماق اوچون .

***

یوللار اونوانی تانیتماز،
 آما سون مقاما چاتماقچون
 آمانیم کسیلینجه قاچارام .

یول اوزاندی،
 واخت دارالدی،

او داها یوخدور دئییه
 زورونلو تسلیم
 فورصت وئرمدیر آجییا .

***

هله هئچ نیین،
 هئچ کیمین
 دؤزولمز ایتکیسیندن،
 اولومجول یاراسیندان
 سارسیلماز کۆنول،
 سارسیلیب اؤفکلنمز اؤز عاقیبتینه .

و بیر اوزگونلوکله خاطرلانیان،
 ار سینه سی داغلایان،
 آنا اوزونو جیران بیر آجی بئله
 نه ساواش،
 نه ده ظفر بهانه سی دئییل .

***

اؤز یولومدان اوشنیرم،
 آما بللی بیر بئهیشته
 اینانماغا هوه سیم ده قالما ییب .
 باشاردیم
 یالاندان سئوینمگی،
 آجیلار چکدیرمگی .
 اولوم دوشوب ایزیمه
 قبریمه جاتانادک
 آدیمیمی توولادی .

***

باشینی کولکلر قورویا،
تمه‌لینی سولار یویا .
قاتیر گلسه
دیرناق سالا،
قارتال اوچسا
قاناد سالا ...

یابانچی بیر اؤلکه‌ده
توپداغیتماز مولکوم اولا،
قاپیدا بیر تولکوم اولا ...
منیم ده باشیمدا
هئج آزالمایان قئیلو-قال،
بیتمه‌ین قووغا اولا ...

***

ان بئری

اومیدلرین تک-تک قیریلماسی،
دوستلارین آياقلاری آلتیندا
خیرچیلتیلا ازلیب
قانی هاوایی آخماسیدی ...
و هر شئی یاخشی اولار اینامی
دار ماجالدا گیزلیجه
یئنیدن دوغولار،
ایمدادا یئتیشمه‌دن
حیرصیندن چاتلایار هر گون .
***

هردن اؤزومو اوخویوب
اؤتنلری خاطرلارام .
سارالمیش ورقلر آراسیندا
قورویوب قالمیش،
ایتیب-باتمیش
بیر آنین توزلو صورتیم،
منیم کیتابیم بودور ...

هوس ده قالمادی گئتمه‌یه،
نه دایانیب گؤزله‌مه‌یه .
یئنه صفر اوزونتوسونو
من تاخیره سالمادیم.
حسرتدن،
آرزودان

و قورخودان بئز مه‌دیم،
تانری دا اؤلدورمکدن اوسانماز .

***

باکی-طیفلیس یولو
قدر یولومدو،
اوغورو پوزولوب یادایاغیندا .
قاتار دمیر قلبیم،
رئلسلر قولومدو،

قهر اولوب قوربتین دوغاناغیندا ...
***

دوست قانیندا بوغولماغا
و یئیندن آنیلاردا
یالان-دوغرو یاشاماغا
داها منیم زمانیم یوخ .
بیر آغیر صفری
آیریلیق فورصتی کیمی
گؤزله‌مه‌یه ماجالیم،
اوزولمه‌یه جانیم وار .
قزا منی بولورسا راحتلانسین،
بولماسا کؤنلو بولانسین ..

***

قوبوستاندا
دنیز کناریندا
بیر قصریم اولا.

سانجینی بیر کیلو راکی یا باسدیرسان دا گئجه
 یاریلاری،
 اوی منیم یارالیم!
 اصل سانجی، اویاندیغیندا بوتون اوتاقلاری بوش
 گؤرونجه توخونارمیش.
 گئتمک ایسته ییرسن، گئت!
 بیر ساواشچی اصلا وداع لاشماز.
 دورما، گئت!
 دیشاریسی دینامیت... دیشاریسی داغینتی.
 بونو جیبینه قوی،
 نه اولار نه اولماز!

«ائیلول» مغدورلاری یدیق*
 کیمسه میز یوخ ایدی،
 یارالاریمیز آمان وئرمیردی جانیمیزا.
 کیمسه یه قییمامیشدیق اویسا، معصوم ایدیق.
 راحتسیز ائدیردی بیزی بو یالانچی تاریخ.
 بیر تیلان بیر پلاکارد کیمی،
 شهرلرین اورتاسینا قار اوچقونو ائندیردی
 اؤفکه میز،
 اوی منیم یارالیم!
 ان آز بیر قاریشقانین اوره یی قدر،
 ناموسلو و چالیشقان ایدی اللریمیز.

«آرتیق بیتدی» دئییرسن،
 گئت!
 قیریلسین قاپی-چرچیوه، قیریلسین بو شوشه!
 سوروشما، گئت!

دیشاریسی قورخو، دیشاریسی ایزدحام،
 بیلیرم، سنی ووراجاقلار بو آخشام.

نه چوخ ایتگی وئردیک اوست-اوسته!
 نه چوخ آرخاداش ایتیردیک بو توزلو یولجولوقدا!

دئمک ایندی گندیرسن. یوسف خیال اوغلو

دئمک ایندی گندیرسن،
 یازدیغیمیز سون شعر، اؤیله یاریم قالاچاق.
 دئمک ایندی گندیرسن،
 قوشلاریمیز آجیخاچاق،
 گولدانلاریمیز آرتیق سولانما یاچاق.
 دئمک اؤیکوموزو بیر روژ لکه سی کیمی
 یاپیشدیریب آینانین ساختاکار اوزونه،
 اوی منیم یارالیم!
 دئمک ایندی گندیرسن،
 منی بئله توز کیمی داغیدیب پیلله لرین دیبینه.

«هر شئی تامام» دئییرسن،
 گئت!

منی ویران بیر شهر کیمی ترک ائت،
 هایدی گئت!
 دیشاریسی جاسوس، دیشاریسی خیانت،
 سنی بیر گؤرن اولماسین، دیقت ائت!

دوستلوق موش، اؤلومه یورومک میمش، اوستونه
 تیره همک میمش، وفا میمش،
 عشق دئدیگین، زواللی بیر قاپینی دووارا چیریب
 چیخینجایا قدر میمش.
 منه توخونماز دئییب،

بهاءالدين كاراكوچ

« سنى گۆره بيلسه يديم -دئديم- كئشكه!
 كئشكه بو آي ايشيغيندا سن گله بيلسه يدين!»
 گليب كئچدويم... يوخ!
 آي توتولسا دا گۆره جكدويم سنى حاق قوشونون
 سو كوتوندا.
 بو شعر ده آي ايشيغيندا بير-بيرىنى سئير ائدن
 سسسيز سئودالارا گلسين:

آي ايشيغيندا سئرئنادلار*

سحرله يوللارا تۆكولن قاريشقالار،
 آزيق توپلاييب يووالارينا دؤندولر.
 چوبانلار ياتاقلار ووردولار سورولرىنى،
 ال-آياق چكىلدى يوللاردان،
 ائولر ايشيقلارنى سؤندوردولر،
 كچه لر اؤيله تنها كى: قورو منى!

بو گئجه سنى گۆره بيله جه ييمي دوشوندوم،
 اولگوج آغزىندا كى يوخومو ايكي يه بؤلدوم،
 آياق سسلرىمى تورپاغا ايچيره-ايچيره،
 سسسيزجه قاپينا گلديم،
 بير سارماشىق كيمي دووورا توتونا-توتونا.
 پنجره دن ايچرى گيرمك ايسترديم،
 بو فورصت هر زامان اله كئچمز.
 مئيوه لى بوداغينام، سيلكه له منى!

بير گؤرسن تير-تير تيتره ديگيمي،
 بلكه ده حالىما چوخ گوله جكسن.
 بير رؤيا اووچوسو اولدوغومو سانيب-
 «سن هله بير اوشاقسان» دئيه جكسن.

كىملىگى تثبيت ائدىلمه ميش نه چوخ جسد
 ووردو!

زئيتون گؤزلى آخشاملار ييمىز!
 بؤيوك اوتوبىلار و بؤيوك داغلار كيمي،
 ايچرىدن چوروموشوك دئمه،
 اوى منيم ياراليم!
 هر گلن اولوم يازميش،
 هر گئدن آيرىلىق ايشله ميش بو طالع سيز
 دز گاه يميزا.

اؤزونو آختار ييرسان، گئت!
 ايچينده منى بارىنديرمايان،
 آبدال بير حيات قور!
 قالما، گئت!

ديشاريسى باروت، ديشارىسى دوستاقچى.
 يئنه بير تك من اولورام سنه پارچالانان.
 دئمك ايندى گنديرسن،
 سونوندا بيزى ده ييخير بو قانجىق زلزله.
 دئمك ايندى گنديرسن،
 ييخيلان بير دووار كيمي،
 عؤمرومه دئوريله-دئوريله.
 دئمك مجبورى يۇنلرين،
 آيرىلىغى گؤسترن او عدالت سيز قووشاغيندا،
 اوى منيم ياراليم، ماراليم!

دئمك ايندى گنديرسن،
 و منه بير تك سئچه نك قالير:
 «گوله-گوله... گوله-گوله...»!

منى اؤلدورورسن، گئت!
 قالماسين سنده قهرىم،
 قالماسين درديم.
 باخما، گئت!

باشىمى يومروقلاييب آر خانجا آغلاسام،
 نامردم.

الینده قورویان بیر گول،
کوچه نی گۆزله یین قارا اولوم!
آختاردیغیندا «بویورا!» دئین سس اولوم،
سیخیم-سیخیم خینا اولوم اللرینده!
هر گنجه اوره ییمده چیخسین دان اولدوزو
اینجه-اینجه!

سن گولومسه یینجه،
داغیلیر بیردن،
اوره ییمی ساران قورخو...

***

نه چاغ، «گلر» ردیغلی بیر غزله باشلام،
دیلیمه بیر پلنک لیک، سسیمه حوزون گلر.
خبرلرین یاواسی هنج دایانماز یوللاردا،
داش، تیکان، چامور دئمز و دولودیزگین گلر.

خوش آت سوروب کؤنلونون دالینجا گئدن عاشق،
دؤنرکن یایا قالار، یورغون و بئزگین گلر.

«مؤوسوملری ساھمانلا!» دئمه منه، سئوگیلیم!
من بو ایشه ال قاتسام، قیش داھا آزغین گلر.

آن اولور سئوینیرم، قیلچیق قدر اودقویا،
باخارام آرخاسیندان بیر بؤیوک پوزغون گلر.

حارام ائتمه، قان قوخولو تورپاغا گول اکیلزم،
بو قوخونو آلینجا سورویله قوزغون گلر.

ائی سئوگیلی! گونشی و سنی قوجاقلاسام،
اینان کی، سنین طرف گونشدن قیزغین گلر.

آی ایشیغی، گنجه نین ان گؤزل خیال چاپی،
کیمینه چوخ سیرادان، کیمینه اؤزگون گلر.

«کاراکوچ» عرض ائتمیشدیر عشقینی سئوگیلی یه،
بلکه ده بوندان سونرا هر ایشی دوزگون گلر.

اوره ییمده چالان کامان لارا رغماً،
«گلدیگین یئر ده دؤن!» دئی،
منه تنها کوچه لر ی گؤستره جکسن.
اؤنجه دینله، سونرا یوللا منی!

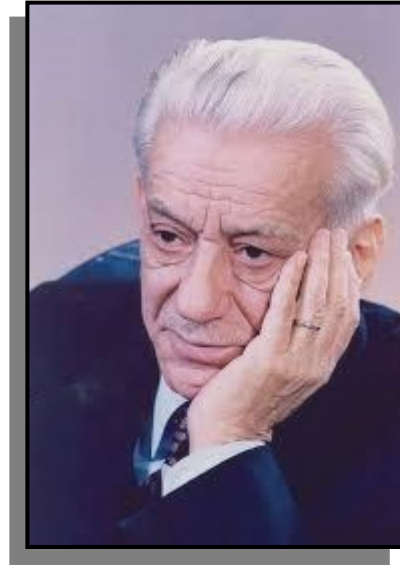
ایچیم بیر آری پته یی،
ایچیمده آریلار اوغولداشیر.
هارا چکیب گئتسم، ائی سئوگیلی!
خیالین منیمله یاشاییر

گئتمک اوچون گلمه دیم بو گنجه،
آل منی ایچری یه!
ایستر «سئوگیلیم» دئی، راحتلان دیر منی،
ایستر «اسیریم» دئی، وور زنجیره!
بیر آزدان آی چیخاجاق،
آیاق سسلری یاخینلاشیر...

ایشده آی چیخدی تام گؤرکمی یله،
بوتون گیزلی لر آشکار اولدو،
آیین دوغوشونو مؤژده له یین گیزملی بیر روزیگار اولدو.
اؤپوشدو آی ایشیغی مؤ آغاجلارین ان تزه یارباقلاری یلا،
بیر پیشیک، بیر چیچک دیبچه یینی دئویردی،
سانکی بیر چیچک باغچاسی تارومار اولدو.
بو گنجه نین حاق قوشو منم، من.
ائی سئوگیلی!
آدین دیلیمه یادیگار اولدو.

سنین اوچون باسدیریرام بو گنجه،
کمانه می کامانیمین قیوراق تئلرینه.
مجنون دور بو اینله یین،
فرهاددیر بو هایقیران،
کرم دیر، بو ماهنی-ماهنی یانان.

بختیار وهاب زاده

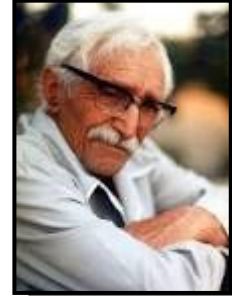

قوجا تورکون دوشدوغو درد يامان هئی
 خاراب اولموش بوخاراسی، باشکندی
 ماتم توتوموش سمرقندی، داش کندی
 کندی سویلر توچر گؤزدن ياش کندی
 نه اوزان وار، نه يازان نه شامان هئی
 قوجا تورکون دوشدوغو درد يامان هئی
 قازان باش گؤرت باتمیش، کیریل سورولموش
 منیم بادام گؤزلو ياریم سورولموش
 قوهوم، قونشوم، بوتون واریم سورولموش
 بولونورمو سيبريا دا ايمان هئی
 قوجا تورکون دوشدوغو درد يامان هئی
 تورک ائللری بیر بیرینه يادلا نیر
 قازاق، قیرقیز، تورکمن، اوزبک آدلا نیر
 آذری تورک يانار ايچدن اوددلا نیر
 آنا يوردون ايچدن حالی دومان هئی
 قوجا تورکون دوشدوغو درد يامان هئی
 گئچن چاغلار ياتمیش ائلر آييلماز
 تارين چایی دوغرو يولا گوبولماز
 هی سسلنیر آمو دريا دويولمتاز
 سير دريادا گالمیشدی درمان هئی
 قوجا تورکون دوشدوغو درد يامان هئی
 خزر جوشار، خبر سالار کورونه
 آخيب گندر کور سورونه سورونه
 ايدیل آغلار آلتون اردو يئد يينه
 آرال دا اؤز وارليغينان پشمان هئی
 قوجا تورکون دوشدوغو درد يامان هئی
 آذربايجان، درد ايچينده بوغولموش
 سئونری ديار ديار گووولموش
 آغلا شاعير، آغلا يوردون داغيلمیش
 نرده قوپوس، نرده قيریغ کامان هئی
 نرده بويوک وطن، نرده توران هئی
 قوجا تورکون دوشدوغو درد يامان هئی

کیمسه بيله نمز تانری داغین ياشینی
 دومان آلمیش آلتای لارین ياشینی
 اوچور موشدور باشدان دوولت قوشونو
 ثروتينه اوز چوورموش زامان هئی
 قوجا تورکون دوشدوغو درد يامان هئی
 دؤرد بیر يانا داغيلمیش تورک سوی لاری
 سونموش اوجاق چوکوب گنتمیش بوی لاری
 درددی، درددی، آخار بوز قیر جای لاری
 ساخلار ايچدن گیزلی امو گومان هئی
 قوجا تورکون دوشدوغو گون يامان هئی
 آغ آنینا، قارا يازی يازيلمیش
 يايلالاردا دويون درنه يی پوزولموش
 گلین نرين گؤر ساچ لاری چوزولموش
 يادا قالمیش ديلر ائلدن آمان هئی
 قوجا تورکون دوشدوغو حال يامان هئی
 داغدان داغا چارپپ گنتمیش دوغاننار
 قايالاردا ایزی گالمیش آغ قاننار
 اردولارا بويرو وئرمز ايلههم نار
 هاردا گالمیش سئلر بيخان فرمان هئی

حبيب ساهير حياتين يوگو آغیردير.

مينياتورا بنزر بير گۆزل واردى.
بوللور بارداقلاردا، آل شراب پارلار،
بورانين مؤوسومو باهاردير، باهار.
سارايى قورموشدور سانكى كاينات،
سارايدا گول لئر باشقا بير حيات.
جنتى آختاران بورادان كئچسين،
حيات بولاغيندان سرين سو ايچسين!

***

قارانلىق چؤكوبدور، قار-ياغيش ياغير،
ائلرين دردى آه، آغیردير... آغیر!
ديله نير شهرده خيال تک گزن،
يوردونو بوراخيب، تهرانا گلن.
داسلاردان، پالچيقدان يووا تيكييلر،
آرى تک اوشاقلار پؤهره وئربيلر.
يئنه ده آروادلار ايكي جانلى دير،
كئچرسه بو يولدان حضرت خيضر-
گؤزر كى قورويوب حيات چشمهسى،
پردهلردن قالخير اولومون سسى.

حياتين يوگو آه، آغیردير... آغیر!
قارانلىقدا ياتان ائللى چاغیر!
بولودلاردا قيزيل ايلديريم چاخير،
داغلاردان دره يه سئل-سولار آخير.
سئلر قودورموش سا داغ كيمي، دورون!
كؤرپو ييخيلميش سا، كؤرپولر قورون...!

حبيب ساهر ساريشين قيز

سارى گوللر آچيلان واخت، گونش پارلامدان،
داغ پولوندان بيرى آهسته گلردى مئشه يه.

قارانلىق چؤكوبدور، قار-ياغيش ياغير،
حياتين يوگو آه، آغیردير... آغیر!
اوزاقدا لامپالار، قانلا دولو گؤز،
قالماميش كنده نه آت، نه اؤكوز.
قارا پالچيق ديزدن... يول، اوزبوخارى،
حياتين يوگون چك ايشيغا سارى!
دميرچى كورهسى تك، يانان بير چؤل،
چك حياتين يوگون، اؤلورسن ده، اؤل!
شيرين سو آردينجا دوشسن آياقدان،
دئمهرم كى گوموش سارابا آلدان.

**

بوراسى بوز شهر، خانين باش كندى،
تونج قاپيسى قصرين، باغليدير ايندى.
اؤنونده كئشيكچى گزير خيال تك،
تؤكور يارپاقلارى يئل، اتك-اتك.
گئجه سو كوتوندا سولار شيريلدير،
بوراسى رمزلى، اسكى دياردير.
سانما كى فلكدن كؤچموش قيزيل گون،
اوفوقده قيزاران طلوعى دوشون!
مرمردن بير ساراي، زيره دن بير باغ،
آى ايشيغى كيمي پارلايان چيراق.
عطيرلى اوتاقتا پردهلر آردى،

آغلامادی یویولسون،
چیرکلندی، کیر اولدو گۆزلی.
او قدر بیر یئره زیللندی،
بیرلشدی، بیر اولدو گۆزلی.
تپه نین اوستونده جه لال-دینمز،
کور اولدو گۆزلی.
دونیا داها گۆرونمهدی،
بولودخانا.

نه سو ایچدی، نه آغزینا تیکه قويدو
یئمه سه ده، ایچمه سه ده،
کیمی اونا سو آپاردی، کیمی اونا کۆکه قويدو.
بولودخانین آجیغینا، بولودخان بو کۆکه قويدو،
بولودخان.

هردن اولو ظن ائتدیلر، گئدیپ گۆردولر دیری دی.
تپه اوسته بیر چوماقدی، بیر سومو کدو،
بیر دریدی.

کیشی دؤنوب آنا اولدو،
نه قدر درد یوخولادی، نه قدر آغری کیری دی،
بولودخاندا!

بیر گئجه شیمشکلر چاخدی، گۆی گورلادی
و سئل باسدی بوتون کندی.
گلدیلر کی آپار سینلار؛ بیرجه کلمه
«گئدین!» دئدی.

او گئجه تپه نین اوسته،
اولوملر خجالت چکدی،
عزرائیل لر عوذر ایسته دی،
بولودخاندا...

ساری بیر قیز... ساری گولدن داها رنگین، دیلبر،
تشنه بیر قوش کیمی ناز ایله گیرردی دره یه.

گۆرموسن می سولار اوسته نئجه بیر گول بوداغی -
ساللانیرکن داغیدار سایه ی ناز؟
گۆرموسن می سحرین پرده ی عشقینده دوغان -
ساری بیر گون، نئجه گوللرله اندر راز و نیاز؟

ساریشین قیز، ساری گولدن داها رنگین، رعنا،
داغیداردی سویا گول رنگلی گیسولرینی.
قصدی شوقونو سؤیلرکن همن عاشیقینه،
پاک اندردی او توتن گول یاناغیندان ترینی.

بیر سحر آچمادی آرتیق ساری گوللر باغدا،
داغ یولوندان مئشه یه گلمه دی جانان؛ یالیز -
کۆلگه لر تک داغی گزدیم، دره لرده اریدیم،
گۆرمه دیم یاریما بنزر، اوبادا بیر ساری قیز...

آقشین یئنی سئی

بولودخان

آروادی، آتی، ایتی، بیر ده چوماغی وار ایدی،
تپه نین اوسته قالخار،
چوماغینا سؤیکه نر،
یاماجدا باسدیر یلمیش قیبرلره باخاردی،
بولودخان.

اول آروادی اولدو،
سونرا آت،
سونرا دا ایت.

حیاتدا سؤیکه نه سی بیرجه چوماغی قالدی،
بولودخانین.

Khudafərin

Türkcə - Farsca

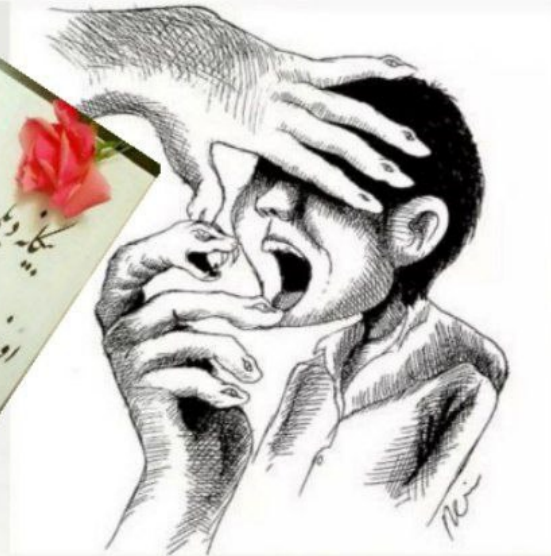
Kasım 2023 - İL 21 - SAY 218 (ELMİ-ƏDƏBİ-KÜLTÜRƏL DƏRGİ)

<http://www.Khudafarin.ir>

<https://t.me/xudafarindargisi>

تو باید با کلاس بشوی پسرم

میخواهم لهجه تو را درست کنم

بگو

ق نه بگو غ

قند را بخوان غند

@el_gunasi